

Pandora Könyvek 4.

Zimányi Árpád

**NYELVHASZNÁLAT,
NYELVVÁLTOZÁS**

Zimányi Árpád

NYELVHASZNÁLAT,
NYELVVÁLTOZÁS

Pandora Könyvek

4. kötet

Zimányi Árpád

**NYELVHASZNÁLAT,
NYELVVÁLTOZÁS**

Sorozatszerkesztő:

Mózes Mihály

Eddig megjelent kötetek:

Loboczky János

Dialógusban lenni — hermeneutikai megközelítések (1. kötet, 2006)

István Kertész

Zur Sozialpolitik der Attaliden... (2. kötet, 2006)

Mózes Mihály

Ausztrália története (3. kötet, 2006)

Zimányi Árpád

NYELVHASZNÁLAT, NYELVVÁLTOZÁS

Líceum Kiadó
Eger, 2006

Lektorálta:

Dr. Balázs Géza
egyetemi tanár

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített,
illetve rövidített változata kiadásának jogát is.
A kiadó hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak része semmiféle formában
(fotókópia, mikrofilm vagy más hordozó) nem sokszorosítható.

A borítón
John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN: 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Liceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2007. május Példányszám: 120
Készítette: Diamond Digitális Nyomda, Eger
Ügyvezető: Hangácsi József

Tartalom

ELŐSZÓ	7
NYELVHASZNÁLAT ÉS NYELVI RENDSZER	8
Az idegenszerűségek hatása nyelvi rendszerünkre	8
A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája	21
Időviszonyítás a melléknévi igenévvel	35
A tranzitivitás és a vonzatszerkezet változása	41
A hiperkorrekció tipológiája	46
A mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználatáról	53
Angol hatásra megújuló latinizmusaink	59
A ritkább szóalkotásmódok újabb jelenségei. Magyar–angol összevető vizsgálat	65
Nyelvművelésünk a számok tükrében	73
A helységnevek todalékolásáról – egy felmérés tükrében	76
SMS-szövegek elemzése	91
MÓDSZERTAN	101
Nyelvi tervezés és nyelvi norma az anyanyelvi nevelésben	101
Nyelvtörténeti elemek az anyanyelvi nevelésben	110
Helyesírás-tanításunk gondjairól	123
HELYESÍRÁS	138
A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból	138
Nagybetűsítések mai írásgyakorlatunkban	148
SAJTÓNYELV, MÉDIANYELV	165
Bulvárlapok cikkeinek címadása és szóhasználata. Szövegtani részelemzés	165
Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata napilapok szövegei alapján	175
Műsorcímek a Magyar Rádióban	194
Műsorelemzések a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságában	200

ELŐSZÓ

A mai magyar nyelv jellegzetességeinek feltárása, árnyalt leírása sokféle vizsgálatot igényel. Az egyes példákból kiindulva képet kapunk nyelvhasználatunk állapotáról, és az újabb jelenségek szélesebb körét tekintve már nyelvünk változásának irányai is kirajzolódnak. A szinkrón vizsgálatokban a nyelv statikus képe helyett így megjelenik a mozgó, átalakuló rendszer.

Munkámban arra keresem a választ, hogy milyen változások zajlanak mai nyelvünkben. Ehhez az elmúlt másfél évtizedben végzett kutatásaim eredményeit veszem sorra. A leglátványosabb területtel, a szókészlet alakulásával itt kevésbé foglalkozom, helyette olyan nyelvtani sajátosságokat állítok a középpontba, amelyek mélyebb rétegeket érintenek. Ilyen például a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének gyakoribbá válása, az igenevek időviszonyításának módosulása, egyes igék tranzitivitásának és vonzatszerkezetének változásai, a ritkább szóalkotásmódok morfológiai kérdései, a mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználat, valamint a kötőszóelhagyás jelensége. A szövegelemzésekben szerepet kapnak statisztikai módszerek, köztük a mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.

Különös figyelmet fordítok a mai magyar nyelvet érő idegen hatásokra, főleg az anglicizmusokra. Az előbbieket szerint itt sem a szókészlet áll a középpontban, bár a megújuló latinizmusok és a legújabb angol jövevények kapcsán megkerülhetetlen ez a részterület. A mélyebb összefüggések feltárását megcélózva, kiejtési, morfológiai, mondat szerkezeti, illetőleg ezen túlmenően tágabb kommunikációs kölcsönhatások rögzítésére teszek kísérletet.

A változás vizsgálatok a fentiekén kívül kiterjednek a helyesírásra, az anyanyelvi nevelés módszertanára és a médianyelvre is. A nyelvhasználat jelenségeiben mindenütt az irányzó újat kerestem, azaz olyan tényezőkre összpontosítottam, amelyekből általánosabb következtetéseket lehet levonni.

A szerző

NYELVHASZNÁLAT ÉS NYELVI RENDSZER

Az idegenszerűségek hatása nyelvi rendszerünkre

A magyar nyelv történetén végigtekintve világosan látszik, hogy mindig is természetes jelenség volt az érintkezés a környező népekkel, a honfoglalás előtt és után egyaránt. Ennek az érintkezésnek pedig ugyancsak természetes velejárója a nyelvi kölcsönzés, az idegen szavak átvétele. Mindezek fényében nyilvánvaló és érthető, hogy a nyelvművelésnek koronként visszatérően központi témája az idegen szavak megítélése, már a 16. századtól kezdve. Így volt ez a nyelvújítás száz éve alatt, majd a két világháború között, s nincs ez másképp az utóbbi évtizedekben sem. A múltbeli összefüggések ismeretében érdekes, hogy manapság is mekkora vihart kavart ez a terület, s időről időre fellángolnak az érzelmektől, sőt olykor politikai felhangoktól sem mentes viták. A szakmai közvélemény számára meghatározó volt a Magyar Tudomány hasábjain folytatott korábbi eszmecsere (Magyar Tudomány 1977–1978. Bibliográfiáját l.: Nyr. 1988: 495). Jóval nagyobb nyilvánosság előtt zajlott és meglehetősen nagy hullámokat korbácsolt az 1997-es sajtóvita (bibliográfiáját l.: Édes Anyanyelvünk, 1997. 4. 13). Az akkori diskurzust lezártnak tekinthetjük, s nem lehet célunk annak fölmelegítése. Mégis érdemes tovább vizsgálódni ezen a területen, legfőképpen azért, hogy a jelenben zajló változásokat ne utólag rekonstruáljuk, hanem már lefolyásuk pillanatában rögzíteni tudjuk. A további feltáró munka és elemzés pedig a továbblépés záloga is egyben.

Összetett hatásrendszerről lévén szó, a nyelvészet nem elégedhet meg az-
zal, hogy csupán a szókészlet változására szűkíti le vizsgálódását. Nem pusztán az idegen szavakról, hanem olyan idegenszerűségekről beszélhetünk, amelyek minden nyelvi szinten jelentkeznek: a hangtani, kiejtési jelenségektől kezdve egészen a nyelvtani, mondatszerkezeti sajátosságokig. Sőt érdemes még tovább tágítani a kört. A nyelvi hatások csupán felszíni – sokszor másodlagos – jelenségek, velük együtt érvényesülnek a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok, s az utóbbiak, a mélyebb okok tekinthetők elsődlegesnek, a nyelvi változások igazi forrásának. A változásokat, alkalmazkodási kényszerként, most is erősebb külső hatalom sugallja, és így mögöttük ott rejlenek a nyelvi és a nemzeti identitás messze vezető problémái. Kiindulási pontunk egyelőre azonban maradjon az egzakt és mérhető terület: a szókész-

let, ám a későbbiekben nem tekinthetünk el a többi tényező számbavételétől sem.

Az idegen szavak gyakoriságának megállapítását nagyban megnehezíti az a szubjektív megközelítés, ahogy sokan látják és láttatják ezt a kérdést (laiskus vélemények, felszínes megállapítások, túlzó általánosítások). Napjainkban az angol hatás a valóságosnál is nagyobbban érezhető, egyrészt azért, mert az angol szavak egy részének helyesírása és kiejtése szinte kirí a magyar szövegből, másrészt azért, mert bizonyos elemek nagyon gyakorivá váltak. De az is fontos kérdés, hogy hol, milyen kommunikációs helyzetben váltak gyakoribbá. Pontosán meg kell határozni a nyelvváltozatot, a nyelvi terepet, mert például a kereskedelem, a sport vagy a filmipar területére vonatkoztatva helyénvaló lehet ez a megállapítás – hogy a számítástechnikát és a szaktudományok nomenklatúráját most ne is említsük –, de a szóbeli érintkezés mindennapi helyzeteiben, a társalgási nyelvben már másfajta arányokkal találkozhatunk.

A szubjektív megközelítés buktatóit megalapozott vizsgálatokkal küszöbölhetjük ki. Ilyenek már korábban is voltak. Alapmunkának számít Ország László összefoglalása szókészletünk angol eredetű elemeiről, amely a téma legteljesebb feldolgozása az 1970-es évek közepéig (Ország 1977). Kiemeljük még a közgazdasági szaknyelv anglicizmusainak feltárását Bencze Ildikótól (Bencze 1993). A számítástechnikai szaknyelv idegenszerűségeinek és magyarításainak is rendkívül gazdag szakirodalma van (bővebben l. Kis 2002). Az idegen szavakkal behatóan foglalkoztak a népszerűsítő nyelvművelő cikkek (bibliográfiájukat l. Nyr. 1998: 246). Hiányoznak viszont a nagyobb területet felölelő vagy pedig az összehasonlító jellegű egzakt vizsgálatok. Szépe György is hiányolta az ilyen kutatásokat a Tudomány és magyar nyelv című konferencián, és megemlítette a kontrasztív nyelvészetet is, mint kiaknázandó lehetőséget (Szépe 1999. 124).

Az utóbbi években egészen friss fejlemények is jelentkeztek. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk nélkülözhetetlen feltétele a nyelvi kompatibilitás: különösen a jogi és a közigazgatási nyelvben, de más szaknyelvekben is alapvető követelmény az egységes terminológia, s ez pedig normatív szabályozást igényel (Dróth 2000. 287). Ma még korántsem mondható rendezettnek ez a terület, és a nyelvészet hatékonyan segítheti ezt a rendkívül időszerű munkát. Természetszerűleg másfajta normatív szabályozásról van itt szó, mint a nyelvi kodifikáció eddig megszokott területein, mégis figyelemre méltó igény és törekvés ez, főleg ha szembeállítjuk azoknak a kutatóknak a nézeteivel, akik ódzkodnak mindenféle normateremtéstől, és nem nézik jó szemmel a nyelv életébe való efféle beavatkozást, sőt magát a nyelvművelést sem.

A normatív szabályozás szükségessége, az idegen szavak magyarosításának gondolata tehát manapság nem is a nyelvművelőktől ered, hanem a különféle szakmák, tudományágak képviselőitől, és erre csupán az első, bár igen fontos példa az iménti. A szaknyelvek területéről elinduló számos további kezdeményezés bizonyítja, hogy a nyelv mindenkié, és a vele kapcsolatos tennivalók mindenkit érdekelhetnek és érintenek. 2001. december 7-én az orvosi nyelvről tartottak konferenciát a Magyar Tudományos Akadémián. Megindult a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat, mely jórészt a magyarítás kérdéseivel foglalkozik. A gödöllői Szent István Egyetemen 2002. június 21-én tartották a környezetvédelmi szakírók és szakfordítók tanácskozását, amelynek egyik kezdeményezője a Magyar Szakírók Szövetsége, és előzményének tekinthető az I. magyar szakmai anyanyelvi tanácskozás. A fő téma szintén az idegen szavak, illetőleg az idegenszerűségek.

De az idegenszerűségek vizsgálata nem valamilyen sajátos magyar jelenség. Német kezdeményezésre hat közép-európai ország egy-egy felsőoktatási intézményének szakemberei 2000-ben és 2001-ben tanácskozást tartottak az Erfurti Egyetemen a nyelvi és az interkulturális hatásokról, az amerikanizálódás, illetőleg a nyelvi globalizáció vizsgálati lehetőségeiről. 2002 márciusában a Delhi Egyetem Szláv és Finnugor Nyelvek Tanszéke 13 ország kutatóinak részvételével konferenciát rendezett a közép- és kelet-európai nyelvek, kultúrák utóbbi évtizedéről. A szervezők többek között éppen arra voltak kíváncsiak, hogy térségünkben milyen nyelvi változások történtek 1990 után az angol nyelvi hatás miatt. A nyelvek nemzetköziesedésével foglalkozó lengyel, cseh, bolgár, fehérorosz, orosz és más előadók drasztikus mértékűnek értékelték a folyamatot (Nyr. 2002. 250). Érdekes egyszerre áttekinteni térségünk nyelvi jelenségeit. Kellő rálátással ugyanis más megvilágításba helyeződnek a tények és a folyamatok. Világosan kitűnik, hogy a különböző nyelvekben azonos módon, szinte törvényszerűen zajlik a nyelvi globalizáció. Okai megegyeznek, de még következményei is nagyban hasonlítanak egymásra.

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy a továbbiakban is feltétlenül szükséges az idegenszerűségekkel foglalkoznunk, ám vizsgálati módszerünk két szempontból is eltér a korábbi gyakorlattól. Egyrészt ma már nem csupán a szókészleti elemekre szorítkozunk: a nyelvi vetület mellett érdemes figyelmet szentelnünk a kommunikáció és a viselkedés minden összetevőjére. Másrészt mellőzzük a régi, egyoldalú szemléletet, amely határozottan fellépett az idegenszerűségekkel szemben. Véleményünk szerint az idegen szavak és az idegenszerűségek kommunikatív szerepét árnyalt, sok szempontú elemzésekkel tárhatjuk föl, amely leíró jellegű állapotfelmérésből indul ki, de szükség esetén nem nélkülözi az állásfoglalást, az értékelést sem.

Mindezek jegyében sorra vesszük az angol nyelv többszintű hatásrendszerének összetevőit, úgy mint: 1. kiejtés; 2. helyesírás; 3. szóhasználat; 4. nyelvtan; 5. tükörfordítások; 6. szokások; 7. névadás. Az alábbi példatár tehát kiterjed nyelvünk, kommunikációs kultúránk teljes vertikumára, különös tekintettel a legfrissebb változásokra.

Sokszintű hatásrendszer

Vázlatos áttekintésünkben az idegenszerűségek különböző formáit és főbb jellemzőit vizsgáljuk, néhány példával szemléltetve az egyes jelenségeket. Mindegyik pontban olyan eseteket említünk meg, amelyek nem egyedi-ek, és amelyek alapján bátran általánosíthatunk – annál is inkább, mert a válogatás az itt bemutatandónál gazdagabb példatárból származik.

1. Kiejtés. (a) Bizonyos **idegen tulajdonnevek** kiejtése manapság a korábbinál pontosabb, jobban megközelíti az eredetit. A magyaros változat köznyelvi, az idegenszerű forma választékos: *Barcelona* [barcelóna → barszelóna], *Helsinki* [helzinki → helszinki], *Shakespeare* [sekszpír → sékszpír]. Ezek csupán árnyalatnyi különbségek, jelentősebb változást azonban nem visel el a nyelvhasználat: *Arkansas* [arkanzasz → arkanza, arkanszó], de nem [ákenszó], és a *Gallup* magyaros [gallup] ejtésformája is megmarad, nem lesz belőle [gælap], hiszen az utóbbi a megértés, a kommunikáció gátjává válhat. **(b)** A **köznevek** között is megfigyelhető a pontosságra való törekvés: *cowboy* [kovboj → kauboj], *jazz* [dzsessz → dzsez, dzsæz], *rock* [rok(k) → rak], *pizza* [pizza → piddza]. **(c) Hiperkorrekció** (túlhelyesbítés), téves ejtés: angolosan ejtenek nem angol szavakat, pl. a *Barents-tenger* [bárentsz] holland név lévén nem [beröntsz], (az orosz tengeralattjáró 2000. évi katasztrófája után hallhattuk a médiában). **(d)** A **betűszók** kiejtésére szintén jellemző az idegenszerűség, bár ez egyáltalán nem új jelenség, hiszen már az 1950-es, 1960-as évek nyelvművelésének vitatémája volt (*BBC, CIA, FBI*). A legújabb alakulatok egy részében ingadozik a magyaros és az idegenszerű betűzési forma: *PhD* [péhádé – piécsdí], *Microsoft* [mikro – májkro-], *IMF* [íemef – ájemef]; más részében viszont kizárólagos az angol ejtémód, pedig a magyaros betűzés egyszerűbb lenne: *UPC, HBO*. **(e)** A **mondatfonetikai eszközök**re, leginkább a beszéddallamra és a hangsúlyozásra hat az amerikai műsorvezetői (diszkó)stílus: *Következők* *Tóth Imre*! A sportrendezvények műsorközlői is átvették ezt a hanghordozást.

2. Helyesírás. (a) Bizonyos angol szavak írásakor a már megszokott, illetőleg szabályszerű magyaros (fonetikus) forma helyett visszatérnek az **idegenszerű** változathoz: *dzsessz – jazz, menedzser – manager, hobby – hobbi*,

víkend – *weekend*. Ez pedig azért figyelemre méltó, mert szabályzatunk és helyesírási kézikönyveink egyre több idegen szó fonetikus írásmódját javasolják, például az 1999-ben megjelent Magyar helyesírási szótár (MHSz.) többek között az alábbiakat: *aerobik*, *bébiszitter*, *csip* (*chip*), *díler*, *diszgráfia*, *diszlexia*, *euró* [pénznem], *fájl*, *fitnesz*, *flopi*, *holokauszt*, *hosztesz*, *kapucsinó*, *klip*, *lobbi*, *logó*, *menedzsment*, *neszkáv*, *szkinhed*, *szkennel*, *szkenner*, *sztreccsnadrág*, *tonik*, *tviszt*(*el*), *vaksz*(*ol*). Tapasztalhatjuk azonban, hogy még az 1984-es és az 1988-as változások sem váltak igazán közelethez, pl. *dzsóker*, *dzsúsz* (AkH. 1984.); *grépfrút*, *krossz*, *motokrossz*, *rali* (HKSz. 1988.) – gyakran látjuk őket angolos írásmóddal: *joker*, *juice*, *grapefruit* stb. **(b) Tulajdonnevek.** Utóneveket viselőik divatból, egyénieskedésből vagy más okból idegenszerűen írnak: *Richard*, *Judith*, *Szandy*, *Kathy*, *Sylvia*. Megjegyzendő, hogy hivatalosan 1971-től magyar szülők gyerekének utóneve csak fonetikus anyakönyvezhető. – Sok hazai folyóirat címe nem követi a magyar helyesírási szabályokat: *Elite*, *Foto Video Magazin*, *Metro*, *Party*, *Story*, *Yacht Magazin*. – Üzletláncok nevében is találkozunk idegenszerű írásmóddal: *Mammut*, *Plus*. – A folyóiratok és az üzletláncok nevének helyesírása ugyan jogosan követi a nemzetközi gyakorlatot, de a látott formák elbizonytalanítják a nagyközönséget, és megbontják a helyesírási egységet. **(c) Az intézménynevek és a márkanevek** angoltól átvett helyesírási szabálytalanságai divatot teremtettek: *CompuServe*, *ContiEcoContact*, *DeskJet*; *BudaFest*, *CitiBank*, *Jó-KER*, *WellPress*. Az *InterCity* ajánlott formája folyó szövegben: *intercity* (MHSz.). **(d) A keltezés** írásának idegenszerűsége, amikor nagy kezdőbetűs az évszám után a hónap: *2001. Július 12.* – A nagybetűsítés számos további válfaja közül csak egyet említünk, a foglalkozásnevek névjegyeken, kiírásokon látható helytelenségét: *X. Y. Áruforgalmi Menedzser* – helyesen: *X. Y. áruforgalmi menedzser*. **(e)** Divatossá vált az *&* jel használata, és már nem csupán cégek, vállalkozások elnevezésében: *Tóth & Tsa*; *Tej & kenyér* (Boltfelirat); *Élet & Mozdulat* (Magazin címe). A latin *et* helyett ma inkább angol *and*-nek mondják. – Az eddig bemutatott helyesírási jelenségektől eltérően más megítélés alá tartozik a következő két eset. **(f)** A hivatalos iratnak minősülő áramszámlákon a magyar fogyasztók nevét nem a magyar helyesírási szabályok szerint tüntetik föl: a magánhangzókon ékezetet, **mellékjelet nem alkalmaznak** (*Zimanyi Arpad*), mégpedig a számítógépes programra való hivatkozással. Itt már a helyesíráson túlmutató, jogi következményekről is beszélhetünk. Semmiképpen sem lenne szerencsés, ha a nyelvi globalizáció és az EU-csatlakozás efféle buktatókkal járna. **(g)** A postai küldemények lebélyegzésekor egyes hivatalokban még előfordul a **keltezés** idegenszerű (nap – hó – év) sorrendje: *12. 07. 2003.* vagy *12. 07. 03.* (*2003. 07. 12.* helyett). Az egyértelműség és az azo-

nosíthatóság végett hazánkban feltétlenül szükséges lenne a magyaros forma megtartása.

(h) Érdemes részletesebben foglalkozni a **nagybetűsítések** különféle eseteivel. Nehezen határozható meg az egyezmények, szerződések, stratégiák, programok, tervezetek elnevezésének írásmódja. Nyilvánvalóan címekről van szó, de kérdés, hogy állandó vagy egyedi címeknek tekintjük-e őket. Az állandó címek minden szavát – a kötőszó kivételével – nagy kezdőbetűvel írjuk (AkH. 197.), az egyedi címeknek viszont csak az első szava nagybetűs (AkH. 198.). A szabályzat megfogalmazása szerint az állandó címek közé az újságok, hetilapok és folyóiratok tartoznak, az egyediek közé a költői művek, könyvek, értekezések, cikkek, képek, szobrok, zeneművek, műsorszámok. A szabályzat tehát ebben a kérdésben nem foglal állást, magam viszont úgy érzem, hogy az utóbbihoz áll közelebb az egyezmények, szerződések stb. fogalma. Ugyanezt találjuk a kiadványok egy részében, például az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kötetben: *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, A regionális és kisebbségi nyelvek európai chartája, Hágai ajánlások* (Balázs 2001. 38).

Ezzel szemben már korábban is érvényesült az a gyakorlat, hogy a történelmi jelentőségű dokumentumokat nagybetűvel írták: *Függetlenségi Nyilatkozat, Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. Két más jellegű esetben az AkH. 10. kiadásának 125. és 135. pontja – részben a hagyományra hivatkozva – megengedi a nagy kezdőbetűket (*Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd, illetve Nagy Honvédő Háború, Nagy Októberi Szocialista Forradalom*). Ez tehát kikaput jelentett már korábban is, és mindebből az következne, hogy a fontosnak tartott megnevezéseket, címeket emeljük ki a nagy kezdőbetűkkel. De hogy mit tekintünk fontosnak vagy kevésbé fontosnak, nem objektív mérce. Manapság már az újabb nemzetközi dokumentumok minden szavát gyakran nagy kezdőbetűvel írják. Sokszor egyértelműen angol hatásáról van szó, s ez kérdésként merült föl a gödöllői Szent István Egyetemen tartott 2002-es szakfordítói konferencián is a következő példakkal: *Convention on Biological Diversity – Biológiai Sokféleség Egyezmény, Biodiverzitás Egyezmény* (esetleg: *Egyezmény a Biológiai Sokféleségről/Diverzitásról*); *Kyoto Protocol – Kiotói Egyezmény*. Nem látván meggyőző indokát a nagybetűsítésnek, inkább a következőképpen ajánlhatjuk: *Biológiai sokféleség egyezmény, Egyezmény a biológiai sokféleségről*. Szintén kérdéses a csupa nagy kezdőbetűs írásmód a következő, európai uniós rendeletek, megállapodások magyar nevében: *Common Agricultural Policy – Közös agrárpolitika, Közös Agrárpolitika (?)*; *General System of Preferences – Általános kedvezmények rendszere, Általános Kedvezmények Rendszere (?)*. S ha a *Regional Development* magyar megfelelője a kisbetűs *térségfejlesztés* vagy *regionális fejlesztés*, akkor fölvetődhet az előző két alakulat

hasonló írása: *közös agrárpolitika, általános kedvezmények rendszere* (Dróth 2000. 294). A szakfordítókra felelősség hárul, hogy a dokumentumok címét mindig egységesen, azonos formában írják, ezért is szorgalmazzák a normatív szabályozást.

A helyes írásmód megállapításának alapja, hogy tisztában legyünk a dokumentum pontos nevével, és elkülönítsük a közkeletű, ám nem hivatalos megnevezésektől, a rövidített alakoktól. Kiváló példa erre a sokat emlegetett *római szerződés*, amely általában nagy kezdőbetűs (*Római Szerződés* vagy *Római szerződés*), pedig nem ez a hivatalos neve. Az utóbbi formula: *Szerződés az Európai Unióról*. Ennek tudatában a *római szerződés* helyesen kis kezdőbetűvel írandó, annál is inkább, mert nem is egyedi név, mivel több szerződést kötöttek az olasz fővárosban. A hiteles szakmunkák – többes számban – *római szerződésekről* szólnak. A nagybetűsítés terjedését mutatja, hogy a KHSz. mégis a *Római Szerződés* formát tartalmazza. Ugyanez vonatkozik a *maastrichti szerződésre* (KHSz. *Maastrichti Szerződés*).

3. Szóhasználat. A jelenség közismert volta és a rengeteg példa miatt csak a főbb tendenciákat vesszük sorra. **(a)** Az **idegen szó** meghatározott nyelvváltozatokban kiszorítja a hagyományos magyar megfelelőt: *formatervezés – design; vezetőség, vezető testület – menedzsment; ellenőrzés, megfigyelés – monitoring; irányzat – trend; sovány tej – light tej*. Ennek vélt vagy valós indoka, hogy az idegen szó konnotációja, beleértett hangulata még azonos jelentés mellett is eltérő lehet. (Pl. a *menedzsment* „előkelőbb”, mint a *vezetőség*, de a *grémium* mindkettőn túlszár. **(b)** Az angol hatás rejtett formája: **latin szavak** megújulása, gyakoribbá válása – olykor kifogásolható használata – az angol nyelv miatt: *kvalifikációs verseny, informális kormányülés, fiskális politika, monetáris rendszer, logisztikai bázis, humanitárius katasztrófa, kandidál* (az olimpiára, a világbajnokságra), *promóció, prezentáció* (’bemutatás, előadás’), *auditálás, divízió, derogáció, virtuális*. E példasor kapcsán megjegyezzük: a nagyközönségnek szóló műfajokban (a sajtóban, hivatalos levelekben stb.) figyelembe kell venni, hogy a szaknyelvek már megszokott idegen szavai, rögzült, állandósult szókapcsolataik nem mindenki számára érthetőek. – Különösen gazdag latin–angol eredetű terminusokban a számítógépes szaknyelv: *dokumentum, formátum, installáció, karakter, konvertál, rekord* (’feljegyzés’). – Áttételesen ide sorolható az egyik legfrissebb jövevény, a *plaza* is, amely a nyelvi globalizáció – és az olykor távoli nyelvek, kultúrák egymásra hatásának – jellegzetes példája. Útja még kalandosabb: a latinból került a spanyolba, onnan az amerikai angolba, s a világ az utóbbiból ismerte meg. **(c)** **Jelentésbővülés** angol hatásra: *interjú* [sajtóbeli műfaj → ’munkahelyen felvételi elbeszélgetés’], *formális* [vö. az ÉKsz. 1972. jelentéseit az újabb jelentéssel → ’hivatalos’], *admi-*

nisztráció [’ügyvitel, ügykezelés’ → ’kormány(zat)’], de az előző pontból megismételhetjük a mai jelentéseiben nehezen körülírható *logisztika* főnevet is. Korábbi példa a *médium*, *média* jelentésbővülése. – Olykor csak kisebb mértékű változás történik, például a szó használati köre, stílusértéke módosul: például a *karrier* elvesztette korábbi – bizonyos fokig – pejoratív jellegét a következő összetételekben: *karriercentrum*, *karrierroda*, *karrierhonlap*; *Karrier* (az álláshirdetések címe lapokban).

Az ilyen jelentésváltozáson átesett szavak használatakor egyrészt ügyelni kell arra, hogy az adott szöveggörnyezetben pontosan azonosítható legyen az aktuális jelentés, másrészt pedig figyelembe kell venni, hogy egyáltalán társadalmiasult-e (elfogadottá, közismertté vált-e) az új jelentés. Például még nem elég közismert a *logisztika*, a *promóció*, az *auditálás*; félreérthető lehet az *informális* (az *információs* hatására) és a *formális*. Kétféleképpen értelmezhetjük a következő mondatot: *Délután egy interjún voltam*. Mindezek alapján úgy összegezzhetjük az idegen szavak használatának legfőbb követelményét, hogy az adott nyelvváltozatban, szövegfajtában, műfajban pontosan töltsse be kommunikatív feladatát.

(d) A más nyelvből (latin, német, francia) korábban átvett idegen szó angol formáját kezdik használni: *imázs* (*imágó*) → *imázs*; *projektum*, *projekt* → *project* [prodzsekt]; *frizsider* → *fridzsider* (szótáraink csak az előbbi alakot ajánlják); *burleszk* → *börleszk*; *kontaktus* → *kontakt* (*kontaktszemély* – kapcsolattartó személy; *kontaktóra*); *effektus* → *effekt* (filmes szakszó). **(e) Szófölösleg**, az idegen szó és magyar megfelelőjének együttes használata: *elsődleges prioritás*, *hipotetikus feltételezés*, *hagyományos tradíció*, *intervenciós beavatkozás*, *kooperációs együttműködés*, *vizuális látvány*, *előre prognosztizál*, *projektterv*, *monitoringvizsgálat*. Gyakori jelenség a politikai, közéleti és gazdasági nyelvben, valamint a sajtóban is. A nyelv művelés egyértelműen helyteleníti az efféle kétszermondásokat. Nem hiba viszont, ha az idegen szó és magyar megfelelője egymást értelmezi: *Prioritás, tehát elsődleges, hogy...*, *Hipotézisünk, feltételezésünk szerint...* **(f) Szófajváltás**. A *minimum* és a *maximum* nyelvünkben főnév és határozószó lehetett, melléknév azonban nem: *hőmérsékleti minimum/maximum*, *árfolyamminimum*, *árfolyammaximum*. Melléknévként a *minimális* és a *maximális* alkalmazható: *minimális/maximális hőmérséklet*. Angol hatásra az utóbbi változat visszaszorul: a nagy világnyelvben ugyanis a *minimum* és a *maximum* melléknévként, tehát jelzői szerepben is természetes. Tükörfordítás révén már a magyarban is használatos: *minimumhőmérséklet*, *maximumhőmérséklet*, *minimumárfolyam*, *minimumkövetelmény* stb. Nyelvtani szempontból eddig hibázottunk ellenére ezek az alakok hamar elterjednek és megszokottá válnak, de nem okoznak megértési zavart.

4. Nyelvtani jelenségek. Alaktan. (a) Az -i melléknévképző elmaradása. Új névadási típust alkotnak azok az intézménynevek, amelyekben a hagyományosan -i melléknévképzővel szerkesztett minőségjelző toldaléka eltűnik: *Nyírség Spartacus*, *Sajóbábony Televízió*, *Tarnavölgy Bánya Kft.* Belső fejleménynek is tekinthető, de a folyamat elindításában feltételezhető az idegen hatás. – Angol tükörfordításból két jellegzetes példánk ered. A *maraton*, *maratonfutás* (angol: *marathon*) csak az 1990-es évek végétől váltotta föl a *maratoni futást*, a *maratonit* (vö. ÉKsz.). E kicsinynek látszó különbség nyelvtani szempontból mégis jelentős, mivel a toldalékolásban is változást okoz: *indul a maratonin* – *indul a maratonon*. A másik példa 2000 októberétől, a közel-keleti konfliktus kiújulása óta a hírekben gyakori. A korábbi *Gázai övezet* helyett tükörfordítás miatt újabban *Gáza övezet* szerepel (angol: *Gaza Area/Strip*). **(b) Toldalékolás.** Magyarra fordított szövegekre jellemző, hogy egyes szavakban idegen képzőt alkalmaznak magyar megfelelője helyett: *evakuáció* – *evakuálás* helyett, *kvalifikáció* – *kvalifikálás* helyett, *motiváció* – *motiválás* helyett, *partneritás* – *partnerség* helyett. A *politika* egyes számú használatát tartjuk hagyományosnak nyelvünkben. Szintén fordításokban tűnik föl többes számú alakja: *politikák*. Túlképzés, fölösleges toldalékhalmazás figyelhető meg az 'ellenőrzés, megfigyelés' jelentésű *monitoringoz*, *monitoringozás* szavakban (rövidebben: *monitoroz*, *monitorozás*). **(d) Vonzatváltozás.** A *kommunikál* ige nyelvünkben tárgyatlan volt, újabban kapcsolódhat hozzá tárgyi vonzat (*A felirat azt kommunikálta, hogy...*). Ez a változást ugyan vélhetjük belső fejleménynek, de föltételezhető az angol nyelv közrehatása is, mivel az angolban tranzitív ige, tehát állhat mellette tárgy (*communicate something*).

Mondattan. (a) Hátravetett jelzők: *Club Aliga*, *Club Sport*; *TV Eger*, *Rádió Eger*, *Városgondnokság Miskolc Kft.*; *Suzuki Kovács*, *Honda Szabó*; *Vitamin C*. Idegen mintát követő fordított szórend, melynek példái egyre bővülnek. Korábban az ilyen szerkezetek közül a *Hotel Gellért*, illetőleg a *Budapest 1*, *Budapest 2* (rádióállomás) típus létezett. Ma már egyre megszokottabb, és immár önálló névtípusnak tekinthető. **(b) Jelzői értékű határozó** fordítási hibaként: *a lány a hosszú hajjal* (← *the girl with long hair*) – azaz: *a hosszú hajú lány*. Kevésbé ismert jelenség, ha a jelzői értékű határozó miatt kétértelművé válik a mondat: *Elkészült a szakértői jelentés a komphajó szerencsétlenségéről az Északi-tengeren*. Az egyik lehetséges, bár téves értelmezés szerint a jelentés az Északi-tengeren készült el. Ezt is jelenthetné ugyan a mondat, valójában mégis arról van szó, hogy a komphajó *északi-tengeri szerencsétlenségéről* készült el a jelentés. A helyhatározó tehát nem az állítmány, hanem a *szerencsétlenségéről* határozó hátravetett bővítménye. Azért jelzői értékű, mert az átalakításnak megfelelően előrehozhatjuk minő-

sító jelzővé. A jelzői értékű határozó – ami más esetekben helyénvaló lehet: *A puszta, télen; Harc a nagyúrral* – ilyenkor mégis kerülendő.

(c) A **vonatkozó mellékmondatok** és a mellérendelő értékű alárendelések gyakoribb használata: mivel az angol szövegek, így a médianyelvben például a hírek sok vonatkozó mellékmondatot tartalmaznak – lévén jellemző angolos szerkezet –, fordításában más megoldásra is gondolhatunk: *Megválasztották a bizottság elnökét, aki azonban nem nyilatkozott a sajtónak. – Megválasztották a bizottság elnökét, ő azonban nem nyilatkozott a sajtónak.* Önmagában nem hiba, legfőljebb gyakori használata, halmozódása tűnik szembe, akárcsak bármilyen más nyelvi sajátosság túlzásba vitele.

A vonatkozó mellékmondatokat kérdései továbbra sem szerepelnek a mai alkalmazott nyelvészeti kutatások középpontjában. Például az idegenszerűségekkel (anglicizmusokkal), fordításokkal, mondatszerkezetei sajátosságokkal foglalkozó, a közelmúltban megjelent kiváló tanulmánygyűjtemény egyetlen írása sem említi (Mihalovics 2000). Pedig több szempontból is figyelemre méltó területről van szó. A fordító- és tolmácsképzésben, például az angolból való fordítások esetén nem kerülhetik ki ezt a problémát (Dróth 2001. 91–3). Nyelvtanaink rendre föl hívták a figyelmet arra, hogy az egész mondatra vonatkozó *ami* latin és német hatásra vezethető vissza. Mint első példánkban már láttuk, mai megítélésünk szerint ez önmagában nem baj, és ez a forma önmagában nem kifogásolható, hiszen több okból is szükség van rá: a már említett stílusértékbeli különbség miatt, de azért is, mert így szerkezeti szinonímia alakult ki. Bizonyos szövegtípusokban, éppen az egyes indoeurópai nyelvekből való fordításokban (jelesül az angol esetében) nagy a vonatkozó névmások megterheltsége. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az angolban gyakori a vonatkozó mellékmondat, és ezeket a legegyszerűbb szó szerint lefordítani (tükörfordítás). Másrészt az angolban gyakoriak az igeneves szerkezetek, amelyek tömörségét oldja, ha a magyarban a gördülékenyebb mellékmondatos megoldást választjuk, és ez nemegyszer vonatkozó mellékmondat. Az ily módon gyakorivá váló vonatkozó névmásokat a fordításokban sokszor – például halmozódásuk esetén – tudatosan ritkítani kell, és ennek egyik lehetősége, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó *ami* helyett a („tisztá”) mellérendelést választjuk. Azt ugyan statisztikailag nem vizsgáltam meg, hogy mennyire gyakori a vonatkozó mellékmondatos szerkezet a fordításokban – pedig érdemes lenne számszerű összevetéseket készíteni különböző szövegtípusok között –, de a mellérendelő értékű alárendelésekre kerestem példákat. Az angolból magyarra fordított National Geographic Magyarország című folyóirat 2003. márciusi számából valók a következő példák (zárójelben az oldalszámok):

A fehér pontok föl-alá mozognak, *ami* szökellő járásra utal. (39) – Siket volt mind az öt, *ami* gyakori az effajta tevéknél. (103) – Korábban folyvást a

tuaregekkel hadakoztak, *aminek* fájó emlékei máig fennmaradtak. (103) – Ha ugyanis megálltunk, le kellett málházní a tevéket, *ami* rengeteg időt elvett. (104) – Tevéink fáradtak és elcsigázottak voltak, egyik-másik már botladozott, *ami* rossz jel. (114)

E mondatokat olvasva fölvetődik a kérdés: vajon mennyiben sajátja ez a szerkezet az írásos műfajoknak? Korábban arra jellemzőnek vélték, ám nem lehetünk teljesen meggyőződve ennek a megállapításnak a mai igazáról. Élőnyelvi vizsgálatokkal érdemes lenne tisztázni, hogy mennyire gyakori az előfordulása. Saját – nem rendszeres adatgyűjtésen alapuló – meglátásom szerint ugyanis a sajtónyelvben csupán elszórtan fordul elő, míg a fordításokban sűrűbben, de a beszélt nyelvből sem hiányzik.

5. Tükörszók, tükörfordítások. Régebbi nyelvtanaink szigorúan ítélték meg a tükörszókat, mondván: idegenszerű gondolkodásmódot közvetítenek. Ez olykor igaz, de nem minden esetben. A legfrissebb példák között számos kiválót találunk, és a magyar szó a köznyelvben mégiscsak jobb, érthetőbb, mint az idegen. Semmi kifogásunk nem lehet a következőkkel szemben: *átvilágítás* (← *transparency*), *egér* (← *mouse*), *hegyikerékpár* (← *mountain bike*), *hódeszka* (← *snowboard*), *testbeszéd* (← *body-talk*), *felülír* (← *overwrite*). A tükörfordítással létrejött mondatok és kifejezések között vannak szokatlanok vagy nyelvtanilag szabálytalanok is: *Törölt.* (← *Cancelled.*) [Pl. repülőgépjárat; helyesen: *Törölve.*] – *Legyen egy jó napjuk!* (← *Have a nice day!*) [Médiaköszönés] – *humán erőforrások osztálya* (← *Department of Human Resources*) [Intézményekben].

A tükörfordítás sajátos esete, amikor a magyar szövegben megtartják az idegen szót (illetőleg annak magyar alakját), ám annak jelentése eltér a szokásos magyar használatától. Jellemző példája ennek a *humanitárius katasztrófa* (*humanitarian catastrophe*) kifejezés, amelyet azért kifogásolhatunk, mert a *humanitárius* jelentése nyelvünkben ’emberbaráti’ (helyesen inkább *emberi katasztrófának* kellene lefordítani az angol szókapcsolatot). További példák: *adminisztráció* (’kormány’ értelemben), *játékvezető-asszisztens* (’partjelző’), *karrierdiplomata* (’hivatásos diplomata’). Megszokott fordulatá vált a *Klinikailag tesztelt* (← *Clinically tested*), pedig a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata ebben a mondatban kifogásolható. Helyes változatával elvétve találkozhatunk: *Laboratóriumban/Klinikán tesztelve*. Félrevezető lehet az angol *policyt* magyar *politikának* fordítani: *Coastal Policy* – *a tengerpart kezelésére vonatkozó politika*, *State Rivers and Estuaries Policy* – *az államban található folyók és torkolatok kezelésének politikája*. A *policy* többjelentésű szó, és sokszor szerencsésebb helyette magyar megfelelőket választhatunk: *(rendezési) elvek, irányelv, eljárás, gyakorlat, átfogó terv*.

6. Szokások, viselkedési minták. A jelenség és megnevezése is új nálunk: *Valentin-nap*, *valentinozás* (Bálint-nap); *Challenge Day* (a kihívás napja); *Halloween* (mindenszentek előestéje). – Amerikai eredetű új búcsúzó formula a médiában: az adás végén a műsorvezető „bemutatkozik”: *X. Y. vagyok. Legközelebb jövő kedden találkozunk ugyanebben az időpontban.* – Meghonosodtak az angol köszönések: *helló* (*heló*), *hi* [háj]; vagy kézfogás helyett gratulációként (főleg a sportban) a „*give me a five*”, azaz a felemelt (két) kézzel egymás tenyerének összecsapása.

7. Névadás. (a) Intézménynevek, vállalkozásnevek, üzletnevek idegenszerűségei. Mindegyik típusra jellemző az idegen szavak gyakori használata: *Florentin virágszalon*, *Ferrum Center Kft.* [Lakatosipari termékek gyártása és szerelése], *INTERKER-WEIN* [Borászati eszközök], *IZO-THERM-SYSTEM Kft.* [Népművészeti kézimunka készítése és forgalmazása], *Prevent Vagyonvédelmi Kft.* A különböző nyelvből vett idegen szavak halmozása egy alakulaton belül nem szerencsés: *Party Rex Programme & Rendezvény Service*; *Locsmándi Friss Juice Hungary Kft.* **(b) Keresztnévadás.** Divatosak lettek egyes angol keresztnévek: *Dzsenifer*, *Dzsesszika*, *Krisztofer* (a *Kristóf* helyett), *Patrik*, *Szamanta* (anyakönyvezésük a szabályoknak megfelelően fonetikusán történhet).

Tanulságok, következtetések

Sokszintű hatásrendszer. A szóképzleti változásokon kívül számos egyéb jele van az idegenszerűséseknek. Az idegen hatások megsokszorozódnak, tehát a nyelvben is létezik a globalizáció. Érdemes tudatosítanunk és figyelemmel kísérnünk e sokszintű hatásrendszer összetevőit, hogy az oktatásban (beleértve az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatást), a fordításban, a nyelvléírásban vagy a kutatás egyéb területein mihamarabb hasznosíthassuk a megállapításokat.

Időszerűség, gyorsaság. Lényeges szempont az időtényező. A gyors változásokra, az idegenszerű divatok szinte azonnali elterjedésére minél gyorsabban reagálni kell. Ezért a nyelvészetnek és a nyelvművelésnek már a megjelenésükkel együtt le kell írnia a különböző jelenségeket, hogy tanácsokkal lássák el azokat, akik kíváncsiak az alkalmazott nyelvészet állásfoglalására. Amint azt a bevezetőben láttuk, a mindennapi élet számos területén, a szaknyelvek fórumain – számítástechnika, kommunikáció, gazdasági élet, kereskedelem, fordítás, fordítástechnológia – megmutatkozik ennek az igénye.

Nyelvújítás. Az Magyar Tudományos Akadémia cselekvési programban foglalta össze nyelvi tennivalóinkat, s ezek között szerepel az új magyar

nyelvújításra való felhívás. Mit jelent ez? Semmiképpen sem az idegen szavak elleni harcot, hanem azt, hogy az új idegen szavakat igyekezzünk magyarítani. Tegyük lehetővé, hogy a nyelvhasználó választhasson az idegen szó és annak magyar megfelelője között. Tudjuk: napjaink nem kedvez a nyelvújításnak, mégis kiváló alkotásokkal büszkélkedhetünk, például a szaknyelvekből: *Internet* – *Világháló*, *homepage* – *honlap*, *komputer* – *számítógép*, *szkenner* – *lapolvasó*, *installálás* – *telepítés*, *browser* – *böngésző*, *audiokazetta* – *hangkazetta*, *videokazetta* – *képkazetta*, *squash* – *fallabda*, *jet-ski* – *vízírobogó*, *curling* – *csúszókorong*, *piercing* – *testékszer*.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy az idegen szavak, az idegenszerűségek és a kultúrák közötti hatások témaköre ma már összetett nyelvstratégiai feladat (Balázs 2001. 183). Hosszú távú tervekre van szükségünk ahhoz, hogy segítsük a nyelvhasználatot, tisztázzuk a mindennapi érintkezés fölvetődő gondjait.

Irodalom

- AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Szerk. Glatz Ferenc. Magyarország az ezredfordulón c. sorozat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bencze Ildikó 1993. Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 583–585.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Magyar Nyelvőr*, 287–296.
- Dróth Júlia 2001. Az önértékelés képessége – felkészítés a fordítási projektekre. In: Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelv és szakfordítás*. Szent István Egyetem, Gödöllő. 84–97.
- HKsz. = *Helyesírási kézikönyvtár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- KHSz. = *Közgazdasági helyesírási szótár*. Szerk.: Bárányné Szabadkai Éva és Mihalik István. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Kis Ádám 2002. Egy könyvkiadó a magyar számítástechnikai szaknyelvért. In: *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 281–6.
- MHSz. = *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- Mihalovics Árpád (szerk.) 2000. *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- Ország László 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések*, 93. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szépe György 1999. Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In: *A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA, Budapest, 124.

(*Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben*. Szerk. V. Raisz Rózsa. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 216. sz. Budapest, 2002. 73–80)

A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája*

A nyelvi változás sajátos esete a befejezett melléknévi igenév állítmányi pozíciója. Több okból is érdemes figyelmet szentelnünk ennek a jelenségnek. Egyrészt azért, mert tetten érhetjük és leírhatjuk magát a nyelvi változást, figyelemmel kísérhetjük annak folyamatát, egyben föltárhatjuk az okokat, a mozgatórugókat, azokat a szemantikai és pragmatikai tényezőket, amelyek nyelvtani, szintaktikai következményekkel járnak. Másrészt azért érdemes foglalkoznunk a témával, mert az utóbbi évtizedekben átfogó vizsgálatára nem került sor, bár az újabb nyelvtanok és számos egyéb szakmunka érintette. Több mint ötven éve annak, hogy az eddigi legteljesebb összefoglalás, Tompa József tanulmánya megjelent a Magyar Nyelv hasábjain (1953: 128–40). Az eltelt idő feljogosít arra, hogy ismét áttekintsük a kérdéskört, de vajon mi újat tudunk mondani a korábbiakhoz képest? Érdekes párhuzam, ugyanis, hogy – mint majd látni fogjuk – lényegét tekintve azonos konklúziót fogalmaz meg 1928-ban Klemm Antal Magyar történeti mondattanában (48) és a Strukturális magyar nyelvtan I. kötetében (Mondattan) Komlósy András (386). Ennek ellenére vagy ezzel együtt igenis van értelme a további elemzésnek, és remélhetőleg sikerül újabb adalékokkal szolgálni a jelenséget illetően annak komplex vizsgálatával.

1. A főbb nyelvtanok, tanulmányok összefoglalása

a) A XX. század első fele

Horváth János A „Nyugat” magyartalanságairól című tanulmányában már 1911-ben erőteljesen bírálja az ilyen szerkezeteket: „Szép darab, és szépen megírott”, „az ilyen írások közül a legmagasabbrendűek mennyiben *megformáltak* és mennyiben önállóan, minden másfajtaírástól különváltan *megformáltak*.” Szerinte „az erőszakolt mondat szerkesztés teszi különködővé s magyartalanná a szóhasználatot, indokolatlanná az újítást” (Horváth 1911: 68–9).

Néhány évvel később Simonyi Zsigmond mint teljesen új fejleményt mutatja be a *-t*, *-tt* képzős igenév állítmányi használatát: „Nem mondhatjuk például Isten törvénye *írott*, a természeté *íratlan*. A had *vert*. A ruhám *tépett*. Ez az út *járt*. Te *elmaradt* vagy. *Tanult* vagy. A vitézek *halottak*. A cigány *kárvallott*. Ezek helyett különféle más szerkezeteket használunk, pl. ez *járt* út, a cigány *kárt vallott*; de legtöbbször a *-va*, *-ve* képzős határozói igenevet: Isten törvénye *meg van írva*. A had *meg van verve*. A ruhám *el van tépve*. *Tanult*

* A VII. nemzetközi magyar nyelvészkongresszuson elhangzott előadás szerkesztett változata.

ember vagy v. sokat tanultál.” Simonyi további, már forrásmegjelöléssel ellátott példái között szerepel a *biztosított, fogadott, telített*, illetőleg a *befejezett* és a *zárott* igenév állítmányi pozícióban, az utóbbi kettő Gárdonyitól származó és németességnek bélyegzett szerkezetben: *A történetek után befejezett a szolgálatom. Az ajtó zárott.* (Simonyi 1917: 230–1)

Klemm Antal – a bevezetőben említett munkájában – megállapítja, hogy a *-t, -tt* képzős igenév névszói állítmányul csak akkor használatos, ha igenév volta elhomályosul, és melléknévnek érezzük: *fáradt, fásult, feszült* (a viszony közöttük), *kopott, nyugodt, rekedt, romlott* stb. Észrevétele szerint a XIX. századtól más esetben is sűrűbben kezdték használni, és használják azóta is, egyrészt német hatásból, másrészt a határozói igenév szándékos, de téves kerülése végett. Legkorábbi példáját Kossuthtól idézi: „A vidék gyönyörű, a tágas völgy kies rétekkel *borított*” (Klemm 1928: 48).

Jó magyarság című tanulmányában Szinnyei József „éktelen németesség”-nek tartja. Szerinte „különösen kedvelik és terjesztik a nyugatosok, de őket nem a hibakerülés jámbor szándéka vezeti, hanem az a törekvés, hogy úgy írjanak, ahogy más emberfia nem ír.” Forrásmegjelölés nélküli példái a következők: a nyelve *bevont*, a hegytető hóval *borított*, a vendéglőben minden szék *elfoglalt*, a cél tehát *tudott* előttünk (Szinnyei 1933: 58–9).

A nyelvművelő kötetek közül részletesen foglalkozik a kérdéssel a Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus című munka. Dengl János – hivatkozva Klemm, Horváth és Szinnyei előbb idézett megállapításaira – az idegenszerűségről szóló fejezetében tárgyalja a melléknévi igenévnek névszói állítmányként való használatát. A következő példákat helyteleníti: ez a cikk nagyon *keresett*, könyve nagyon *olvasott*, gyártmányai általánosan *használtak* és *kedveltek*, elhatározása nem *megokolt*, a terület *elhatárolt*, az ügy *tudott* vagy *ismert* előttünk, a tőzsdén az árfolyam *tartott volt* (Dengl 1937: 190–1).

Tiszamarti Antal szaknyelvi adatokat javított ki Orvosi nyelvünk helyes magyarsága című könyvében. Témánkhoz tartozó példái az alábbiak: A betegség etológiája *nem tisztázott*. Az eltávolított fog helye véralvadékkal *borított*. A mandulák lepedékkel *fedettek*. Az álhártyás nyelvplaque jelenleg is élesen *határolt*. Alkalmazásuk részben empirikus, részben theoretikus megfontolásra *épített*. Az állkapocs teljesen alakját *változtatott*. (Tiszamarti 1943: 45–6).

A legteljesebb összefoglalás Tompa József nevéhez fűződik: részletesen elemzi a melléknévi igenév mindhárom fajtájának állítmányi használatát. A befejezett melléknévi igenévről megjegyzi, hogy állítmányi pozíciójának szabályai hiányosak. A korábbi bírálókkal szemben úgy látja, hogy nem szabad válogatás nélkül minden példát üldöznünk és mindenben idegenszerűséget keresni, csak a mai analógiáktól kevésbé támogatott állítmányi szerkezeteket rosszalhatjuk. Az újabb, szokatlan formák elszaporodása sem

jelentené azt, hogy sérelem érné nyelvünk finnugor alapjait, nyelvtanunk ősi rendszerét: „Hiszen ma úgy látjuk, hogy a *várt, kért* alak is előbb volt névszói (igenévi) állítmány, s csak aztán szívta magába a ragos igealak értelmét, illetőleg funkcióját” (Tompá 1953: 137).

A jelenség korai leírója, Horváth János is használja műveiben ezt a szerkezetet; az 1951-es *Verstanból* Tompa a következőket idézi tőle: „az időmérték elhanyagolása Adynál tudatos, *szándékolt*”; „periodusokká társulhatásuk is *korlátozottabb*”; „ez a forma a nyugtalanság feloldására, lezárására *hivatott*”; „társításuk nem *erőszakolt*, időviszonyításuk *egyensúlyozottabb*”; „rímei *esztergályozottabbak*” (i. m. 136).

Tompá irodalmi példákat is idéz:

Bánk: Az Isten e Gyülekezet álmodott
céljával ha az elsül, és igaz Jó.

Petur: Nem *álmodott* ez, elsül, és igaz Jó. (Katona József: Bánk bán II. felv.)

Oly csunya volt, mit eddig éltem,
Kevert, pocsékló, fél, *törött*. (Kaffka Margit: Az élet útjain)

...az én rögöm magyar rög.
Meddő, *kisajtott*. (Ady Endre: Az ős Kaján)

De itt ti vagytok *meglopottak*. (Illyés Gyula: Hősökről beszélek)

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát Tompa szerint több tényező okozza az iménti példákban: a közvetlen fokozhatóság igénye (*korlátozottabb, kiegyensúlyozottabb*), jelzős kapcsolat predikatívvá válása (*álmodott cél – nem álmodott ez*), más névszói állítmány analógiája (*csúnya volt – kevert, törött*). Az utolsó négy példát Tompa merészebbnek tartja (i. m. 136–8). Megjegyezhetjük, hogy a Kaffka- és ad Ady-idézetben a befejezett melléknévi igenévnek más melléknévvvel (illetőleg folyamatos melléknévi igenévvvel) együtt történő hátravetése miatt nem teljesen egyértelmű az állítmányi szerep, bizonyos fokú értelmezői színezettel is keveredik.

Tompá fölfigyelt arra, hogy az új forma különösen gyakori az átalakulást jelentő igékkel kapcsolatban (*elpuhult, ingerült, elvadult, megindult*), de megszokottá vált sok más tárgyias alapszóból képzett igenévi állítmány is (*felhajtott, nyomtatott, rajzolt, festett, ragasztott*), pedig ezekben még egészen világos az igei alapszó jelentése, és hangsoruk is azonos a múlt időével (i. m. 138).

Tompa József példáit és véleményét két okból idéztük a szokásosnál is részletesebben: egyrészt azért, mert átfogó tanulmányának tartalma és terjedelme ezt indokoltta, másrészt pedig azért, mert így megállapításait, következtetéseit össze tudjuk vetni a legfrissebb példákkal.

Érdemes még megismernünk Nagy J. Béla két korábbi, szépirodalmi adatával, amelyek szerinte csupán kivételes nyelvi jelenségek:

Lettem pennám miatt mostan *megijedett*...

Az útat elvesztém, *lettem eltévedett*. (Gvadányi: Egy falusi nótáriusnak...)

Mert csak ez kössön ki Toldival,

S nem *megunt* előtte Isten szép világa. (Arany: Toldi I. 12.)

Az újabb példákat Nagy J. Béla erőteljesen helyteleníti (a halászat nem *megengedett*, a rágás *nehezített*, a vélemények *osztottak*), és nem tartja kíváncsnak a szokatlan formák elterjedését (Nagy J. 1958: 168).

b) A XX. század második fele

A mai magyar nyelv rendszere csak röviden fogalmazza meg a tudnivalókat ebben a kérdésben: „Melléknévi igenevet a természetes közlésben legfőként akkor használunk állítmányként, ha igenévi jellege már gyengülőfélben van, s inkább állandósult tulajdonságként nevezi meg a cselekvést, azaz ha legalábbis megindult a melléknevesülés útján. [...] Ez a forma a nyugtalanság feloldására, lezárására *hivatott* (Horváth: Verstan 167); *Ismert, használt* volt-e ez az alak? (MNy. XXXIX. 210); Egy kis ülepedet, nádfedeles házuk van, amelynek az utcai vége ukránosan *csapott* (Veres: Szegények sz. 7) [...] Egyébként nyelvművelésünk a folyamatos cselekvésű igenév helyett inkább a ragos igei állítmányt ajánlja [...] A befejezett cselekvésű helyett is vagy az ígét vagy a határozói igeneves szerkezetet: Ő már rég *előléptetett* helyett ezt: *előlépett* (vagy *elő van léptetve*; őt *...előléptették*).” (MMNyR. II. 126–7)

A mai magyar nyelv valamivel részletesebben szól a nyelvhasználati tudnivalókról, és más példákat sorakoztat fel: „A befejezett történésű melléknévi igenév ritkábban fordulhat elő állítmányként, mint a folyamatos történésű. A befejezett cselekvés, történés által létrehozott állapot jelzésére ugyanis elsősorban a *-va, -ve* képzős határozói igenév és a létige kapcsolata szolgál: Sebe még *nincs begyógyulva*. Ehelyett a melléknévi igenév állítmányi alkalmazása többnyire hibás, idegenszerű: Sebe még *nem begyógyult*. Mindamellet jó néhány befejezett melléknévi igenév megállja a helyét állítmányként is, főleg az átalakulást jelentő igéből képzettek (pl. Ez a táj nagyon *el-*

vadult; Miért vagy olyan *elpuhult*?), de sok más igenév is (*nyomtatott, festett, rajzolt, ragasztott, gyűrött, zsibbadt, szaggatott, megtépett, hivatott* stb.).” (MMNy. 243)

Az utóbbi példák között felismerhetjük Tompa József már korábban idézett adatait (Tompa 1953: 138), ám elég nagy különbség van a megkülönböztetés nélkül felsorolt igenevek között. Amíg természetesnek tarthatjuk *az ing gyűrött, a fejem zsibbadt, ő arra hivatott, hogy...* (alany-állítmányi) szerkezeteket, hasonlóan elfogadhatót már nehezebben tudunk létrehozni a *festett, rajzolt* és *ragasztott* igenevekkel (a kép olajfestékkel *festett*, a meny-nyezet fehérre *festett*, a cipő talpa *ragasztott*, a cipő talpa enyvvel *ragasztott* – ezekben általában más nyelvtani szerkezetek a szokásosak).

A Nyelvművelő kézikönyv két szócikke foglalkozik bővebben ezzel a témával. A befejezett melléknévi igenév szócikkének 4. pontjában a következőket olvashatjuk: „A mai hivatalos és sajtónyelvben erősen terjed az ilyen kifejezés mód (pl. a hír valódisága *bizonyított*, ehelyett: *be van bizonyítva*). Pedig ez inkább csak olyan igenév esetében helyes, amelynek igei jellege és benne az előidejűség mozzanata meggyengült, elhomályosult, s az igenév szinte már tisztán tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévvé vált.” (NyKk. I. 289–90)

A határozói igenév szócikkének 3. pontja igen részletesen, mintegy kétoldalmi terjedelemben taglalja a szakirodalom addigi megállapításait. A korábbi közleményekhez képest több példával világítja meg, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányként nemcsak akkor fogadható el, ha igei jelentéstartalma elhomályosult, és állapotot jelöl, hanem akkor is, ha állapot-változást, átalakulást jelentő alapige származéka: az ing frissen *vasalt*, a porcelán kézzel *festett*, *operált* a gyomrom. E példák jó része helyes volna a határozó igenév (-va, -ve) létigés szerkezetével, olykor némileg más jelentésben és stílusértékkel: az ing frissen van *vasalva* (most vagy nemrég vasalták ki) – az ing frissen *vasalt* (nem gyűrött), *operálva van* a gyomrom (az operáció megtörténtét emeljük ki, esetleg a közelmúltban volt) – *operált* a gyomrom (a gyomor műtött voltát hangsúlyozzuk). A kétféle kifejezés mód közötti választás az egyén nyelv- és stílusérzékétől is függ (NyKk. I. 825–6).

Jelzésértékű, hogy amíg a NyKk. a befejezett melléknévi igenév szócikkének alig egyhuszadát szenteli az állítmányi használat kérdésének, addig a Nyelvművelő kézisztárban már a szócikk több mint egynegyede jut témánknak. A rendkívül gyakorinak és egyre terjedőnek nevezett jelenséget a NyKsz. hibásnak, kerülendőnek tartja. Eddig nem említett példái a következők: a levél géppel *írt*, a küldemény nekünk *címzett*, az üzlet riasztóval *ellátott* (NyKsz. 58).

A hatvanas-hetvenes évek nyelvművelő kötetei közül foglalkozik a témával a Magyar nyelvhelyesség (Deme–Köves 1967: 242–3), a Hivatalos nyelv-

vünk kézikönyve (Grétsy 1976: 41–2) és a Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség (Kovalovszky 1977: 101–2). A Szaknyelvi kalauz forrásmegjelöléssel ellátott példái közül néhány: a kiárusítás árusítással is *egybekötött*, a 12 sarok-égő három csoportba *összefogott*, a lámpatestek a divatnak erősen *alávetettek*, antimikrobás hatásának mechanizmusa még nem *felderített*, a gép hidraulikusan *működtetett* (Grétsy 1964: 159–60).

Az újabb nyelvtanok közül A magyar nyelv könyve röviden utal arra, hogy „az állítmány funkcióját betöltő folyamatos és befejezett cselekvésű igenév helyett ajánlatosabb a ragos igei állítmányt, illetve a határozói igeneves szerkezetet használni. *A kérdés megoldott* helyett: *A kérdést megoldottuk* vagy *A kérdés meg van oldva*.” (MNyK. 337)

A Magyar grammatika nem foglalkozik behatóan a témával, mindössze annyit jegyez meg, hogy az igenevekre általában nem jellemző az állítmányi szerep, így a valódi igenevek többsége nem kerülhet állítmányi pozícióba, csak melléknévgyanús helyzetben (MGr. 233; 248).

Az igenevek és a melléknevek közötti különbségeket a legteljesebben Komlós András foglalja össze a Strukturális magyar nyelvtan I. kötetében: **1.** állítmányi szerkezetben csak melléknév fordulhat elő (*ez a csomag *feladott*), **2.** az alapige vonzatait a melléknevek nem tartják meg, **3.** továbbképzéssel (pl. *-an, -en; -ul, -ül* toldalékokkal) csak melléknévből képezhető határozó, **4.** az alapige mellett megengedett, az esemény lefolyására vonatkozó módhatározók (*rosszul, gyorsan, lassan*) csak igenevekkel fordulhatnak elő, **5.** közép- vagy felsőfokban csak melléknév állhat, **6.** csak az igenévnek válhat el az igekötője (Komlós 1992. 386–87).

A MGr. igeneveket tárgyaló fejezetének szerzője, Lengyel Klára Az igenevek helye a szófaji rendszerben címmel külön kötetet szentelt ennek a szófaji csoportnak. Az iménti hat pont nála eggyel bővül, mégpedig a *-ság, -ség* képzővel elvégzett próbával: a melléknévhez ugyanis járulhat, az igenévhez viszont nem (*ízletes – ízletesség; *a haja ollóval nyírotsága*).

Klemm Antal 1928-as megállapításától tehát eljutottunk a legutóbbi szakirodalmi tételekig, és megállapíthatjuk – ahogy a bevezetőben jeleztük –, hogy a fő kritérium azóta mit sem változott: ez pedig a melléknevesülés. Bár az igenevek és a melléknevek elkülönítését egyre árnyaltabban, mind több szintaktikai és szemantikai szempont figyelembevételével már elvégezték az idézett nyelvtanok, a melléknevesülés folyamatának leírása, a pragmatikai és további szemantikai szempontok közvetlenül nem tartoztak vizsgálati körükbe, ezért érdemes további elemzéseket végeznünk.

A nyelvtanok és – a terjedelmi okokból itt nem részletezett – számos nyelvművelő kiadvány példaanyagát feldolgozva, és ehhez hozzáadva a szerző saját gyűjtését, áttekintjük és összehasonlítjuk a 20. század elejétől közölt példákat. Ily módon kirajzolódik egyfelől nyelvhasználatunk változá-

sa, a melléknemesülés folyamata, másfelől pedig a bemutatott példák nyelvtani, nyelvhelyességi megítélésének lassú változása.

2. Tipológia

Három csoportba oszthatjuk a példákat.

2.1. Az elsőbe azok tartoznak, amelyeket nyelvtanaink, nyelvművelő kiadványaink korábban – a XX. század első feléig vagy a 60-as, 70-es évekig – helytelennek minősítettek, de ma már nem kifogásolhatjuk őket. [Szögletes zárójelben jelezzük az ÉKsz.² szófaji besorolását azokban az esetekben, ahol azt a szótár feltünteti.]

Leggyakrabban az *adott* [mn (mn-i igenév is)] (*a helyzet adott*) és a *kizárt* [mn (mn-i igenév is)] (*kizárt, hogy...*) szerepével foglalkoztak. További, mára megszokottá vált formák: *hivatott vmire* [mn] (\leftrightarrow *arra van hivatva*), *érintett* [mn (mn-i igenév is)] *vmiben*, *ajánlott* [mn (mn-i igenév is)] (*a film megtekintése 12 éven aluliak számára csak nagykorú felügyelete mellett ajánlott*), (*feltételekhez*) *kötött* [mn (mn-i igenév is)] (\leftrightarrow *van kötve*).

Jogosan föltételezhetjük, hogy ide olyan lexémák sorolhatók, amelyek esetében végbement a melléknemesülés folyamata. Az ÉKsz.² tanúsága szerint a felsoroltak melléknemek, illetőleg melléknemek is. Érdekes módon azonban nem tulajdonságot vagy minőséget jelölnek, ráadásul vannak közöttük olyanok, amelyek megőrizték igei, igenévi vonzatukat, és nem mindegyikük fokozható, mégis állítmányként gyakoriak és megszokottak. Mivel a melléknemesülés csak részlegesen történt meg, jelentéskörük, használati körük szűkebb, mint a teljes egészében melléknemesült igevevé (*fáradt, sápadt, izgatott, kopott, gyűrött*). Több közülük csak állandósult szókapcsolatokra, vonzatos szerkezetekre, kollokációkra szorítkozik (*hivatott valamire, érintett valamiben, feltételekhez kötött*).

2.2. Ugyancsak gyakoriak és megszokottak állítmányként a második csoport példái. Ezek azonban nem felelnek meg az idézett nyelvtani kritériumoknak, és még részlegesen sem melléknemesültek. A legújabb nyelvművelő kiadványok továbbra is kifogásolják őket, és az ÉKsz.²-ben sem szerepelnek melléknévként.

Sajtnyelvi példák: *biztosított* (*az anyagellátás biztosított*), *bizonyított* (*a család ténye bizonyított*), *eldöntött/megoldott* (*ez a kérdés eldöntött/megoldott*), *megengedett*, *engedélyezett*, *tisztázott*. Szaknyelv: *felszerelt* (*a jármű Michelin abroncsokkal (fel)szerelt*).

Az első két csoportban az állítmányi pozíció a megszokáson alapul: a gyakori használat miatt rögzült, így a folyamatot **alkalmi funkciórögzülésnek** nevezhetjük:

1–2.: funkciórögzülés

**gyakori
használat** → **megszokás,
analógia**

Kiindulópontja lehet:

- a határozói igeneves szerkezet tudatos kerülése,
- a személytelen szerkesztésmód igénye (különösen a hivatalos nyelvhasználatban, még az általános vagy a határozatlan alanyú szerkezet is zavaró és kerülendő lehet ebben a szövegtípusban),
- a dinamikus jelentéstartalmú igealakokkal szemben statikus, semleges állapot, helyzet kifejezése.

A Károly Sándor (1970) által elkülönített hat jelentésfajta (denotatív, szintaktikai, lexikológiai, pragmatikai, műfaji és nyelvrétegbeli) közül a szintaktikai jelentés módosulásáról van szó abban az értelemben, hogy az igenévi jellemzők megőrzésével és a melléknévi sajátosságok részleges átvételével mondatbeli funkcióváltás és -rögzülés történik.

Az itt vizsgált köznyelvi, sajtónyelvi és tudományos nyelvi példákban nem mutatkozik meg a nyelvi újítás, „másképpen mondás” igénye, amely a szépirodalmi szövegekben lelhető fel (vö. Tompa i. h.).

2.3. A harmadik csoportba az egyedi példák tartoznak. Ezek nem a megszokáson alapulnak, tehát nem rögzültek a nyelvhasználatban, és mai nyelv-művelésünk az ilyeneket erőteljesen hibáztatja:

A bányanyítás útja engedélyekkel *kikövezett* (újságcikk címe)

A haja közepén *elválasztott*. (rendőrségi körözés)

Az ellenőrzésekkor vett minták *kifogásoltak*. (újsághír)

Andalító muzsikával *aláfestett* minden fontosabb jelenet. (filmkritika)

Az obstrukció ténye *megcáfolt*. (parlamenti hozzászólás)

Mára ez egyetlen mondatban *rögzített*. (közéleti vita)

A biztonsági motozások a büntetés-végrehajtási intézetekben váratlanul *elrendeltek*. (riport)

Összesen 202 eljárás indult, ebből teljesen *befejezett* 14 ügy. [...] A Titkárság szerkezetének átalakítása a következő évre *tervezett*. (akadémiai jelentés)

Melyek azok a területek, amelyek védelemre *tervezettek*? (riporter kérdés)

A közvélemény erősen a sajtó által *befolyásolt*. (közéleti vita)

A Petőfi utca teljes egészében *elzárt* a forgalom elől. (hírek)

A szarvascsőrű madarak a fűgére *utaltak*. (tudományos ismeretterjesztés)
 A drogfogyasztás büntetőjogilag *szankcionált*. (rádió)
 A hegyi utak jól *jelöltek*. (sajtó)
 Az ital sok gyümölcs hússal *dúsított*. (gyümölcsital dobozának felirata)
 Az üzlet riasztóval *ellátott*. (kiírás)
 A terület kamerákkal *védett*. (kiírás)
 Mivel a „stílus” szó nem *definiált*, a „stilisztika” szó sem lehet az- (szaknyelv)
 A pályaudvar területe kamerákkal *megfigyelt*. (felirat)
 A város [Tokaj] az időjárás szélsőségeinek *kitett*. (rádió)

Létrejöttükben itt is meghatározó az előbb említett két szintaktikai tényező: a határozói igeneves szerkezet tudatos kerülése, valamint a személytelenség megtartása. Emellett azonban igen lényeges egy szintaktikainak látszó, ám a nyelvhasználó oldaláról mégis egyértelműen pragmatikai szempont. A beszéd, a kommunikáció oldaláról ugyanis egyszerű **szórendi** kérdés a jelzőként álló melléknév vagy melléknévi igenév állítmányi pozícióba helyezése:

Ez *nehéz* kérdés. – Ez a kérdés *nehéz*.
 Ez megvitatandó kérdés. – Ez a kérdés megvitatandó.
 Ez *megoldott* kérdés. – Ez a kérdés *megoldott*.

az *adott* probléma – a probléma *adott*
 az eldöntött ügy – az ügy eldöntött
 a *garantált* eredmény – az eredmény *garantált*

Itt tehát **analógiás hatás**ról van szó: a melléknévi és a beálló melléknévi igenévi jelzők szintaktikai funkciójának analógiás hatásáról. Tudat alatt formálisan mindkét szerkezetre a *milyen* kérdést vonatkoztatja a beszélő, ahogy ezt iskolásoktól, sőt főiskolásoktól is tapasztaljuk: *Milyen ügy? Az eldöntött ügy.* – *Milyen az ügy? Az ügy eldöntött.* Az állandósult példák esetében funkciórögzülést említettünk, mivel itt egyedi esetekkel találkozunk, csak átsugárzásról, a **szintaktikai funkció átsugárzásáról** van szó.

3.: funkcióátsugárzás

melléknévi		jelző/állítmány
↓	analógia	↓
igenévi		jelző/állítmány

A funkcióátsugárzás révén könnyen értelmezhetők a ritkább, egyedi példákkal szemléltetett jelzői-állítmányi korrelációk:

az elválasztott haj – a haja elválasztott
kamerákkal *védett* terület – a terület kamerákkal *védett*
a (ki/meg)jelölt utak – az utak jelöltek

Az efféle formák kialakulásában az említett okok együttesen hatnak, egymást erősítik. Hatékonyan segíti a melléknévesülést a **többes szám** alkalmazása, ezáltal még az egyedi példákban is azonnal megtörténik az alkalmi szófajváltás (...a madarak a fügére *utaltak*). Erre a jelenségre további számos – és egyben beszédes – példát találunk elemzésünk következő részében.

3. Szaknyelvi szerep

Bizonyos szaknyelvekben – állattan, növénytan, geológia stb. – gyakran állítmány a befejezett melléknévi igenév olyan lexémákkal is, amelyek a köznyelvben nem szokásosak ilyen pozícióban. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az említett tudományágak leírásaiban szükséges műfaji elem a **tulajdonság, minőség, állapot** nyelvi kifejezése. A melléknév és a folyamatos melléknévi igenév mellett harmadikként a befejezett melléknévi igenév is többé-kevésbé alkalmas erre a szerepre.

Első példásorunk németből fordított kézikönyvből származik, és ez alátámasztani látszik az 1. pontban említett idegen hatást (szögletes zárójelben az ÉKsz. esetleges szófaji besorolása, kerek zárójelben a forrásként használt kötetbeli oldalszámok): Felső metszőfogai kampósan *hajlottak* [mn (mn-i igenév is)]. (35) – Alsó testén viszont szürkésfehér vagy fehér, olykor tiszta, máskor helyenként foltokkal *tarkázott*. (38) – A farok a vége felé evezőszerűen *összenyomott*, örvös és pikkelyes, szőrök csak gyéren borítják. (40) – Felmeredő szőrzetük *fogazott* [mn] s egymásba kapaszkodó, így bőrük minden szennyeződéstől *védett* [mn (mn-i igenév is)]. (42) – Fején a bőr ilyenkor még vaskosan *ráncolódott*, s alacsony homlokán mintha komor düh lakozna. (46) – Fogazatukban feltűnőek a metszőfogak: az alsókon a korona fésűsen *fogazott*, 8-10 csúccsal, és a fog előre hajló, míg a felső koronája *karéjozott*. (50) – Ezek ugyanis lehetnek hegyesek és hosszúra *nyúltak*, de lehetnek tompák, szélesek is. (51) (Brehm: Az állatok világa IV. Gondolat Kiadó, 1960.)

Nem csupán idegenből fordított szövegekben találkozunk ilyenekkel, hanem magyar nyelven írt szakmunkákban is: A lárvák csápjai erősen *redukáltak*. (14) – A szárnyak szőrösek, sűrűn *szőrözöttek*. (41) – A homokból készült ház kúp alakú, jól *ívelt* [mn (mn-i igenév is)]. (43) – Az utolsó íz nem

szabdalt, de hosszú és hajlítható. (45) – A tor részben *elkitinesedett*. (47) – A fejpajzs öblös szegélyű, az elülső szegélye *rovátkolt*. (47) – Az utótör hátsó szegélye *bemetszett*. (50) (Kiss Ottó: Tegzesek. Trichoptera. Akadémiai Kiadó, 2003.) – A Bükk barlangjaiban ritkaságnak számító ásványkiválások mára már jelentősen *sérültek*. (185) – A lépcsőzetesen mélyülő akna fal csipkésre *oldott*. (188) – A bükki állományok zömmel *műveltek*, és lepkékben fajgazdagok. (268) – A fibula háta, tűtartója és tüje négyszögletes huzalból bravúrosan *hajlított* [mn (mn-i igenév is)]. (345) – ...az oldaltörédek hullámvonalkötegekkel *díszítettek*. (353) – Némelyik darab alaposan *kidolgozott* [mn (mn-i igenév is)]. (354) (A Bükki Nemzeti Park. Monográfia. Szerk. Baráz Csaba. Eger, 2002.)

Példáinkból kitűnik, hogy miért is alkalmas az említett szerepre a befejezett melléknévi igenév. Az iméntiekhez hasonló leírásokban gyakoriak a statikus képet festő névszói állítmányok, sokszor melléknevekkel, illetőleg folyamatos melléknévi igenevekkel. Különösen a névszói állítmányok akár egy mondaton belüli halmozódásakor a mondatszerkezetbe jobban beleillik – a köznyelvben talán kevésbé megszokott lexémákkal is – a befejezett melléknévi igenévi állítmány, mint az igei állítmány: *fogazott – egymásba kapaszkodó – védett* (42); *feltűnőek – fogazott – előrehajló – karéjoszt* (50); *hegyesek – hosszúra nyúltak – tompák – szélesek* (51). Ez tehát újabb adalék a szóban forgó szerkezet szükségességére, arra, hogy miért nem igealak vagy határozói igeneves szerkezet áll helyettük a több névszói állítmányt tartalmazó mondatokban.

4. Mondatbeli pozíció – bővíthetőség

Érdekes felfigyelnünk ezeknek a befejezett melléknévi igeneveknek a mondategységen belül elfoglalt helyére és bővíthetőségére. A mondategységen belüli helyük nagyban függ attól, hogy igenévi tulajdonságaikat már elvesztett (vagy részben elvesztett), tehát ebben a pozícióban megszilárdult (vagy megszilárdulófélben lévő) elemtől van-e szó, vagy pedig alkalmi, egyedi használatról. Az előbbieket helyzete szabadabb: állhatnak a mondategység élén (*adott, kizárt*), betölthetik alárendelt összetett mondat főmondatának állítmányi szerepét (*bizonyított az, hogy...; nem tisztázott, hogy...; arra hivatott, hogy ...*). A másik csoportba tartozó lexémák elsődlegesen továbbra is igenevek, csupán alkalmilag töltik be az állítmány szerepét. Mondatban elfoglalt helyük kötöttebb, általában a mondategység végén állnak (tehát balra bővülő szerkezetek alaptagjai), megtartják igei vonzatukat, gyakran van hangsúlyos határozói bővítményük, és a vonzatuk, bővítményük közvetlenül megelőzi. Igazolhatjuk ezt az előző pontban szereplő szaknyelvi példákkal: *bravúrosan hajlított, alaposan kidolgozott, hosszúra nyúltak*,

evezőszerűen összenyomott, foltokkal tarkázott, vaskosan ráncolódott. A 2.3. pont mondatai alátámasztják megállapításunkat.

5. Tükörfordítás, tükörszerkezet

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatához bizonyos esetekben hozzájárulhat az idegen nyelvből való fordítás is. Különböző árucikkek csomagolásán szerepelnek állandósult fordulatként, részben reklámfogásként a következők: *Klinikailag tesztelt. (Clinically tested.)* – *Dermatologailag tesztelt. (Dermatologically tested.)* – *Tudományosan kifejlesztett. (Scientifically developed.)* – Ide sorolható a repülőtéri járatinformáció kiírása: [A járat] *Törölt. (Cancelled.)* – Végül egy kétnyelvű felirat egy bevásárlóközpontból: *The area is monitored by cameras. – A terület kamerák által ellenőrzött.* A bemutatott angol példákon kívül csak elvétve találkozunk ezzel a jelenséggel, manapság tehát már nem állja meg a helyét az a 20. század első felében sokat hangoztatott nyelvművelői vélekedés, hogy a *-t, -tt* jeles igenév állítmányi használata jobbra idegen nyelvi hatásra vezethető vissza.

6. A beszélők normatudatának változása

A beszélők normatudatának változását kitűnően jelzi 1996-ban készített nyelvhasználati felmérésem. Ebből két idevágó mondatot idézek: A terület ivóvízellátása mind a mai napig *nem megoldott*. A tünetekből arra lehet következtetni, hogy a beteg szív működése kis mértékben *akadályozott*. Az első mondatot a magyar szakosok 68%-a, a nem magyar szakosok 72%-a érezte helyesnek, a második mondatot pedig 75, illetve 80%-uk. (Zimányi 1996: 325)

7. Gyakorisága

Mindezek után föltehetjük a kérdést: mennyire gyakori a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben? Valóban terjedő és feltűnő jelenségről van-e szó? A szubjektív megítélés sokszor téves eredményt hoz valamilyen új fejleménnyel kapcsolatban, főleg akkor, ha kirívó dologról van szó. Ilyenkor óhatatlanul gyakoribbnak érezzük előfordulását.

A magyar nyelv történeti nyelvtana a kései ómagyar korról szólva megállapítja, hogy a *-t, -tt* képzős igenév elsődleges funkciója a jelzői (87%); állítmányként vagy névszói-igei állítmány részeként csak elvétve fordul elő (3%-ban). Elsősorban olyan igenevek szerepelnek, amelyek már melléknéveknek tekinthetők, azaz állandó tulajdonságot fejeznek ki, fokozhatók (A. Jászó 1992. 432–3).

600 szövegmondatra kiterjedő – eredetileg más összefüggésben készített – sajtónyelvi elemzésemben csak elszórt példákra bukkantam: összesen három előfordulásával találkoztam. (Két napilap, egy politikai és egy bulvárlap cikkeinek szisztematikus elemzése alapján.) Hasonló eredményre jutottam 7 órányi rádióműsor szövegelemzésével is. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának gyakorisága nyilván függ a szövegtípustól, a műfajtól és nem utolsósorban a szerző (beszélő) személyétől, stílusától stb. (Zimányi 2005.) Mindent egybevetve: jól adatolható előfordulásai ellenére ritkának tarthatjuk.

8. Összegezés

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használata több, egymástól olykor független okra vezethető vissza. Tükörfordítások révén korábban jellemző volt az idegen hatás, mára ez kevésbé meghatározó. Inkább arról van szó, hogy a praxis oldaláról szükségesnek tartott szintaktikai szinonímia jön létre, amely helyettesíti egyrészt a határozó igenév létigés szerkezetét, másrészt a sokszor általános alannal összekapcsolódó igei állítmányt, ritkábban *-ható/hető* képzős igenevet vagy szenvedő igealakot. Esetünkben a szintaktikai szerkezeti szinonímia Károly Sándor által leírt jellemzői jól érvényesülnek: azonos mondatrészfunkció (állítmány), különböző szófajstruktúra (ige, igenév) (Károly 1970. 138). Nem hagyható figyelmen kívül a műfajiság és a nyelvváltozat, mert a hivatalos nyelv (a személytelenség miatt) és a tudományos nyelv leíró műfajai (a melléknév analógiája miatt) jól hasznosíthatják ezt a szerkezetet.

Más okokra vezethető vissza a szépirodalmi alkotásokból vett példák egy része. Ezek jelentéstani vonatkozásaival, stílushatásával és szintaktikai szerkezetük átmeneti jellegével behatóan foglalkozott Tompa József idézett tanulmánya, ezért nem tartottuk célunknak annak ismételt vizsgálatát.

A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben kis mértékű – valós vagy beleértett – jelentéskülönbséget mutat a szinonim szerkezetekkel összevetve. Ez a különbség elégséges ahhoz, hogy bizonyos helyzetekben bizonyos lexémák betöltsék ezt a szerepet, és gyakori használatuk során megszokottá váljanak, ezzel elősegítsék az adott szó szófajtváltásának kiteljesedését.

Irodalom

- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bíró Ágnes (szerk.) 1989. *Szaknyelvi divatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Deme László – Köves Béla (szerk.) 1967. *Magyar nyelvhelyesség*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dengl János 1937. *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Farkas Vilmos 1995. Az állítmány. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 1964. *Szaknyelvi kalauz*. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*. Budapest.
- Horváth János 1911, A „Nyugat” magyartalanságairól. *Magyar Nyelv* 67–70.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- Komlósy András 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I*. Mondattan. Akadémia Kiadó.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *Nyelvtudományi Értekezések* 146. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MMNy. = *A mai magyar nyelv*. Szerk. Rácz Endre. Budapest, 1968.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Szerk. Tompa József. Budapest, 1961–62.
- MNyK. = *A magyar nyelv könyve*. Főszerk. A Jászó Anna. Budapest, 1991.
- Nagy J. Béla 1958. A nyelvművelő Horváth János. *Magyar Nyelv* 165–70.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–85.
- NyKsz. = *Nyelvművelő kéziszótár*. Szerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó, Budapest, 1996.
- Prohászka János 1959. Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr. *Magyar Nyelvőr* 272–3.
- Simonyi Zsigmond 1917. Új németesség. *Magyar Nyelvőr* 229–31.
- Szinnyei József 1933. Jó magyarság. *Magyarosan* 57–9.
- Tiszaamarti Antal 1943. *Orvosi nyelvünk helyes magyarsága*. Budapest.
- Tompa József 1953. Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *Magyar Nyelv* 128–40.
- Zimányi Árpád 1996. A nyelvhelyesség tanításáról – egy felmérés tükrében. In: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Szerk. V. Raisz Rózsa. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 207. sz. 321–25.

(*Magyar Nyelvőr* 2006. 176–186)

Időviszonyítás a melléknévi igenévvel

A melléknévi igenév jelzői használatát vizsgáló szakirodalom nem túl bőséges: csak kevesen nyilvánítottak véleményt erről a bonyolult és nehezen feldolgozható kérdéskörrel. Ezt állapította meg Rácz Endre, aki kiváló tanulmányában máig ható érvennyel összegezte mindazt, amit a témáról a hetvenes években tudni lehetett (Rácz 1974; 1975). Három évtizeddel később is érvényesnek tarthatjuk az iménti megállapítást: azóta sem foglalkoztak behatóan ezzel a problémával. Éppen ezért tanulságos, ha az idevágó korábbi közlemények vázlatos áttekintése után számba vesszük az utóbbi harminc év szakirodalmi forrásainak főbb megállapításait (1. pont), majd pedig megvizsgáljuk, hogy a melléknévi igenév jelzői használatának egyik sajátos esete miként jelenik meg napjaink nyelvhasználatában (2. pont).

1. A melléknévi igenév jelzői szerepe és az időviszonyítás

Szarvas Gábor 1887-ben állást foglalt az azóta típuspéldává vált és sokat idézett „*előttem szóló/szóltott képviselőtársam fölemlítette, hogy...*” szerkezetéről. A cselekvő értelmű befejezett melléknévi igenév jelzői használatát idegenszerűnek tartotta a múlt idejű mondatban, akár egyidejűséget, akár előidejűséget fejeznek is vele ki (Nyr. 1887: 569). Hasonlóan nyilatkozott erről a későbbiekben Brassai Sámuel (id.: Nyr. 39: 6) és Nagy J. Béla (MNy. 30: 59), de Zolnai Gyula, illetőleg Dengl János éppen ellentétes véleményt fejtett ki (Nyr. 50: 120).

Károly Sándor Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában című értekezésében a korábbi nyelvállapot feltárásán és a diakrón elemzésen kívül meghatározó szempontokat adott az igenevek leírásához, szinkrón vizsgálatához is (Károly 1956). Rendszerezése szerint az időviszonyításról – azaz az előidejűség, egyidejűség, utóidejűség eseteiről – szólva figyelembe kell venni az igei alapszó:

(a) akcióminőségét (tartós történésű: huzamos, ismétlődő; mozzanatos történésű: kezdő, pillanatnyi, befejező);

(b) igenemét (cselekvő vagy szenvedő értelemben használják-e);

(c) tranzitivitását (tárgyas vagy tárgyatlan).

Az igenév oldaláról még egy negyedik tényezőt is el kell különítenünk: beszélhetünk alkalmi használatú (eleven időviszonyító értékű) és általános használatú (szokásos cselekvésre utaló) igenevekről. Az utóbbiak esetében az igenév melléknévi természete domborodik ki az igei rovására.

A folyamatos melléknévi igenévről szólva Károly e századi példákkal röviden utal az érintkező előidejűségre (A kocsiszínből egyenesen *odaszaladó*

lovász megragadta a rudasló kantárját – i. m. 74), és kódexekre hivatkozva bemutatja az -ó, -ő képzős igenév előidejű használatát („mend az fan *lako*zo madarac le zallanak” – Jókai-kódex 139; i. m. 75). Megállapítja, hogy az -ó, -ő képzős igenevek időviszonyító szerepe csak az alkalmi használatban domborodik ki, általános használatban háttérbe szorul, és előidejűséget a legtöbbször mozzanatos történésű igék fejeznek ki.

Sem a MMNyR. (230–231), sem pedig a Bukarestben kiadott és Gálffy Mózes szerkesztette A mai magyar nyelv kézikönyve nem foglalkozik a kérdéssel. A MMNy. szófajtani fejezete is csupán megemlíti, de nem részletezi a melléknévi igenevek időviszonyító funkcióját (36), mondatbeli szerepükről szólva pedig csak állítmányi használatuk szabályait taglalja (243). Bővebb állásfoglalás található a Magyar leíró nyelvtani segédkönyvben: „Úgy tűnik, ma terjed a befejezett melléknévi igenév használata a folyamatos melléknévi igenévvel szemben, pl.: hazajött a külföldön sikerrel *szereplő* együttes – hazajött a külföldön sikerrel *szerepelt* együttes. (Ez lehet ruszizmus vagy precizításra való törekvés, hiszen a befejezettség előidejű.) [...] A befejezett melléknévi igenév használata felesleges, ha nincsen előidejűség. Félreértést okozhat, ha nem vesszük figyelembe az aktív-passzív szembenállást, pl.: megýénkben született és *alkotott* mývész, városunkban többször *kiállított* festő; vagy: az ABC-áruházakban vásárolt személyektől loptak” (Rácz 1994. 86).

A Magyar grammatikában Lengyel Klára külön pontban tárgyalja a melléknévi igenév időviszonyító jelentését, s itt megállapítja, hogy az -ó, -ő képzős igenév többnyire egyidejű a mondat állítmányával. E szófaj időviszony-jelölő képessége az igenéven nem tükröződik, tehát az időjelentést külön morféma nem hordozza. Az adott mondat összjelentése, valamint a beszédsszituáció dönti el, hogy a melléknévi igenév időjelentése konkrét-e vagy általános, illetőleg hogy azt a beszédidőhöz vagy az eseményidőhöz kell-e igazítani (Lengyel 2000. 234–5).

A nyelvhasználati szempontok figyelembevételével vizsgálja a kérdést a NyKk. és a NyKsz. Az utóbbi árnyaltabban elemzi a tárgyas és a tárgyatlan igékből képzett igenevek egyidejűségét és előidejűségét, rámutatva az érzékelhető változásra, hogy újabban gyakran alkalmazzák a befejezett melléknévi igenevet a folyamatos helyett.

A nyelvi változás irányának és tényének pontosabb meghatározását segíti, ha a mai nyelvhasználati szabályokat összevetjük a korábbiakkal. A magyar nyelv történeti nyelvtanának a kései ómagyar kor mondattanát és szöveggrammatikáját feldolgozó kötetéből egyértelmű kép rajzolódik ki. A melléknévi igenévi jelző című alfejezet példái az időviszonyításnak ugyanazt a módját mutatják, amelyet az idézett XX. századi nyelvtanok kodifikálnak. Másképpen: a kései ómagyar kor vizsgált anyagában nincs olyan szerkezet,

ahol pusztán az ige múlt ideje indukálná a befejezett melléknévi igenevet. Éppen ellenkezőleg, arra van két példa, hogy a mai nyelvhasználatban már befejezett melléknévi igenévvel alkotott kifejezések helyett fél évezrede a folyamatos melléknévi igenév szerepelt; ÉrdyK. 7: „Az *twdo* [’tudott’] *do-log*”; JókK. 89: „Es monda attya ew *zeretew* [’szeretett’] *fyanak*” (Benkő 1995. 337). Mindkét esetben tárgyas viszony van az igenévi jelzőben kifejeződő cselekvés és a jelzett szó között, s ez a mai nyelvhasználatunkban már kizárólag befejezett melléknévi igenévvel szerkeszthető meg. Ebből is arra következtethetünk, hogy a folyamatos melléknévi igenév helyett több szerkezetben – nyelvtörténeti folyamatként is – a befejezett melléknévi igenév jelentkezik.

2. Nyelvhasználati felmérés

Az Eszterházy Károly Főiskolán felmérést végeztem annak megállapítására, hogy a mai beszélők hogyan ítélik meg ezt a kérdést. A lebonyolításhoz kiegészítéses mondat sorozatot használtam, amelyben az egyértelműség végett zárójelben megadtam a mondatba illesztendő alapszó (ige) szótári alakját. A feladat meghatározása úgy hangzott, hogy egészítsék ki a mondatot a jelzett szó megfelelő alakjával. Pl.: *Az épületet a város 1764-ben vette meg plébánia céljára, de mindjárt a következő évben elcserélte a mai plébánia helyén (áll) ... emeletes épülettel.* A 13 mondatot tartalmazó feladatlap megoldásához öt perc állt rendelkezésre. Ez azt jelenti, hogy gondolkodási idő nem volt, s a jelöltektől a nyelvérzékük sugallta első változatot igyekeztem megtudakolni. Összesen 105-en töltötték ki a feladatsort: a nappali tagozaton első évfolyam magyar, illetőleg kommunikáció szakos hallgatók 50-en, akik tanulmányaik során még nem foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, valamint a levelező tagozaton pedagógia szakos hallgatók 55-en. Míg az előbbi csoport tagjai általában 20 év körüliek, az utóbbiak közt igen nagy szóródás tapasztalható: életkoruk 20 és 50 év közé tehető, sok az idősebb, s ez a tény befolyásolhatta a megoldásokat (vö. az utolsó előtti bekezdésben foglaltakkal). Az elmondottakból következik, hogy a felmérés csak egy meghatározott rétegre terjedt ki, ezért nem tekinthető minden szempontból objektívnak. Ennek ellenére alkalmas arra, hogy a jelenséget fölvázoljuk, és bizonyos részkövetkeztetéseket levonjunk belőle.

A felhasznált mondatok – egytől eltekintve – természetes szövegek: a sajtóból, rádióból, illetve könyvekből származnak. A kivétel a 6., amelyik a NyKk. *befejezett melléknévi igenév* szócikkének c) pontjában szerepel (291). Az eredeti mondatok közös jellemzője, hogy megfogalmazójuk mindegyik esetben befejezett melléknévi igenevet használt. Mivel magam a folyamatos melléknévi igenevet tartanám természetesebbnek, kíváncsi voltam, vajon mások hogyan foglálnak állást.

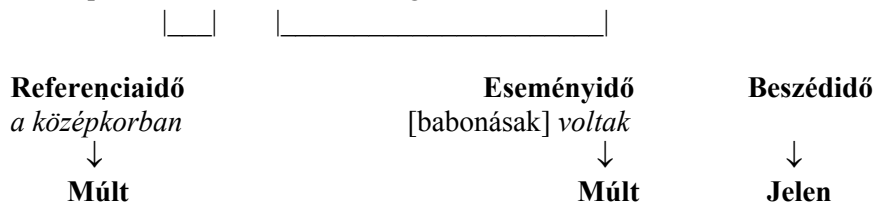
A következő eredmények születtek (százalékban kifejezve és kerekítve):

1. Az épületet a város 1764-ben vette meg plébánia céljára, de mindjárt a következő évben elcserélte a mai plébánia helyén ... emeletes épülettel.
álló: 93% *állott: 7%*
2. A II. világháború alatt semlegességét ... Svájc menekültpolitikájának szégyenfoltja a film témája.
megőrző: 91% *megőrzött: 6%*
**megőrizte: 2%* **megőrizve: 1%*
3. A húsvétra ... török vendégmunkások Németországba való visszautazása miatt megnőtt a várakozás a nyugati határátkelőkön.
hazalátogató: 80% *hazalátogatt: 20%*
4. Kézigránátot dobtak csütörtök hajnalban Szegeden egy használtautó-kereskedésre. A helyszínen ... őr észlelte a detonációt, és értesítette a rendőrséget.
tartózkodó: 95% *tartózkodott: 5%*
5. A tömegek manipulálásában eddig is ... média ezután is a hatalmon lévők biztos bázisa lesz.
jeleskedő: 94% *jeleskedett: 6%*
6. A középkorban ... emberek igen babonások voltak.
élő: 47% *élt: 53%*
7. A törökök elfoglalták Azerbajdzsánt, Perzsiát, Kurdisztánt, az addig bizánci uralom alatt ... Örményországot és Antiochiát, végül Kis-Ázsia nagy részét.
álló: 87% *állt: 13%*
8. 1993-ban jelentkezett egy rövid ideig ..., majd állami eszközökkel megszakított gazdasági fellendülés.
tartó: 97% *tartott: 3%*
9. A hatalmas építményt az időszámításunk után 76 és 138 között ..., 21 évig ..., művészetkedvelő Hadrianus császár építtette, s azt saját síremlékének szánta.
élő: 57% *élt: 43%*
uralkodó: 85% *uralkodott: 15%*

10. A több mint 17 millióba ... alkotást március 15-én avatták fel.
kerülő: 61% *került: 39%*
11. A Szolnok megyei Kunszentmártonban és Mezőtúron kedden ... vihar
 kiérdemelte a tornádó nevet.
pusztító: 80% *pusztított: 20%*
12. Műsorunkban az akkori eseményekben részt ... katonákkal beszélge-
 tünk.
vevő: 61% *vett: 39%*
13. Teljes mértékben egyetérték előttem ... képviselőtársammal.
szóló: 84% *szólott: 14%*
**szólásával: 1%*

Az aspektualitás kettősségét tisztán láthatjuk a 6. mondatban. A mondat időszerkezetében megkülönböztetjük egyrészt a belső időt (eseményidőt), melyet az összetett állítmány múlt idejű *voltak* kopulája realizál, másrészt az időhatározóval kifejezett referenciaidőt, amely a jelennek feltételezett beszédidőhöz képest szintén múlt. Egyidejűség áll fenn az igenévvvel jelzett tartós cselekvés és az időhatározó között: *a középkorban élő* [emberek], s ezt a folyamatos melléknévi igenévvvel hangsúlyozzuk. Az áttekintett szakirodalmi példák alapján múltban történt tartós cselekvés kiemelésére a folyamatos melléknévi forma alkalmas, így nyelvi hagyományaink szerint az egyidejűség az igenév és az eseményidő/referenciaidő között áll fenn. A szemlélet változását mutatja, ha a beszédidőtől indul a viszonyítás, és a múlt idejű állítmány miatt befejezett melléknévi igenév kerül a mondatba a mondaton belüli egyidejűség ellenére.

A középkorban élő / élt emberek igen babonásak voltak.

A számos sajtóbeli előfordulás ellenére a felmérés csak részben igazolta, hogy gyakori lenne a beszédidőhöz való viszonyítás. Példáinkban a befejezett melléknévi igenévi formák 20% alatti arányát nem tarthatjuk számotte-

vőnek, s ilyen alacsony értéken áll a mondatok több mint fele. A megoldásokban a kétféle igenév vegyes használata mégis jelzésértékű, a nyelvhasználat ingadozását jelzi, s egyértelmű esetet nem is találunk a mondatok között. Figyelemre méltó, hogy a példasor második felében jelentős szerep jut a befejezett melléknévi alakoknak, holott a mondatok időszerkezete ezt látszólag nem indokolja, nem képvisel más típust, mint az előzőek, s az igenevek alapigéje egy kivételével mind intranszítív. Ebből arra következtethetünk, hogy szemantikai tényezők is befolyásolhatják a viszonyítást. Rövid értékelésünk élére kívánczik, hogy a 6. mondatot a megoldások több mint felében befejezett melléknévi igenévvel egészítették ki (*a középkorban élt*), holott a NyKk. ezt egyértelműen helyteleníti, s – elég élesen fogalmazva – idegenszerűnek, mesterkéltnek és szükségtelennek tartja (I. 291). Ezzel szemben a szakirodalomban legrégebben adatolt *előttem szólott* változatot (13. m.) csak kevesen választották. A 9. mondatban feltűnő, hogy az időhatározóval egyformán bővített két folyamatos igéből (*él, uralkodik*) sokan eltérő igenevet képeztek: *76 és 138 között élt, 21 évig uralkodó* – ez volt a tipikus megoldás. Befejezésül egy különös megfigyelés: a befejezett melléknévi igenevek használata ebben a felmérésben jórészt a 20 éves korosztálynak volt „köszönhető”, megoldásukban több mint kétszerese a befejezett melléknévi igenév aránya, mint a vegyes, idősebb (20–50 éves) korosztályban.

E rövid áttekintésben szinte csak a probléma fölvetésére volt lehetőség. Ám ennyiből is kiviláglik, hogy a kérdéssel érdemes behatóan foglalkozni, mégpedig több szempontból is: grammatikai, pragmatikai, szociolingvisztikai és – nagyobb létszámú válaszadót bevonó – statisztikai vizsgálatokkal pontosabban felderíthető a jelenség lényege és háttere.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gálffy Mózes (szerk.) 1971. *A mai magyar nyelv kézikönyve.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézisztár* [NyKsz]. Auktor Kiadó, Budapest. – Második, javított és bővített kiadás. A magyar nyelv kézikönyvei c. sorozat IX. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv* [NyKk.]. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Károly Sándor 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Nyelv- tudományi Értekezések 10. szám.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 797–886.

- Lengyel Klára 2000. *A melléknévi igenév időviszonyító jelentése*. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 234–235.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv* [MMNy.]. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1974. Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. *Magyar Nyelvőr*. 385–397.
- Rácz Endre 1975. Transzitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. *Magyar Nyelvőr*. 1–11.
- Rácz Endre 1994. *Az igenévi szerkezet*. In: Faluvégi Katalin – Keszler Borbála – Laczkó Krisztina (szerk.) *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 85–87.
- Tompai József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere I.* [MMNyR.]. Akadémiai Kiadó, Budapest.

(*Kontextus – filológia – kultúra*. Főszerk.: Alabán Ferenc. Banská Bystrica [Besztercebánya] – Eger, 2006. 128–136)

A tranzitivitás és a vonzatszerkezet változása

A tranzitivitás fogalmát kétféleképpen értelmezi szakirodalmunk. A hagyományos felfogás az igék tárggyal való bővíthetőségére szorítkozik, eszerint különíti el a tranzitív és az intranszitiv igéket (MMNyR. I. 483). Újabban viszont kibővült a tranzitivitás fogalma: immár nem korlátozódik a tárgyi vonzatokra, hanem beletartozik a határozói vonzatok köre is. A cselekvés objektumát ugyanis nemcsak a tárgyi bővítmény fejezheti ki, hanem bizonyos határozók is képesek arra, hogy a jelölt cselekvést a tárgyhoz hasonlóan mint tranzitív folyamatot ragadják meg (MGr. 84–5; 414). A továbbiakban nem ezzel az elméleti kérdéskörrel foglalkozunk, hanem azokkal a nyelvi praxisból adódó változásokkal, amelyek alátámasztják a tárgyi és a határozói vonzatok közötti összefüggést, átjárhatóságot. (A kétféle felfogásból adódó terminológiai problémákat az összefoglaló értelmű „vonzatváltás” megnevezéssel küszöbölhetjük ki.)

A nyelvhasználat módosulásának sajátos esete egyfelől az igék tranzitivitásának megváltozása: a tárgyatlan igék tárgyassá válása, illetve ennek a fordítottja, másfelől a határozói vonzatok módosulása. Nyelvművelésünk korábban sokszor jelezte, hogy bizonyos igék határozóragos vonzatát kezdi felváltani a tárgy ragja: *előfizet az újságra* – *előfizeti az újságot*, *felügyel a vizsgálóra* – *felügyeli a vizsgát*, *lekésik a vonatról* – *lekési a vonatot*. Három és fél évtizedes Magyar értelmező kéziszótárunk még csak a határozóragos

formákat tartotta elfogadhatónak, a 2003-as új kiadásban viszont a következőképpen módosult a megítélés: az *előfizet valamit* „bizalmas” minősítést kapott a korábbi helytelenítő csillag (*) helyett; a *lekésik valamiről* és *valamit* egyenrangú változatként szerepel, míg az utóbbi „vulgáris”-nak (!) minősített az első kiadásban. Némileg bonyolultabb a *felügyel* ige kérdése. Az 1972-es kiadás tárgyatlan igeiként csak a határozóragos vonzatot tüntette föl. Az új fejleményként megjelent tárgyragos változat jelentéskülönbséget is magával hozott: „intézményt, céget stb. hatáskörébe tartozón figyelemmel kísér, irányít. *A MÁV-ot a közlekedési tárca felügyeli.*” A Nyelvművelő kézikönyv *tárgyatlan igék tárgyassá válása* címmel az előbbieken kívül hasonlóan tartja a *megválaszol a kérdésre – megválaszolja a kérdést, betekint az iratokba – betekinti az iratokat* kifejezéseket, egyszersmind újszerűnek, szokatlanoknak, idegen mintát követőnek minősíti őket (II. 974). A Nyelvművelő kéziszótár (1996; 2005) szerint viszont az idézett tárgyas szerkezetek – a legutóbbi példától eltekintve – már nem hibáztathatók.

Hasonló vonzatváltást tapasztalhatunk két olyan igénkkal kapcsolatban, amelyek a sajtónyelvben igen gyakoriak: *A miniszterek megállapodtak a jövő évi költségvetés sarokszámairól. – A tárgyaló felek megegyeztek a diplomák honosításáról.* A mai köznyelvben mindkettőhöz a *valamiről* kapcsolódik természetesebb módon, tradicionálisan viszont a *-ban, -ben* rag használatos, azaz *megegyeztek a diplomák honosításában.* Idősebb újságírók, szerkesztők, korrektorok érzékenyek erre a kis különbségre, és továbbra is ragaszkodnak az utóbbi fogalmazásmódhoz.

Ezek a kettősségek a XX. században hosszabb idő alatt alakultak ki, további példáink viszont az utóbbi egy-két évtized nyelvhasználatának módosulását tanúsítják. Szemünk előtt zajlott le a *kommunikál* ige jelentésének és vonzatszerkezetének átalakulása, így a korábbi szaknyelvi kifejezés megszokott köznyelvi szavakat helyettesít: *mond, kijelent, bejelent, kifejez, közöl, jelez, nyilatkozik.* Egészen friss fejlemény, hogy a mindeddig tárgyatlan *kommunikál* ige tárggyal is bővül: *A kormány azt kommunikálja a választóknak, hogy...* Ennek az újszerű használatnak egyik oka benne rejlik az iménti felsorolásban: a szó rokon értelmű magyar megfelelői tranzitív igék: *azt mondta, kijelentett valamit, kifejezte sajnálatát.* Elősegíthette a tárgyassá válást az angolból származó sajtónyelvi tükörfordítás, mivel maga a forrásnyelvi *communicate* tranzitív.

Ugyancsak feltételezhetünk némi idegen hatást a *túlél* – jelentésbővüléssel is együtt járó – vonzatvesztésében. Korábban kizárólag tárggyal együtt használtuk: *túlélte a balesetet, túlélte a megpróbáltatásokat.* Manapság viszont a tágabb jelentésű angol *survive* fordításaként akkor is ezt a magyar megfelelőt alkalmazzák, amikor eredetileg más megoldás volt szokásos: *A 26 hetes koraszülött általában túlél.* Itt hagyományosabb az *életben marad*

kifejezés, máskor viszont a *fennmarad* illik a mondatba: *Ez az endemikus faj a mostoha körülmények között is évezredek óta túlél.*

A vonzatváltás következő esetében az eredetileg igeikötő nélküli formákhoz utóbb igeikötő társul, ezzel együtt tárgyassá válnak: *elnököl az ülésen – leelnökli az ülést, reagál valamire – lereagál valamit.* Az utóbbi változat inkább zsargonszerűnek, semmint köznyelvinek minősíthető. Az igeikötő elhagyásával is módosulhat a nyelvtani szerkezet. Sajtónyelvi rövidülést találunk ebben a címben: *A minisztérium nem szivárogtat.* (Mármint *nem szivárogtatja ki a híreket*). Következő idézetünk szintén igeikötővel a megszokottabb: *Nem mindegy, hogyan közelítjük a problémát.* A manapság előforduló *közelít valamit* szerkezetvegyülés eredménye: *megközelít valamit*, illetőleg *közelít valamihez*, tehát itt is a tárgy váltakozik a határozóval. Szintén a hírekben tűnik föl a tárgyi bővítményét nélkülöző *aláír*: *A köztársasági elnök aláírt.* Ismét a címmel szembeni alapkövetelmény, a tömörség okozza ezt a rövidülést, amelyet a szöveggörnyezetből és ismereteink alapján tudatunkban kiegészíthetünk: *...aláírta a törvényt.* A sporttudósításokban viszont újabb határozói vonzatot kap ez az ige. Az *aláír valakinek* jelentése: *sportoló (le)szerződik valamilyen egyesülethez*, pl. *Sarkadi aláírt a Fehérvárnak.*

A *cáfol* ige is szerepelhet intranszítív alakban: *Az ellenzék a tények elferdítésével vádolja a kabinetet, a kormánysszóvivő azonban cáfol.* Itt is jellemző a címbeli sűrítés: *A miniszterelnök cáfol.* Részletesebb elemzést végeztem a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban MNSZ) interneten elérhető adatbázisa segítségével. Az ígét tartalmazó – véletlenszerűen kimutatott – 40 sajtónyelvi mondat alapján a következő eredmények születtek: 12 tárgyas ige, 28 tárgyatlan. Az utóbbi csoporton belül érdekes lehet az is, hogy milyen szintaktikai vagy milyen mondathelyzetben található a tárgyatlan *cáfol*: 11-szer kiemelt pozícióban, címben tömörít (*A főváros is cáfol*; *Miklós Éva cáfol*; *Faragó Csaba cáfol*); 7-szer idéző mondatban, és ez a címbeli helyzethez hasonló kiemelés (*A polgármester cáfol: ...*; *A Globex cáfol: ...*, *Frunda György itthon cáfol: ...*); 4-szer mondatba, szövegbe beszerkesztve, az iméntiekkel szemben ez nem tekinthető kiemelt helyzetnek. (*A magánnyomozó azonban cáfol, az egykori tiszthelyettes...; Sohasem kerül sor igazunk bizonyítására, hisz minden cáfol, késik.*). Az adatbázisból nyert többi eset a tárgyatlan *rácáfol* elváló igeikötővel.

Jelentésbeli és grammatikai kontaminációnak tulajdonítható az a sajátos szóhasználati változás, amely látszólag ugyanilyen jelenségnek, tárgyatlanná válásnak tűnik. Az új üzletek működését manapság mind gyakrabban a következő kiírás adja hírül: *Megnyitottunk.* Valójában két szerkezet keveredéséről van szó: *az üzlet megnyílt* (intranszítív ige) – *az üzletet megnyitottuk* (transzítív). Az idézett forma kizárólag többes szám első személyben fordul elő, tehát nem érvényes az egész paradigmásorra, azt mondhatjuk tehát, hogy

minden szempontból (szemantikailag, grammatikailag és pragmatikailag) is kötött használatú, az említett egyetlen szituációra korlátozódik. A *Megnyitotunk* újszerű használatát az MNSZ adatbázisából nem sikerült kimutatni – ez is bizonyítja ennek a frissességét (Vö. Balázs 2004).

Ahogy már az eddigiekből is kitűnt, a nyelvtani szerkezetek, jelesül a vonzatok módosulása és tudatos módosítása egyaránt létezik. Az ilyen változások nemcsak felszíni jelenségek, mint szókincsünk bővülése új szavakkal vagy új jelentésekkel, hanem – grammatikai jellegükönél fogva – nyelvünk mélyebb rétegeit is érintik.

Az utóbbi néhány évben igen gyakorivá vált *regisztrál* szavunk. De nem pusztán elszaporodása, hanem jelentésének bővülése, vonzatszerkezetének változása és immár igekötős formáinak megjelenése is adatolható. 1972-es kiadású értelmező kéziszótárunk még csupán két jelentését ismeri: 1. jegyzékbe vesz; 2. tényeket magyarázat, értékelés nélkül megállapít. Az előbbi értelemben a hivatali nyelv ritkán használatos elemének minősíti a szótár, utóbbi jelentését pedig tudományosnak és választékosnak értékeli. Ehhez képest nem változott a 2003-as bővített kiadás szócikke.

Árnyaltabban fogalmaz viszont az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárának 1994-es kiadása, mivel a Bakos Ferenc szerkesztette kötet már öt jelentést különít el: 1. lajstromoz, bejegyez; 2. nyilvántart; 3. (magyarázat, értékelés nélkül) tényeket megállapít; 4. felsorol, feljegyez, rögzít (műszer); 5. tudomásul vesz, jelzi, hogy tud róla.

A szó mai jelentésének pontos meghatározásához tudnunk kell, hogy cégek, szolgáltatók manapság kedvezményeket nyújtanak azoknak, akik külön jelentkeznek felhívásukra, majd a kedvezmények igénybevételére jogosító kártyát vagy igazolványt kapnak. Hasonló kezdeményezésekkel élnek a kereskedelmi egységek, a gyártók, a forgalmazók is, és ilyenkor bizonyos adatainkat szintúgy közölnünk kell. Az efféle bejelentkezést nevezik újabban *regisztrálásnak* vagy *regisztrációnak*. Gyakran erre szólít föl a hirdetések szövege: *Regisztráljon és nyerjen!* Vizsgált szavunk korábban tárgyas ige volt: *regisztrálja az adatokat, a tényeket*; illetőleg mellékmondatban: *regisztrálta azt, hogy...* Ezt közli róla értelmező kéziszótárunk mindkét kiadása. A hirdetésbeli felszólító mondat szerkezetét elemezve kiderül, hogy nem egyszerűen a fakultatív bővítmény elmaradásáról van szó: tárggyal nem is egészíthető ki az ige, legfőljebb helyhatározós vonzattal.

Az MNSZ adatbázisa alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy itt valóban új fejlemény a tárgyatlanná válás. Az ige kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyű alakjára 86 előfordulást adott meg a keresőprogram, 187 milliónyi szövegszó átvizsgálása után. Közülük mindössze 8 esetben tárgyatlan a *regisztrál*, a többi mondatban a megszokott tárgyas szószerkezetekben áll: *20% bérkiáramlást regisztrál; sok jelentkezőt regisztrál; regisztrál min-*

den pedagógust; minden telefonszámot regisztrál; regisztrál minden hallgatót.

Ebben az átalakulásban joggal gyaníthatjuk az angol nyelv hatását, mert ott az ige tárgyas és tárgyatlan egyaránt lehet. Ez a latin eredetű és formájú szó most nem belső okokból, hanem jórészt multinacionális cégek, szolgáltatók angol nyelvből átvett fordításai révén szaporodott el, így érthető ez a módosulás. Ugyancsak anglicizmust vélelmezhetünk abban, hogy a *regisztrálás* magyar képzője helyett a latinos végződéssel (*regisztráció*) találkozunk (angol: *registration*).

Térjünk még vissza a szó értelmezéséhez! Az egyik szolgáltató írásos tájékoztatója kifogástalanul megmagyarázza, hogy szabályzatuk szerint mi tekinthető regisztrációnak: „Valamely Partner előfizetőjének saját néven történő önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót kap.” Némileg különbözik ettől a *hozzáregisztráció*: „Valamelyik Partner előfizetőjének önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót nem kap. Ekkor a Program Ügyfele a különböző Partnereknél nyilvántartott szerződéseit a már meglévő egyedi azonosítóhoz *hozzáregisztrálhatja*.” (A nagybetűsítés itt a hivatalos nyelvi sajátossága.)

Következzenek további példák, bemutatva egyfelől a tárgyatlan használatot, másfelől pedig a határozós vonzatok előretörését:

Ügyfeleink fogyasztóazonosítójuk megadásával *regisztrálhatnak*. (Korábbi nyelvtani szerkezettel: *regisztráltathatják magukat*.) – Minél előbb *regisztrál*, annál hamarabb jut hozzá a kedvezményekhez. – Küldd be a kupakban található részvételi kódot a [...] számra, és *regisztrálunk* az éppen aktuális nyereményre. – Ha december 31-ig *regisztrál* a programba, ajándéksorsoláson vesz részt. (Ez a két határozós vonzat – *-ra*, *-re*; *-ba*, *-be* – egyre szilárdabban társul az igéhez.) – Valamennyi előfizetését egy programazonosító *alá* tudja *regisztrálni*. (Ebben az esetben nem raggal, hanem az *alá* névutóval – ill. névutós főnévvel – van kifejezve a határozó.)

A *hozzáregisztrál* mellett vannak további igekötős változatok is. Közülük az első létrejöttében a nyelvművelés által sokszor kifogásolt – de a befejezettséget érzékeltető – *le* igekötős alakok játszhattak szerepet. Vélhetően a *leigazol*, *lejelent*, *leszervez*, *leadózik* stb. mintáját követi a *leregisztrál*: A *leregisztrált* autókról az adóhivatal is értesítést kap. – A másik igekötős forma a *beregisztrál*: A programba *beregisztrált* számlákon feltüntetésre kerül az adott számla után járó pontösszeg és az aktuális levásárolható pontegyenleg.

Most még nem tudhatjuk, hogy milyen sorsra jutnak ezek az új alakulatok. Mindenesetre érdekes, hogy a nyelvünkben fél évezreden át (1527. TESz.) változatlanul használt *regisztrál* igével alig egy évtized alatt ennyi

minden történt. De az ilyesféle átalakulások egyébként is természetesek a nyelv életében. A bemutatott jelenségek a beszélők nyelvvalakító szerepéről tanúskodnak, de legalább itt, a befejezésben utaljunk a szépirodalomra is. A tudatos nyelvtani szabálytalanság, a grammatikai metafora bármilyen nyelvtani eszközzel előfordulhat, így a tranzitivitással és a vonzatváltással is, mint ahogy Petőfi Sándor elbeszélő költeményében, a János vitézben találjuk: *Amint ezt gondolta, szaladni is kezdett, / S az óriás felett átmente a vizet.* (*Átmegy valamin v. valami felett – átmegy valamit.*) Hasonló jelenséget tapasztalunk József Attila Köntösök című versében, ahol szintén az igehez kapcsolódó tárgy jelenti az újítást: *Remegni kell a vérsötét, / gyökérző Bánat köntösét...*

Irodalom

- Balázs Géza 2004. Tárgyatlanná válás. *Édes Anyanyelvünk* 3. 4.
Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Szerk. Bakos Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Károly Sándor 1967. A magyar intranszítív-transzítív igeeképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* 189–218.
- MGr. = *Magyar grammatika.* Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I.* Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–62.
- MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár.* www.nytud.hu/adatbázisok
- Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Főszerk. Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–1985.
- Nyelvművelő kézikönyvtár.* Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó, 1996.; Tinta Könyvkiadó, 2005.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

(Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a nyelvről. *Liceum Kiadó, Eger, 2007.*)

A hiperkorrekció tipológiája

1. Fogalmak. A nyelvészeti szakirodalom az utóbbi évtizedekben többször foglalkozott a hiperkorrekció jelenségével. A fogalom meghatározásán és az általános összefüggéseken túl számos esetét számba vették, de nem a rendszerezés igényével. Az alábbi rövid áttekintésnek kettős célja van: egy-

részt a nyelvi szinteknek megfelelően felvázolja a hiperkorrekció rendszer-tani képét, azaz leíró jelleggel csoportosítja a különböző jelenségeket, más-részt a mai köznyelvből, médianyelvből vett friss megfigyelésekkel kiegészí-ti a korábbi feldolgozások alapeseteit, típuspéldáit. Mindezek előtt az 1990-es évek főbb közleményeinek fényében röviden tisztázzuk az elméleti alapo-kat.

A Társadalom és nyelvhasználat című munkájában Kiss Jenő külön pont-ban összefoglalást ad a témáról. Meghatározása szerint a túlhelyesbítés az a jelenség, amikor helytelennek tartott, hibásnak érzett – ám valójában helyes – nyelvi formák kerülésének szándéka, illetőleg tudatalatti mechanizmusa, tehát a stigmatizálódástól való félelem sajátos nyelvi hibákat okoz (Kiss 1995. 147). A hiperkorrekció főleg akkor, illetőleg olyan helyzetekben jele-nik meg, amikor s ahol a nyelvi rendszerben valamilyen állandó bizonytalan-ság van. A nyelvi bizonytalanság (*linguistic insecurity*) azonban nem tévesz-tendő össze a nyelvi rendszerben jelentkező bizonytalansággal. Az előbbi ugyanis a beszélő saját nyelvváltozatához kapcsolódó negatív beállítottságát jelenti (helytelennek, csúnyának stb. véli pl. kisebbségi körülmények kö-zött), és magasabb presztízszű formákat igyekszik alkalmazni, s eközben kö-vet el túlhelyesbítést.

Bár a hazai nyelvtudományi munkákban jórészt a **hiperkorrekcio** fogal-mával találkozunk, ez egy szélesebb jelenségkörnek csupán egyik darabja. Trudgill felosztásában felette álló kategóriaként megkülönbözteti a **hiperadaptációt** (a túláltalánosítást), s ezen belül foglal helyet – a már emlí-tett túlhelyesbítés mellett – további három jelenség: a hiperurbanizmus, a hiperdialektizmus és a kvantitatív hiperkorrekció (Trudgill 1997. 85). Össze-foglaló meghatározása szerint a hiperadaptációban az egyik nyelvváltozat beszélői megkísérlik átvenni a másik nyelvváltozat jellegzetességeit, de a kettő közötti megfeleléseket túláltalánosítják, ezért az utánzott változatban meg nem lévő formákat hoznak létre.

Ennek egyik válfaja a **hiperurbanizmus**, a városi nyelv túlzott utánzása, amikor nem városi beszélők túláltalánosítják a sztenderdet. Így jött létre pl. a *volt*, *bolt* hatására a *szölke* és a *szolda* (vö. Török 1994. 177). A **hiper-dialektizmus** ennek a fordítottja, azaz a nyelvjárási formák helytelen alkal-mazása. Jó példa rá az *ö-zés* szabálytalan használata (*Köcskömét*). Végül röviden a **kvantitatív hiperkorrekcióról**, másként a norma-túlteljesítésről. Eszerint a beszélőközösség második legmagasabb státusú csoportja a formá-lis közlésekben gyakrabban használja a magas státust jelző változatokat, mint maga a fölötte álló csoport. Amíg a túlhelyesbítés egyéni jelenség, a kvantitatív hiperkorrekció a társadalmi csoport egészében megnyilvánul – erre utal a *kvantitatív* jelző (Trudgill 1997. 86).

A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról szóló tanulmányában Pléh Csaba rámutat arra, hogy e két tényező ellenpárként szembeállítható: a stigmatizáció következménye a hiperkorrekció. Az utóbbi a nyelv természetes leegyszerűsítési folyamatából vezethető le olyankor, ha valamilyen bizonytalanság van a nyelvi rendszerben, például szerkezeti homonímia. Szerinte „a hiperkorrekció úgy fogható fel, mint a nyelvi folyamatokat irányító aktív tényező, mely a természetes tendenciák feletti ellenőrzést célzó erőfeszítés túlzó, kiterjesztett használatát jelenti.” (Pléh 1990. 56) Tanulmánya bevezetőjében a szerző hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvközösséget erőteljes hiperkorrekciós tendenciák jellemzik, melyek a nyelvművelők és az iskola stigmatizáló gyakorlatának tulajdoníthatók (i. m. 55), majd ezen véleményét később is kifejti (Pléh 2003. 256). Ezzel kapcsolatban némi kétséget ébreszt bennünk, hogy a jelenség már a nyelvemlékes kortól kezdve kimutatható a magyarban, s a beszélt és az írott nyelvben egyaránt jelentkezett, illetve jelentkezik.

A nyelvművelőkre és az iskolára vonatkozó megállapítással szembeni fenntartásainkat tovább erősíti Török Gábor tanulmánya, amely igen gazdag nyelvtörténeti és nyelvjárás-történeti anyagon számba veszi az írásbeli túlhelyesbítés eseteit, és arra figyelmeztet, hogy a jelenségnek nincs is kezdete: „...szorosan összefügg azzal a dialektikus ténnyel, hogy minden tendenciaszerű nyelvi változással szemben szükségképp megvannak az ellentétes irányú változások esetei is” (Török 1994. 176). A jelenségnek egyébként ő adta ezt a legújabb – azóta már sokak által elfogadott – terminust, egyébként többféle megnevezéssel illetik: *hiperkorrekció*, *hiperurbanizmus*, *túlkompenzálás*, *túlzott javítás*, *téves regresszió*. (Közülük a *hiperurbanizmust* nem tartja pontosnak, s Trudgill idézett felosztásából az imént már kiderült, hogy miben különbözik a hiperkorrekciótól.) Hazai szakirodalmunk a túlhelyesbítés altípusaként tartja számon a *hiperpurizmust*, azt az esetet, amikor a kisebbségi sorsban élők anyanyelvükön beszélve olyankor is kerülnek a jövevény- vagy az idegen szavakat, amikor az anyaországiak természetes módon éppen azokat használják. (Kiss 1995. 178)

Bevezetésünk végén érdemes utalnunk még további két felosztási szempontra. A nyelvi változások mechanizmusának rendszerét Labov 13 csoportra bontja, s ezen belül megkülönbözteti a hiperkorrekció irányultságát, így beszél felülről jövő és alulról jövő változatról (idézi: Wardhaugh 1995. 183). Pléh pedig aktív és passzív formáját különíti el (Pléh 2003. 259).

Tipológia

A túlhelyesbítés mai példáinak osztályozásából kiderül, hogy a jelenség minden nyelvi szinten megtalálható. Figyelemre méltóak a mondatszerkesztés hiperkorrekciói, amelyek a korábbi tanulmányokban nem szerepeltek

ilyen nagy súllyal. Ebből arra következtethetünk, hogy újabb vagy inkább terebélyesedő folyamatról van szó. A példatár köznyelvi és médianyelvi adatok felhasználásával készült. A hiperkorrekciót a továbbiakban a nyelvi példa előtti (H) betűvel jelöljük.

1. Hangtan. a) Idegen szavak kiejtése. Az újabban átvett idegen szavaknak általában több ejtészváltozatuk él egymás mellett. Sokszor a magyaros kiejtés a köznyelvi, s az idegent jobban megközelítő pedig választékos: *pizza* [pizza] köznyelvi – [piddza] választékosabb(nak vélt). Sem ez, sem pedig a *jazz* [dzsessz] → [dzsæz] nem hiperkorrekció, hanem az idegenszerűhöz való természetes közeledés, hiszen ez a változás a mai magyar kiejtésben számos további példával igazolható. Hiperkorrekcióról akkor beszélhetünk, ha a nyelvünkben létrejött forma „idegenszerűbb” az idegen nyelvi megfelelőénél: Manapság főleg a nagy presztízsű angolos ejtésformák túláltalánosított alkalmazása sorolható ide:

burleszk [burleszk] az olasz nyelvből átvett szó korábbi megszokott, helyesnek tartott ejtészváltozata – (H) [börleszk] angol hatásra megjelent ejtésforma, miközben a [burleszk] stigmatizálódott, „magyaros”-nak érződik.

country (zene) [kantri] (‘ország, vidék’) magyaros és egyben az angolt megközelítő ejtismód, diftongus nélkül az első szótagban – (H) [kauntri] záródó diftongussal az első szótagban az angol *county* [kaunti] (‘grófság, megye’) analógiájára létrejött ángolos hiperkorrekció.

Barents-tenger [bárentsz] a holland tulajdonnév ejtése mind a magyar, mind az angol nyelvben – (H) [bærönts] ángol kiejtés nyelvünkben, a hírközlő eszközök egy részében az utóbbi változatot hallhattuk a Kurszk atom-tengeralattjáró tragédiája kapcsán.

kandi kamera, a szókapcsolat első eleme elvonás a *kandikál* igéből, ezért [kandi] – a (H) [kændi] ejtészváltozat feltehetőleg a nálunk is ismert angol *candy* [kændi] (‘édesség’) hatására elvéve hallható a médiában. A szókapcsolat angol formája: *candid* [kændid] *camera*, ennek leleményes magyar megfelelője az említett forma.

b) Magyar szavak kiejtése. A túlhelyesbítéssel nem azonos, de hozzá közel álló jelenség a betűejtés a *h*-ra végződő szavak azon csoportjában, ahol hagyományosan nem ejtjük a szó végi *h*-t: *céh*, *cseh*, *düh*, *méh*, *pléh* stb. [cé, cse, dü, mé, plé] – (H) [céh, cseh, düh, méh, pléh]. Az utóbbi forma kezd általánossá válni, s a jelenség lélektani háttere összefüggésbe hozható a hiperkorrekcióval. (Valójában inkább téves regresszióknak tarthatjuk.)

2. Alaktan. A toldalékolásban a hiperkorrekció közismert eseteit találjuk, ezért csak röviden megemlítjük őket. Határozóragok:

-ba, -be helyett -ban, -ben: (H) *megy az iskolában*; (H) *figyelemben vesz*; (H) *a boltban még nem jött áru*; (H) *ünneplőben kell öltözni*.

-stul, -stül helyett -stól, -stől: a nyelvtanok ugyan az elsőt tartják szabályszerűnek, a (választékos) köznyelvben mégis általános az utóbbi. A -stul, -stül változatot tájnyelvinek vélik a városi, fővárosi beszélők (az *ebbül, abbul, ettül, attul* analógiájára), tudatukban tehát stigmatizálódik. – (H) *Testestől-lelkestől*: sokrésztes filmsorozat címe a televízióban, először ebben a formában szerepelt, majd nyelvművelők tanácsára a sugárzás közben megváltoztatták: *Testestül-lelkestül*. – Nyelvtörténeti adatok egyébként azt bizonyítják, hogy már korábban is egymás mellett élt mindkét változat.

-t, -tt helyhatározórag egyes településnevekben a megszokott -on, -en, -ön vagy -ban, -ben helyett: (H) *Tácott*, (H) *Ungvárott*.

menjen, üljön, álljon, maradjon helyett (H) *menjék, üljék, állják, maradjék*: bizonyos iktelen igék felszólító módjában megszokott tájnyelvi sajátosság az ikes ragozás. Ritkán a köznyelvben is jelentkezik, sőt a választékos nyelvben, a közéleti-politikai megnyilatkozásokban, illetőleg a publicisztikában is, különösen az *áll* igével: (H) *állják itt még egy példa*, (H) *munkássága példaként állják előttünk*.

könyörgöm, edzem – (H) *könyörgöm, segítsen valaki!*; (H) *sokat edzem*: általános (alanyi) ragozásban feltételezhető a hiperkorrekció akkor, ha az ikes ragozás hatásának tulajdonítjuk az -m személyragot. (Ha viszont a tárgyas ragozás átsugárzásaként értékeljük, akkor téves analógiáról van szó. A (H) *könyörgöm* magyarázható a mondatszói értékű *kérem* analógiájával is, de tárgyatlan ige lévén valójában agrammatikus forma.)

-nánk, -nénk helyett -nók, -nők – (H) *még szívesen maradnók*: a -nók, -nők a feltételes mód többes szám első személyének tárgyas ragozásában szabályszerű, alanyi ragozásban viszont téves választékosság, téves archaizálás, tehát hiperkorrekció. Intranszitiv igével (*marad*) ez is agrammatikus forma.

3. Szóhasználat. A szókészlet szintjén mutatózó hiperkorrekció nem jelentkezik tisztán, egyértelműen, hanem összekapcsolódik a szóértelmesítéssel. A paronimák közül azok az esetek sorolhatók ide, amikor a két hasonló alakú (hangzású) szó közül az egyik ritkán használatos, vagy etimológiája nem világos, így helyét elfoglalja a gyakoribb, transzparensőbb, de más jelentésű szó. Ebből következik, hogy a folyamat nem kölcsönös, oda-vissza ható, hanem egyirányú: *egyelőre* helyett *egyenlőre*, *szível* helyett *szívlel*, *felszólamlás* helyett *felszólalás*: (H) *egyenlőre még várnunk kell*; (H) *nem szívlelem őt*; (H) *a pénztártól való távozás után felszólalást nem veszünk figyelembe*. A paronimák döntő többsége azonban nem sorolható ide, a *helység* – *helyiség*, *adaptál* – *adoptál* stb. fölcserélésében nincs hiperkorrekció.

4. Mondatszerkesztés. a) Felszólító mód helyett használt kijelentő mód. A kijelentő mód helyett használt felszólító mód a nyelvjárásokban normatív,

de a köznyelvben erősen stigmatizált forma. (Talán a legerősebben, amit jól mutat az 1990-es évek nyelvileg „hírhedtté” vált tévéreklámjának mondata, illetőleg az azt követő felzúdulás: „Az orrodát is tisztítsa.”) Nem véletlen tehát, hogy ettől a „súlyos” hibától való félelem miatt a következményes mellékmondatokban olykor a kötelező felszólító mód helyébe lép a kijelentő mód: (H) *Meg kell akadályozni, hogy a silány keleti termékek elárasztják az országot.* Jellegzetes túlhelyesbítés. (Számos további példával és részletes elemzéssel szolgál: Kontra 1990. 519–20; Pléh 1990. 66.)

b) Vonatkozó mellékmondatok: *ami* helyett *amely* kötőszó. A nyelvi köztudatban elterjedt vélekedés, nyelvi babona, hogy a két kötőszó közül az *amely* a választékosabb. Ez bizonyos fokig igaz ugyan arra az esetre, amikor a vonatkozó névmás a főmondatban főnévvel megnevezett dologra utal vissza: *Megkaptam az üzenetet, amelyet/amit tegnap küldtél.* Akkor viszont, ha a vonatkozó névmás a főmondatban nem főnévvel, hanem névmással korreferál, kizárólag az *ami* a szabályos: *Ez az, amit szerettek.* Az *amely* nagyobb presztízse miatt itt jelentkezik a hiperkorrekció: (H) *Ez az, amelyet szerettek.* Hasonlóan: (H) *Van valami, amelyet nem értek.* (H) *Hallottam mindent, amelyet mondtál.*

Ugyanez figyelhető meg a **mellérendelő értékű alárendelések** (a nem mondatrészkifejtő mondatok) esetében, amikor a vonatkozó névmás nem egyetlen mondatrészre, hanem a főmondat tartalmának egészére utal vissza: (H) *M. B. szólt arról a problémáról, hogy a különböző felsőoktatási intézmények által kiadott diploma nem egyenrangú, amely a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeiben is megnyilvánul.* Az *amely* nem a *diplomára* vonatkozik, hanem a 2. tagmondat (relatív főmondat) egészére, s ilyenkor vagy *ami-t* használunk, vagy mellérendeléssé alakítjuk a második tagmondatot (...és ez a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeiben is megnyilvánul). Ugyanez az álválasztékosság (vagy a *közbiztonság* főnév hatása) figyelhető meg az alábbi mondatban: (H) *Ez a jelenség komoly veszélyt jelent a közbiztonságra, amely az állampolgárok részéről alig-alig kivédhető* (helyesen: ...és az állampolgárok... – a mondat további kérdéses részeivel e helyütt nem tisztünk foglalkozni).

c) Határozói igeneves szerkezet helyett befejezett melléknévi igenév állítmányként: (H) *A haja középén elválasztott* (rendőrségi körözés szövegéből); (H) *A bányanyitás útja engedélyekkel kikövezett* (újságcikk címe); (H) *Az üzlet riasztóval ellátott* (felirat); (H) *Az egész terület bekerített* (hirdetés). A határozó igenév létigés szerkezetéhez fűződő másfél évszázados téves helytelenítés, nyelvi babona makacsul tovább él, s részben emiatt is terjed a befejezett melléknévi igenév („helyesnek hitt”, túlhelyesbített) állítmányi használata. (Ajánlott változatok: *középén van elválasztva; engedéllyel van kikövezve; riasztóval van ellátva; be van kerítve.*)

d) Beálló melléknévi igenév célhatározói mellékmondat értékű használata: *Az MTK edzője a győri játékosokat feltérképezendő érkezett a városba. – A kárt enyhítendő, a társvállalatok is felajánlották segítségüket.* A mondatokban szereplő beálló melléknévi igenév egyéni(eskedő) vagy erősen választékos hatású és célzatú. Egészen a 20. század második feléig nyelvtanaink és nyelv művelő irodalmunk még helytelenítette, a Magyar grammatika viszont már elfogadja (Keszler 2000). A megszokottabb és a korábban ajánlott változat a ragos névszó (*feltérképezésére, enyhítésére*) vagy a mellékmondatos szerkesztésmód volt (*azért érkezett a városba, hogy feltérképezze...; hogy a kárt enyhítsék...*). A beálló melléknévi igenév efféle használatát korábban tehát hiperkorrekciónak tekinthettük, ma viszont már nem. Ebben az esetben tetten érhetjük a nyelvtani megítélés változását, egyben relativitását.

e) Pleonazmus. Nyelvi túlbiztosítás, kétszermondás: eredhet tájékozatlanságból, de a pontosság, pontoskodás vagy a nyomatékosítás szándékával is magyarázható. Éppen a túlzott pontoskodás miatt tűnnek hiperkorrekciónak – vagy annak is – a következő, napjainkban használatos fordulatok: *elsődleges prioritás, fő prioritás, furcsa paradoxon, intervenció beavatkozás* (beavatkozás a gazdasági életbe pl. a kormány részéről; a közgazdasági szaknyelvben állandósult szókapcsolatként szerepel), *hagyományos tradíció* (vagy: *tradicionális hagyomány*), *koordinációs egyeztetés, vizuális látvány* (állandósult szókapcsolat kommunikációs tankönyvben is), *hipotetikus feltételezés, populáris népszerűség*.

5. Helyesírás. Hiperkorrekció előfordulhat a helyesírásban is, hiszen vannak olyan hibák, amelyeket a stigmatizált(nak vélt) forma tudatos kerülése okoz. A *j* és az *ly* közül az utóbbi presztízse a nagyobb. A kialakult közvélekedés szerint súlyos hibának minősül az *ly* eltévesztése, ezt sugallja az iskolai helyesírás-tanítás és -értékelés. (Más kérdés, hogy ugyanolyan súlyos hiba a *j* eltévesztése, illetőleg számos már eset is.). Bizonytalanság esetén a döntésben ez is szerepet játszhat, és inkább választja az illető az *ly*-t, mint a *j*-t. Talán nem véletlen, hogy jó néhány típushiba létezik: *papagály, bólya, zsivaly, lesúlyt, megfolyt* (helyesen mindegyik *j*-vel). (Az utolsó kettőben a *súly* és a *folyik* analógiája is felmerül.) Megfigyelésem szerint az utóbbi időben főiskolás tanítványaim körében határozottan megnőtt a *j* helyett alkalmazott *ly*, s hibák mögött hiperkorrekciót is sejthetünk: *kifelyezés, befelyezés*.

Összegezés. Röviden a következő tanulságokat vonhatjuk le: a túlhelyesbítés minden nyelvi szinten jelentkezik; a kiejtésben főleg az idegen szavak körére jellemző; nem minden esetben tiszta, egyértelmű, sokszor más nyelvi hatásokkal is érintkezik, az idegenszerűségeken kívül leginkább a téves ana-

lógiaival; sok válfaja van a mondatszerkezeti-szintaktikai jellegű hiperkorrekciónak.

Irodalom

- Dede Éva 2005. Hiperkorrekció és nyelvművelés. In: Balázs Géza (szerk.): *Jelentés a magyar nyelvről (2000–2005)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 47–57.
- Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézisztár*. Auktor Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra Miklós (1990) Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány*, 5. sz. 512–20.
- Pléh Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 55–75.
- Pléh Csaba 2003. Stigmatizáció és nyelvi tudat. In: Kontra Miklós (szerk.) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest. 256–60.
- Török Gábor 1994. Jegyzetek az írásbeli túlhelyesbítésről. *MNy.* 90. 176–86.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. Szeged.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég, Budapest.

(A túlhelyesbítés mai nyelvhasználatunkban c. írás bővített változata.. Eredetileg megjelent in: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. ELTE, Budapest, 2003. 350–354)

A mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználatáról

Nyelvtanaink a mellérendelő értékű alárendeléseknek több típusát különböztetik meg, közülük azonban csak az egyikkel foglalkozunk. Sajátos átmeneti forma az a mellékmondat, melynek *ami* kötőszava nem a főmondat valamely mondatrészére, hanem a főmondat tartalmának az egészére vonatkozik. (A szakmunkákban sokszor így is nevezik ezt a nehezen körülírható esetet: a főmondat egészére vonatkozó *ami*. Körülményes volta miatt a dolgozat címében mégis eltekintettünk tőle, és – kissé pontatlanul – általánosabban fogalmaztunk, annál is inkább, mivel az újabb probléma itt éppen az *amely* megjelenése.) Tovább pontosítva a meghatározást, olyan átmeneti mondatszerkezetről van szó, amely az alárendelés és a mellérendelés között foglal helyet. Ezek a vonatkozó mellékmondatok grammatikailag alárendelések – bár utalószó nincs a főmondatban, és nem is illeszthető bele adekvát

módon –, tartalmilag viszont mellérendelések, illetőleg a vonatkozó névmási kötőszó mellérendelő kötőszóval való kicserélésével átalakíthatók valódi mellérendeléssé: *Nem segített nekem, aminek nem örültem – Nem segített nekem, és ennek nem örültem*. Az utóbbi kettősségre utal a címben szereplő meghatározás: mellérendelő értékű alárendelés. Létezik azonban még egy megnevezésük, amellyel más jellemzőjüket hangsúlyozzuk: az utalószót nem tartalmazó (és azzal ki sem egészíthető) mondatokat nem mondatrészkifejtő mellékmondatoknak is nevezzük.

Elemzésünk első részében áttekintjük az utóbbi fél évszázad főbb nyelvtanait, kézikönyveit, tanulmányait, hogy megállapítsuk: miképpen változott ennek a nyelvi ténynek a megítélése, majd pedig a 2. pontban mai nyelvhasználatunk oldaláról folytatjuk a vizsgálatot. Több okból is érdemes ezzel a kérdéssel foglalkoznunk:

a) Mindenekelőtt azért, mert négy évtizede nem született átfogó összegezés a mellérendelő értékű alárendelések ezen alfajáról.

b) Az eltelt időben viszont a nyelvtanok és a nyelvművelő kiadványok egyre nagyobb teret szenteltek a témának.

c) Ennyi idő alatt pedig a nyelvhasználat is változhatott (és változott is), ezért újabb megállapításokkal egészíthetjük ki a korábbiakat.

1. Nyelvtanok, kézikönyvek, tanulmányok. A teljes történeti háttér felvázolására e helyütt nem vállalkozhatunk, de bevezetésként tanulságos visszatekintnünk, hogy folyamatként lássuk a mellérendelő értékű alárendelések megjelenését és szerepét nyelvünkben. A magyar nyelv történeti nyelvtanának II/2. kötetében Rácz Endre megállapítja, hogy a korai ómagyar korából csak egyetlen példát tudunk felhozni a főmondat egészére vonatkozó mellékmondatokra (a Königsbergi Töredék Szalagjairól), de a kései ómagyar korban már nagy számban fordul elő ez a mondat típus, nemcsak a fordítás-irodalomban, hanem a misszilisokban is, és ez a latin hatás széles körű elterjedésére utal. 1525-ből származó példa a következő: *oka waghyn myrth en oda Lyndwaba most nem mehetek kyth [és ezt] ydew jarthaban megh erthes* (i. m. 695). A kései ómagyar kor névmáshasználata jól érzékelhetően különbözött a későbbitől és a maitól: egy kivételével – *mel'* [mely] névmás – az összes idézett mondatban a *ky ~ ki*, illetőleg ragozott alakjai szerepelnek a főmondat egészére vonatkoztatva is (i. m. 694–5).

E rövid történeti kitekintés azzal is igazolható, hogy iménti forrásunk megjelenése vizsgált időszakunkra, 1995-re esik. A továbbiakban az utóbbi fél évszázad idevágó közleményeit időrendben szemléljük. A mai magyar nyelv rendszere c. nyelvtan röviden megemlíti „a főmondatról lényegében független” mellékmondat jelenségét, de a mostani vizsgálatunkban szereplő altípusra külön példát nem ad. Jókaitól idézi a következőt: *A huszárcsapat*

négyszöget alkotott, melynek közepét Richard foglalta el a zászlótartóval. Megjegyzésben szerepel, hogy nyelvművelő irodalmunk helyteleníti ezt a szerkezetet, és az alábbit tartja helyesebbnek: *A huszárcsapat négyszöget alkotott. Ennek közepét...* (MMNyR. II. 398).

A MMNyR. megjelenése után kezdtek behatóbban foglalkozni az egész főmondatra vonatkozó *ami* kérdéskörével, ekkor zajlott a nevezetes „pör”. A vitának ez a találó megnevezése Arany János A fülemile c. versének példamondatként is felhasznált szakaszára utal, amellyel – többek között – éppen ezt a jelenséget szemléltették: *Ha per, úgymond, hadd legyen per! / (A mi nem volt épen oly rég)* – Kollányi Teréz stilisztikai különbséget látott az *ami* névmással, illetőleg a mellérendelő kötőszóval kapcsolt tagmondatok között (Nyr. 1964: 17–21). Reagálásában Nagy J. Béla megerősítette többek (Dengl János, Simonyi Zsigmond, Klemm Antal, Berrár Jolán), valamint saját maga korábbi véleményét, mely szerint latin-német idegenszerűség, és mellérendeléssel helyettesítendő (uo. 412–5). Rácz Endre további irodalmi példákkal alátámasztja Kollányi véleményét, és megállapítja, hogy a főmondat egészére vonatkozó *ami*-szerkezet közbevetésszerű, mellékes körülményt fejez ki, és az élőbeszédben, a mindennapi társalgás nyelvében nem használatos (uo. 415–8). Jó évtizeddel később további szépirodalmi adatokkal egészíti ki gyűjteményét, és ezen kívül tanulmányokból, szakkönyvekből nagyszámú példát idéz jeles nyelvészeink tollából ennek a mondat típusnak a használatára, létezésére (uo. 1972: 267–9).

A mai magyar nyelv c. egyetemi nyelvtan – a MMNyR.-hez hasonlóan – ugyancsak röviden érinti ezt a problémakört. Az ál-alárendelő, illetve a rákövetkezőt kifejező alárendelő mondatokról megállapítja, hogy helyettük „az eredetibb, magyaros mondat szerkesztés szellemében” mellérendelést kellene alkalmaznunk. Kevésbé hibáztatja viszont a főmondat egészére vonatkozó *ami* névmással bevezetett tagmondatokat. „Használatuk stilisztikailag is indokolt: mellékesebb mondanivalót, kiegészítést, hozzáfűzést, közbevetést stb. fejezhetnek ki; pl.: Egyéni, külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókinccse, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, *ami* természetes is. (Illyés: Puszták népe 5).” (MMNy. 404)

A transzformációs generatív nyelvtan módszereivel tárta föl a vonatkozó mondatok mélyszerkezetét Radics Katalin. Tanulmányában külön foglalkozik a – nála is idézőjeles – „mellérendelő értelem” kérdésével. Megállapítása szerint minden mondatfejes mellékmondat mellérendelő értelmű. Ennek nemcsak mélyszerkezeti, hanem felszíni szerkezeti oka is van, és lényeges körülmény, hogy ezekben a mondatokban a mondatrend kötött: a főmondat mindig megelőzi a (mellérendelő értékű) mellékmondatot, közbeékelés viszont nem lehetséges. A nyelvhelyességi vitákra utalva bebizonyítja, hogy a mellérendelő értelmű mellékmondatok mélyszerkezete megegyezik más

vonatkozó mellékmondatok mélyszerkezetével, így ez a típus nem kifogásolható (Radics 1977: 167–8).

A Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztár részletesen, több példával foglalkozik a főmondat egészére vonatkozó *ami* kötőszóval. Nagyon érdekes, hogy a két munka eltérő végkövetkeztetést fogalmaz meg. A NyKk.-ben Rácz Endre árnyaltan, az imént bemutatott „per”-anyag figyelembevételével összegezi a főbb tudnivalókat. A későbbi megjelenésű NyKsz. viszont szigorúbban – sőt szigorúan –, a háború előtti nyelvművelés szellemében ítélkezik: [...], „mindennap felhív telefonon, *ami* eleinte jól esett; nem fogadta köszönésemet, *amit* rossz jelnek tekintettem”...] „Mivel azonban e tagmondatok között valójában mellérendelő viszony van, szabályosabb és magyarosabb az *ami* nélküli, mellérendelő kapcsolat, ill. új mondat kezdése: mindennap felhív telefonon; *ez* eleinte jólesett... Nem fogadta köszönésemet. *Ezt* rossz jelnek tekintettem. Olykor magyarázó v. következtető ksz.-val lehet helyettesíteni: alkotmány sértő tevékenységgel gyanúsítják, *aminek* következtében (egyszerűbben: *emiatt*, *ennél fogva* v. *ezért*) házkutatást rendeltek el nála.” A NyKsz. *amely* szócikkének 5. pontja külön figyelmeztet arra, hogy névmásra, illetve a főmondat egész tartalmára nem vonatkozhat az *amely*, de az utóbbit szemléltető mondat nem szerepel a példák között. A NyKk. szócikke viszont nem tartalmaz utalást az *amely* és az *ami* névmások esetleges fölcserélésére.

A Magyar grammatika a mondatok szerkezetének osztályozásakor tisztázza a nem mondatrészkifejtő mellékmondatok fogalmát és három típusát, köztük a „megelőző mondat egység egészére” vonatkozó formát. Kötőszóhasználati vagy egyéb útmutatást, szabályt, illetőleg megszorítást nem tartalmaz a kategorizáló és leíró jellegű fejezet (Keszler 2000. 372–4).

2. a) Fordítások. A vonatkozó mellékmondatokat kérdései továbbra sem szerepelnek a mai alkalmazott nyelvészeti kutatások középpontjában. Például az idegenszerűségekkel (anglicizmusokkal), fordításokkal, mondat szerkezeti sajátosságokkal foglalkozó, a közelmúltban megjelent kiváló tanulmánygyűjtemény egyetlen írása sem említi (Mihalovics 2000). Pedig több szempontból is figyelemre méltó területről van szó (Zimányi 2002. 78). A fordító- és tolmácsképzésben, például az angolból való fordítások esetén nem kerülhetik ki ezt a problémát (Dróth 2001. 91–3). Ahogy azt korábban láttuk, nyelvtanaink rendre fölhívták a figyelmet arra, hogy az egész mondatra vonatkozó *ami* latin és német hatásra vezethető vissza. Mai megítélésünk szerint ez önmagában nem baj, és ez a forma önmagában nem kifogásolható, hiszen több okból is szükség van rá: a már említett stílusértékbeli különbség miatt, de azért is, mert így szerkezeti szinonímia alakult ki. Bizonyos szövegtípusokban, éppen az egyes indoeurópai nyelvekből való fordításokban

(jelesül az angol esetében) nagy a vonatkozó névmások megterheltsége. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt az angolban gyakori a vonatkozó mellékmondat, és ezeket a legegyszerűbb szó szerint lefordítani (tükörfordítás). Másrészt az angolban gyakoriak az igeneves szerkezetek, amelyek tömörségét oldja, ha a magyarban a gördülékenyebb mellékmondatos megoldást választjuk, és ez nemegyszer vonatkozó mellékmondat. Az ily módon gyakorivá váló vonatkozó névmásokat a fordításokban sokszor – például halmozódásuk esetén – tudatosan ritkítani kell, és ennek egyik lehetősége, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó *ami* helyett a („tisztá”) mellérendelést választjuk. Azt ugyan statisztikailag nem vizsgáltam meg, hogy mennyire gyakori a vonatkozó mellékmondatos szerkezet a fordításokban – pedig érdemes lenne számszerű összevetéseket készíteni különböző szövegtípusok között –, de a mellérendelő értékű alárendelésekre kerestem példákat. Az angoltól magyarra fordított National Geographic Magyarország című folyóirat 2003. márciusi számából valók a következő példák (zárójelben az oldal-számok):

A fehér pontok föl-alá mozognak, *ami* szökellő járásra utal. (39) – Siket volt mind az öt, *ami* gyakori az effajta tevéknél. (103) – Korábban folyvást a tuaregekkel hadakoztak, *aminek* fájó emlékei máig fennmaradtak. (103) – Ha ugyanis megálltunk, le kellett málházni a tevéket, *ami* rengeteg időt elvett. (104) – Tevéink fáradtak és elcsigázottak voltak, egyik-másik már botladozott, *ami* rossz jel. (114)

E mondatokat olvasva fölvetődik a kérdés: vajon mennyiben sajátja ez a szerkezet az írásos műfajoknak? Korábban arra jellemzőnek vélték, ám nem lehetünk teljesen meggyőződve ennek a megállapításnak a mai igazáról. Élőnyelvi vizsgálatokkal érdemes lenne tisztázni, hogy mennyire gyakori az előfordulása. Saját – nem rendszeres adatgyűjtésen alapuló – meglátásom szerint ugyanis a sajtónyelvben csupán elszórtan fordul elő, míg a fordításokban sűrűbben, de a beszélt nyelvből sem hiányzik.

b) Hiperkorrekció – túlhelyesbítés. Az 1. pontban idézett nyelvtanok és kézikönyvek nem foglalkoztak behatóan a hiperkorrekció, más néven a túlhelyesbítés jelenségével. Ebből arra következtethetünk, hogy korábban nem volt feltűnő ez a jelenség. Mai nyelvhasználatunkban viszont létezik az a gyakorlat, hogy a főmondat egész tartalmára vonatkozó mellékmondatokban az *ami* névmás helyét átveszi az *amely*. Ennek oka nyilvánvalóan a választékoságra való törekvés. A főmondatban főnévvel megnevezett dologra az igényes nyelvhasználat valóban az *amely* névmást vonatkoztatja a köznapibb, beszélt nyelvi, de helyes *ami* ellenében. A mellérendelő értékű alárendelésekben bizonyára az analógia okozza a hiperkorrekciót. Példáink két területről származnak: a médianyelvből és a szaknyelvből. Először követ-

kezzék három olyan mondat a médianyelvűből, amelyekben az *ami* névmásra lenne szükség (a mondatok egyéb javítanivalóival itt nem foglalkozunk):

Előrehozott választások a Cseh Köztársaságban, *amely* azonban aligha oldja meg a társadalmi feszültségeket. – Ez a jelenség komoly veszélyt jelent a közbiztonságra, *amely* az állampolgárok részéről alig-alig kivédhető. – M. B. szólt arról a problémáról, hogy a különböző felsőoktatási intézmények által kiadott diploma nem egyenrangú, *amely* a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeiben is megnyilvánul.

A vonatkozó mellékmondatok bonyolultságát szemlélteti a második mondat. Itt ugyanis nem állapítható meg egyértelműen, hogy a mellékmondat kötőszava a főmondat tartalmának egészére utal-e, vagy pedig csak a *jelenség*, illetőleg a *veszély* főnévekre, akár külön-külön, akár együttesen. Ha a főnévekre, akkor helyénvaló az eredeti névmás használata, egyébként nem. Efféle szerkezeti kétértelműségek vagy többértelműségek gyakran adódnak a vonatkozó mellékmondatokban, tehát az alaptípusokon kívül más, kevert szerkezeti formák is előfordulnak.

Szaknyelvi példáink a Szent István Egyetem hallgatóinak képesítőfordításából származnak, és Dróth Júlia szíves közlésének köszönhetők:

Az említett problémák meg nem oldása végül a versenyképesség aláaknázásához vezethet, *amely* a lehetőségeknél alacsonyabb növekedést idéz elő, mint *ami* szükséges lenne a munkaerő-kínálat elvárt növekedéséhez. – Természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy megrázkódtatások érik a gazdaságot, *amely* azzal jár, hogy a nemzetközi gazdasági fejlődés a tervben előirányzott fejlődéstől eltérően alakulhat. – Az 1990-es években a munkaerőpiacon való részvétel aránya is gyorsan nőtt, *amely* a foglalkoztatottság növekedésének és a magasabb iskolázottsági szintnek együttes hatását mutatja. – A tanács, mely a legfelsőbb határozathozó szerv, nem felügyelte kellőképpen a projekt végrehajtását, *amellyel* az adófizetők pénzét pazarolták.

E mondatok is tanúsítják, hogy a vonatkozó mellékmondatok igen gyakoriak az angolból fordított szövegekben, pedig ez a mondat szerkezet sok más hibalehetőséget is rejt, hogy most csak a vonatkoztatás és a szórend összefüggésére utaljunk. Az iménti példákról annyit, hogy a hiperkorrekció két okra vezethető vissza. Az egyik az *amely* presztízsszerepe, a másik viszont a vonatkozó névmások egyetlen mondaton belüli halmozódása miatti szinonimitás.

3. Összegezés. E rövid áttekintés fő célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a mellérendelő értékű alárendelések utóbb kevésbé feldolgozott területére. Ezt az átmeneti mondat típust érdemes jobban bevonni az elemzésekbe, hogy előfordulásukról, mai szerepükről árnyaltabb képet kapjunk. Szépirodalmi szerepének eddigi adatolása után sajtónyelvi, médianyelvi, illetőleg társalgási nyelvi megfigyelésekre és számszerűsített eredményekre lenne

szükség. Különösen a fordító- és tolmácsképzésben kecsseget közvetlen haszonnal ennek a nyelvi formának a pontos ismerete, ugyanakkor e képzési forma szakemberei útmutatást, segítséget is várnak a leíró nyelvtannal foglalkozó nyelvészekről.

Irodalom

- A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2.* A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó. 694–5.
- Dróth Júlia 2001. Az önértékelés képessége – felkészítés a fordítási projektekre. In: Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelv és szakfordítás*. Szent István Egyetem, Gödöllő. 84–97.
- Kollányi Teréz 1966. Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez. *Nyr.* 17–21.
- Mihalovics Árpád (szerk.) 2000. *Tanulmányok a politikai szaknyelvről*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza
- MMNy. = Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. 1968.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere*. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó. 1962.
- Nagy J. Béla 1964. A mondatra vonatkozó *ami*. *Nyr.* 412–5.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. 1980–1985.
- NyKsz. = *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó. 1996.
- Rácz Endre 1964. Hadd legyen per! *Nyr.* 415–8.
- Rácz Endre 1972. Újabb tanúvallomások az *ami*-pörben. *Nyr.* 267–9.
- Radics Katalin 1977. A vonatkozó mellékmondatokról. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó. 135–170.
- Zimányi Árpád 2002. Az idegenszerűségek hatása nyelvi rendszerünkre. In: *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 216. szám, 73–80.

(*Magyar Nyelvjárások XLI. Debrecen, 2003. 685–690*)

Angol hatásra megújuló latinizmusaink

Az idegen nyelvi hatások legkülönbözőbb formáinak vagyunk tanúi napjainkban. Már nem pusztán az idegen szavakról kell szólnunk, hanem minden nyelvi szintet átfogó hatásrendszeréről, beleértve bizonyos hangtani, kiejtési jelenségeket éppúgy, mint egyes nyelvtani, mondatszerkezeti sajátosságokat, illetőleg a tükörfordításokat, valamint a helyesírást is. Sőt érdemes még tovább tágítani a kört. A nyelvi hatások csupán felszíni jelenségek, ve-

lük együtt érvényesülnek a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok, s az utóbbiak, a mélyebb okok tekinthetők a nyelvi változások igazi forrásának. Végző soron tehát viselkedési és kommunikációs minták, divatok, panelek velejárói az említett nyelvi jelek kölcsönzései. Ennek az összetett hatásrendszernek most egyetlen elemét vizsgáljuk, azt, hogy milyen latin szavak megújulásának vagy átvételének vagyunk tanúi az 1990 utáni évtizedben. A figyelemre méltó jelenség valójában az **angol** hatás rejtett formája.

A téma részletes feldolgozásával még adós a hazai nyelvészet, bár több tanulmány részben foglalkozott vele. Alapmunkának számít Országh László összefoglalása szókészletünk angol eredetű elemeiről, amely a legteljesebb ilyen feldolgozás az 1970-es évek közepéig (Országh 1977). A közelmúltból kiemeljük a közgazdasági szaknyelv anglicizmusainak feltárását Bencze Ildikótól (Bencze 1993), valamint Szűts László áttekintő tanulmányát (Szűts 1992). Az idegen szavak egyéb témáival a népszerűsítő nyelvművelő cikkek igen nagy számban foglalkoztak (bibliográfiájukat l. Magyar Nyelvőr 1998: 246).

Hiányoznak viszont a nagyobb területet felölelő vagy pedig az összehasonlító jellegű egzakt vizsgálatok. Szépe György is hiányolta az ilyen kutatásokat a *Tudomány és magyar nyelv* című konferencián, és megemlítette a kontrasztív nyelvészetet is, mint kiaknázandó lehetőséget (Szépe 1999: 124). Fábíán Pál szerint sem hagyhatjuk szó nélkül az idegenszerűségeket (Fábíán 1999: 74), Grétsy László pedig – szintén az 1997-es konferencián – az addigi eredményeket és a további tennivalókat összegezte (Grétsy 1999: 79). Nyelvstratégiánk szempontjából Balázs Géza tekintette át a feladatokat (Balázs 2000: 69, 74-75). Mindezekből leszűrhetjük: feltétlenül szükséges az új eredményekkel kecsegtető kutatások folytatása, s ennek a gondolatnak a jegyében készült ez a munka is.

Kutatás-módszertani kérdések. Országh László tanulmányában fölhívja a figyelmet a nemzetközi szavak egyik igen jellemző keletkezési, illetve alkotási módjára. Az utóbbi két-három évszázadban a tudományok és a technika szókészletét a klasszikus holt nyelvek elemeinek felhasználásával bővítették. Közülük nagyon sok nem eredeti formájú latin vagy görög szó, hanem valamiféle változat, jelentésbeli vagy alaktani módosulással. Ezeket *állatin* (pszeudolatin) szavaknak nevezzük. Ilyenek például a következők: *agitátor, detektív, inzulin, internacionális, lokomotív, revolver, riporter, traktor* (Országh 13); sőt még ezek is: *audiovizuális, objektív, szubjektív, pozitív, negatív, nacionalista, prehisztorikus, nonfiguratív, posztgraduális* (Országh 142). A nagyszámú példán azért sem kell csodálkoznunk, mert a mai angol nyelvben is igen jelentős arányt képviselnek a latin elemek: a szókészlet közel ötven százaléka a francia, a latin és a görög nyelvre vezethető vissza, s

másik ötven százaléka germán eredetű. Tehát egyáltalán nem mai jelenség, hogy a magyar nyelvben bizonyos latin vagy latinra visszavezethető szavakat az angol nyelv hatására kezdünk el használni. Gyakoriságukról Országgh megjegyzi, hogy a mennyiségi adatok kimutatása még kidolgozásra váró nyelvt statisztikai feladat (Országgh 89). Ez negyed századdal később sincs másképp. Pontos adataink továbbra sincsenek, s ez az áttekintés is csak arra vállalkozhat, hogy röviden összefoglalja ennek a területnek a legújabb fejleményeit, jórészt a szerző 1990 és 2001 közötti anyaggyűjtésének felhasználásával. Az alábbiakban tehát arra keressük a választ, hogy melyek a legújabb (vagy megújuló) angol közvetítésű latin szavak nyelvünkben, milyen jelentésváltozások történtek, és milyen alaktani különbségek figyelhetők meg a magyarban korábban használatos latin és a mostani angol-latin formák között.

Az átvétel forrása vagy a nyelvi elem használati köre általában pontosan meghatározható. Egyrészt nagy szerepe van annak, hogy a híráramlás nemzetközi nyelve az angol, ezért a világpolitikai, diplomáciai, gazdasági és sportjelentéseket angolból fordítják. Sok anglicizmus és latinizmus kerül így a sajtó, a rádió és a televízió hírnyelvébe, s onnan ismertté válik a nyelvhasználók széles köre számára is. Másrészt nem hanyagolható el a szaknyelvek, rétegnyelvek szerepe, ezen belül is az első helyre kívánczik a számítástechnika szókészlete, de ugyancsak kiemelhető a közgazdasági, a pénzügyi szaknyelv vagy a film-, a szórakoztató- és a reklámapar nyelvezete.

A feldolgozott szavak etimológiáját, illetőleg az átadó nyelv kérdését illetően figyelembe vettem Országgh László már említett munkáján kívül az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárának legutóbbi, 1994-es kiadását (a továbbiakban: IdSz.), valamint The Oxford Dictionary of English Etymology kötetét. A vizsgált etimológiai adatok nem feltétlenül azonosak a három műben.

Egyszerű kölcsönzések. Ha összevetjük egymással a nyelvünkben már korábban is használatos latin elemet az angol hatásra újabban feltűnő és gyakoribbá váló lexémával, akkor ebben a csoportban alaki módosulás nincs, és különösebb jelentésváltozás sem figyelhető meg. Azonos jelentésről persze nem lehet szó, de az újabb fejlemény ugyanabba a jelentésmezőbe sorolható. Az egyébként ismert latin elem felújítására kiváló példa a *kvalifikációs verseny* jelzős szerkezet, illetőleg ennek a rövidebb formája, a jelentéstapadás-sal létrejött *kvalifikáció*, mely az angol *qualification*, ill. *qualifying* hatását mutatja. Csak az 1990-es évek legvégén kezdték gyakrabban használni a magyar sporthírnyelvben, főleg a sydneyi olimpia selejtezőitől kezdve. A következő magyar megfelelőket váltotta föl: *minősítő verseny*, *osztályozó*, *válogató*, *selejtező mérkőzés*, *selejtező*. További példák betűrendben:

Auditál (angol *audit* fu és ige; ang < lat, ker közg 'vállalat ügykezelését, gazdálkodását ésszerűsítés végett vizsgálja, átvilágít' – IdSz.). Szűkebb szakmai szóból nemrég vált gyakoribbá. Most már kissé tágabb értelemben használják: nemcsak vállalatok, hanem intézmények, hivatalok, pénzintézetek, szervezetek és bizonyos vállalkozások auditálásáról is beszélnek.

Divízió (ang *division*; 'osztály, csoport, egység'). Szókapcsolatokban: *az amerikai profi kosárlabda-bajnokság keleti divíziója*; *a cég magyarországi divíziója*; *a vállalat áruforgalmi divíziója*. Az IdSz. katonai szaknyelvi ('hadosztály') és tudományos nyelvi ('rendszerinti egység') jelentéseit tünteti föl. A bemutatott kifejezésekben jelentésbővülése mindenképpen angol hatás (vö. a *promóció* utolsó példájával).

Formális, -an. Az angol *formal*, *-ly* tükörfordításaként használatos a médiában, a hírnyelvben, illetőleg a politikai, közéleti szóhasználatban. Pl.: *a Szenátus formálisan elfogadta Clinton javaslatát*; az ENSZ formálisan megszavazta a határozatot. A *formális* idevágó jelentései az ÉKsz. szerint: 1. 'csak a formai követelményeknek megfelelő, látszólagos'; 2. 'láthatóan is megmutatkozó'; 3. 'valóságos, szabályos'. Bővebben, bár a lényegre tekintve hasonlóan fogalmaz az IdSz. is. Példáink szövegkörnyezetéből, illetve előismereteink alapján kiderül, hogy itt más jelentésről van szó. A Szenátus természetesen nem „formailag”, nem „látszatra” támogatta a javaslatot, hanem 'hivatalosan'. Az angol *formally* alapjelentése egyébként is ez. Az efféle szóhasználat mindenképpen új fejlemény nyelvünkben. A fenti példákra vonatkozó jelentést egyik kézikönyvünk, ill. szótárunk sem tartalmazza. Mivel a magyar *formálisan* alakot általában a 'látszatra' jelentéssel hozzák összefüggésbe, ilyen értelemben félreértést okozhat, és célszerűbb a magyar megfelelőt használni: *hivatalosan elfogadták a javaslatot*.

Humanitárius, humán (ang *humanitarian* 'emberbaráti; az emberrel; emberiséggel kapcsolatos'). Szókapcsolatokban: **humanitárius katasztrófa*, *humán erőforrás*, *~ok osztálya*. A korábbi magyar nyelvhasználatban a *humanitárius* jelentése: 'emberbaráti, emberséges, emberszerető'; Ezért helyesen használják ma is a következő szerkezetekben: *humanitárius akció/feladat/segítség/szervezet*. Az utóbbi években megjelent **humanitárius katasztrófa* azonban nem felel meg nyelvhasználati szokásainknak. Főleg angoltól fordított hírgynökségi jelentésekben találkozhatunk vele, s egyértelmű anglicizmus, a *humanitarian catastrophe* átültetése. Az angol *humanitarian* nemcsak 'emberbaráti', hanem 'emberrel kapcsolatos', s így a kifogásolt szószerkezet magyar megfelelője: *emberi katasztrófa*, *emberek katasztrófája*. – Szintén anglicizmus a *humán erőforrás*, ami a *human resource* tükörfordítása. 1990 után az intézmények, vállalatok személyzeti osztályait sok helyütt átkeresztelték *humán erőforrások osztályává* (*department of human resources*).

Monitoring; *monitorozás*, **monitoringozás* (ang < lat 'megfigyelő, ellenőrző; megfigyelés, ellenőrzés'). Szókapcsolatokban: *monitoring rendszer/hálózat/szolgálat/feladatok*. Igeként is: *monitoroz*, **monitoringoz*. A *monitoring* angol-latin forma: latin tőhöz angol szuffixum járul. Az IdSz. a *monitoring* főnevet szűkebb jelentésben tünteti föl: 'a megadott tárgykörre vonatkozó irodalmat, közleményeket számon tartó, összegyűjtő és a megrendelőhöz eljuttató (elektronikus) figyelőszolgálat'; de emellett létezett rádiós szaknyelvi jelentése: 'rádiólehallgatás, műsorfigyelés (lejegyzéssel és/vagy rögzítéssel)', az utóbbiból származik a *monitoring osztály* szó szerkezet. Jelentésbővüléssel ma mindenféle figyelőszolgálatot jelöl. Korábban kizárólag szaknyelvi használatú volt, az 1990-es évek végétől, először a tiszai cíán-szennyezés, majd más témák kapcsán, megjelent a médiában. Egyértelmű magyar megfelelőket szorít ki, amelyektől jelentésben nem különbözik. Alaktani szempontból helytelen képzésűnek tartjuk az angol gerund, ill. participle formákból képzett *monitoringoz*, -*ás* származékokat, helyettük a denominális *monitoroz*, -*ás* tekinthető szabályosnak. Az ÉrtSz.² a *monitoroz* igét tartalmazza, a *monitoring* főnév viszont nem szerepel benne.

Promóció (ang *promotion*, jelentéstapadással rövidült a *sales promotion* szókapcsolatból; 'reklám; a legszélesebb értelemben vett reklámtevékenység: rádió-, televízió- és újsághirdetések, szórólapok, plakátok, direkt marketing, árumintaküldés, bemutatók, megállítótáblák, kirakatok'). Az IdSz. ebben az értelemben nem tartalmazza. A latin eredetihez képest ('előléptetés, kinevezés') figyelemre méltó jelentésváltozás történt. Az amerikai angoltól terjedt el, folyamatos jelentésbővüléssel. Kereskedelmi szakszó, de újabban egyre nagyobb nyilvánosságot kap. Nagyközönségnek szánt anyagokban is használják, ez viszont megértési gondokat okoz: „Hozzájárulok ahhoz, hogy nevemet és címemet a Cyanamid Hungary Whitehall divíziója promóciós anyagok küldésére felhasználja” – idézet a gyógyhatású készítményeket forgalmazó cég magánlakásokra eljuttatott válasz-levelezőlapjáról.

Transzparencia (ang *transparency*; 'átláthatóság, érthetőség'), *transparens* (mn ang *transparent*; 'átlátható, világos, érthető'). Újabban mindkettő nyelvészeti szakszóként is használatos, pl. *a transzparencia elve a magyar szavakban*; *transzparens szó*. Az IdSz. ezt a jelentésárnyalatot nem tünteti föl, korábban a *transzparencia* fizikai, illetőleg kereskedelmi szakszó volt. A köznyelvben a *transzparens* főnévként ismert ('felirat; jelmondatos hordozható tábla'). Nyelvészeti szaknyelvi használatában valószínűsíthető az angol hatás.

Külön tanulmányt érdemelne a logisztika erőteljes jelentésváltozása vagy – a szintén latinra visszavezethető – *plaza* regénybe illő útja (lat > sp> am ang). A sort még hosszan folytathatjuk. Feltételezhető az angol hatás a következő szavak, kifejezések mai használatában, illetőleg gyakoribbá válásá-

ban, főleg ha fordításról van szó: *akkreditáció*, *monetáris* (ang *monetary*) *rendszer*, *fiskális politika* (*fiscal policy*), *regisztráció*. Különösen sok a latin-ra visszavezethető elem a számítástechnika nyelvén: *archívum* (gör-lat), *cella*, *dokumentum*, *format*, *formátum*, *ikon* (gör-lat), *importálás*, *installáció*, *karakter*, *kombináció*, *kompatibilitás*, *konvertál*, *korrektúra*, *kurzor*, *objektum*, *operátor*, *pozíció*, *rekord* ('feljegyzés', pl. *adatrekord*), *standard*, *tabulátor*, *virtuális*, *vírus*. Végző soron még a *fájl/file* is a latinból eredeztethető (lat *filum*).

Szófajváltás. Néhány latin eredetű szavunk újabban más szófaji értékben is használatos. Legjellemzőbb példa a *minimum* és a *maximum* esete, amelyeket szótáraink főnévként és határozószóként szerepeltetnek: *árfolyamminimum/maximum*, *hőmérsékleti minimum/maximum*; *minimum/maximum két fő*. A közgazdasági szaknyelvben – részint angol hatásra (*minimum/maximum rate*; az angolban mindkettő melléknév is) – megjelent a *minimumárfolyam* és a *maximumárfolyam*, illetőleg a számítástechnikai nyelvben a *minimumérték* és a *maximumérték*. Elterjedt a meteorológiai nyelvben a *minimumhőmérséklet* és a *maximumhőmérséklet* (hagyományosan: *minimális/maximális hőmérséklet*). – Másik szófajváltó példánk az eddig melléknévként ismert *kreatív*, amely a filmes szaknyelvben főnévként foglalkozásnevet jelöl (ang *creative* 'alkotó, író; alkotó szerkesztő'). – A korábban bemutatott *transzparens* esetében éppen ellentétes változást tapasztalunk (főnév → melléknév). – A számítástechnikában az *archívum* főnév helyett megjelent az eddig csak melléknévként ismert *archív*, s ez egyértelműen angol hatás (ang *archives* fn, csak 1. sz.; 'archívum').

Alakváltozás. Az alakváltozás sajátos esete, amikor a latin eredetű szó korábbi latin, francia vagy németes alakja mellett vagy helyett újabban föltűnik az angolos változat: *projektum* (lat) – *projekt* (ném) – *project* (ang) [prodzsekt]; *imázs* (fr) – *image* (ang) [imidzs]; *effektus* (lat) – *effekt* filmes szakszóként (ném, ang); *centrum* (lat) – *center* (ang) 'kereskedelmi egység'; *kontaktus* (lat) – *kontakt* (ang *contact*); összetételekben: *kontaktszemély* ('kapcsolattartó személy'), *-óra* ('nem távoktatási óra a képzésben, felsőoktatásban'); *-nap* (gazd-ker szaknyelv 'vásáron, árubemutatón nyilvános nap, találkozó'); *frizsider -fridzsider* (AkH. 1984., HKsz. 1988., MHSz. 1999. csak *frizsider*). Ugyanide sorolható a *Bálint-nap* – *Valentin-nap* kettőssége.

Összegezés. A példák sokaságából csak válogatni tudtunk, de már ennyiből is megfogalmazható záró gondolatunk. Többen úgy vélik, hogy a klaszszikus műveltség újraéledésének vagyunk tanúi, mivel a közéletben, a sajtóban, a diplomások nyelvhasználatában több a latin szó, mint az 1990 előtti

évtizedekben. Ez a statisztikai adatokkal kellőképpen alá nem támasztott megállapítás részben megkérdőjelezhető, látva az angol hatásra megújuló latinizmusok nagy számát, melyek valójában rejtett anglicizmusok.

Irodalom

- Angol–magyar nagyszótár I–II.* Szerk.: Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1960.
- Angol–magyar nagyszótár.* Szerk.: Országh László – Magay Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1998.
- Balázs Géza 2000. Magyar nyelvstratégia. In: *Lehetséges nyelvi szabványok.* A-Z Kiadó, Budapest. 67–77.
- Bencze Ildikó 1993. Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr*, 583–585.
- Fábián Pál 1999. A nyelvművelés feladatai. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* MTA, 73–78.
- Grétsy László 1999. Anyanyelvünkről, bizakodva. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* MTA, 79–82.
- IdSz.* = *Idegen szavak és kifejezések kézisztára.* Szerk.: Bakos Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- NyKsz.* = *Nyelvművelő kézisztár.* Főszerk.: Grétsy László – Kemény Gábor. Auktor Kiadó, Budapest, 1996.
- Országh László 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések* 93. szám, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szépe György 1999. Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* MTA, Budapest. 119–128.
- Szűts László 1992. Az újonnan átvett idegen szavak beilleszkedése szókincsünkbe. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* MTA Nyelvtudományi Intézete.
- The Oxford Dictionary of English Etymology.* Clarendon Press, Oxford. 1992.

(*Éltető anyanyelvünk.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 500–505)

A ritkább szóalkotásmódok újabb jelenségei Magyar–angol összevető vizsgálat

A magyar szókészlet bővülésének ritkább módjai között tartjuk számon a szóelvonást (képzőelvonást), a szóhasadást, a mozaikszó-alkotást, illetőleg a szóvegyülést, a csonkítást (rövidülést) és a szóértelmesítést (népetimológiát). Az utóbbi háromról A mai magyar nyelv című egyetemi nyelvtan 1968-ban megállapította, hogy ily módon „ma már legfölből kivételesen hoznak létre

új szót” (MMNy. 166). A 2000-ben megjelent Magyar grammatika nagyobb terjedelemben foglalkozik velük, az iméntitől némileg eltérő felosztásban. Mivel nem mindegyikük sorolható a morfológiai természetű folyamatok vagy műveletek közé, a leghelyesebb a morfológia és a szótan határsávjaként tárgyalni őket. Lengyel Klára megjegyzi, hogy gyakoriságuk tekintetében erősen különböznek egymástól. (MGr. 337–345) A nyelvújítás korában viszont több közülük igen termékeny eljárás volt, bár az új alakulatok mesterkéeltségét sokan bírálták (Fábián 1984. 55; 60).

A ritkább szóalkotási módok közül az elvonásról, ezen belül az 1990-es évtized magyar belső fejleményeiről és idegen eredetű neologizmusairól már született kiváló összefoglalás (Minya 2003), így ezzel a területtel nem foglalkozunk. Meglehetősen nagy a mozaikszó-alkotás szakirodalmi feldolgozottsága, emiatt csak olyan példákra szorítkozunk, amelyeket a publikációk nem érintettek. Hiányos viszont a szóvegyülés, a csonkítás (rövidülés) és a szóértelmesítés (népetimológia) adatolása, valamint alaktani elemzése, így sajátosságait részletesebben elemezzük.

A szóvegyülés (kontamináció)

A szóvegyülésre a mai köznyelvben kevés példa van: *csokor* (*bokréta* x *csokréta*), *ordibál* (*ordít* x *kiabál*), *rémisztő* (*rémítő* x *ijesztő*), *ucsora* (*uzsonna* x *vacsora*), *zargat* (*zavar* x *kerget*). Külön csoportot alkotnak a nyelvújítás idején létrehozott szavak (*csipesz*, *csőr*, *higany*, *rovar*). Az utóbbi évszázadban alkotott ilyen alakulatok – belső fejlemények – vagy nem váltak közhasználatúvá, vagy megőrizték szakzsargon jellegüket: *citrancs* (*citrom* x *narancs*; *grape fruit*), *burizs* (*búza* x *rizs*), *rocsó* (*roham* x *csónak*; katonai szakszó), *kiving* (*kívül* x *ing*; ’kívül viselt rövid ujjú ing’, 1960-as évek), *vipli* (*virslis* x *kifli*; a *hotdog* magyarítási kísérlete).

A különféle rövidítéseket kedvelő angolban viszont gyakori eljárás a szóvegyülésnek az a fajtája, amelyet a MGr. szóösszerántásnak nevez. Tipikus esetében az első szó előtagja és a második szó utótagja vonódik össze. Az angol nyelvben keletkezett újdonságok közül jó néhány használatos a magyarban is, így a szóösszerántás nálunk főleg idegen hatásra terjed. Nyelvünkben az 1950-es évekre vezethető vissza a *motel* (*motorists* x *hotel*) és a *smog* (*smoke* x *fog*; az angolban 1905-ben adatolták először). Újabb, nálunk is közkeletű megnevezés a *camcorder* (*camera* x *recorder*; hang és kép rögzítésére alkalmas felvevő). A két nyelvben morfológiailag azonos a La Manche alatti vasúti összeköttetést biztosító műtárgy teljes (*Channel Tunnel* – *Csatorna-alagút*) és kontaminált (*Chunnel* – *Csalagút*) neve.

Az angolban számos alakulat jött létre a legújabb médiaműfajok megjelölésére: *infotainment* (*information* x *entertainment*), *docutainment*

(*documentary x entertainment*), hasonlóan: *docudrama dramadoc*; *faction* (*fact x fiction*; tényirodalom és fikció keveredése). Az USA-ban az 1960-as évektől, Britanniában a 80-as évek második felétől, Magyarországon 1990 után jelentkezett az *advertorial* (*advertisement x editorial*; 'szerkesztőségi hirdetés', újságíró által írt, terméket, szolgáltatást, bemutató v. népszerűsítő, valójában reklámcélokat szolgáló írás). Televíziós megfelelője az *infomercial* (*information x commercial*; tényanyagra épülő, dokumentum-filmszerű hirdetés).

Ennek a szóalkotási módnak a gyakoriságát mutatják további angol példáink: *bromance* (*brother x romance*), *twixter* (*between – betwixt – 'twixt* 20 and 30), *kidult* (*kid x adult*), *adulescent* (*adult x adolescent*), *protirement* (*proactive x retirement*), *mobisode* (*mobil x episode*; mobiltelefon-hálózaton nézhető szappanopera része), *monergy* (*money x energy*; energiatakarékos gazdasági megoldások). Szélesebb körben és nemzetközileg ismert a *workaholic* (*work x alcoholic*; munkamániás). A legújabbak közé tartozik a *bliki* v. *bloki* (*blog x wiki*, *blog x website*, olyan blog, amelybe más is beleírhat), valamint a *memail* (*me x email*, „önajánló” levél, a küldő pusztán saját magára v. cégére kívánja felhívni a figyelmet). A könnyűzenei életben is népszerű szó- és fogalomalkotási mód. A *fantastic* hátravetett jelzőként különböző stílusokkal kontaminálódik: *funktastic* (← *funky*), *poptastic*, *retrotastic* (← *retrospective*). A szójáték is szerepet kap: a *Brazilian wax* elnevezésű női kozmetikum férfi párja a *boyzilian*.

A szóvegyülésre számos példát idéz az amerikai angolból és a német nyelvből Simigné Fenyő Sarolta és Kegyesné Szekeres Erika tanulmánya (2007). Megállapításuk szerint a neologizmusok között sok játékos szóalkotás van, és a nőírók nyelvhasználatában a férfiírókhoz képest nagyobb szerepet kap a szójáték: *bore-ocracy* (*bore x bureaucracy*; 'unalmas bürokrácia'), *the-rapist* (*therapist x [the] rapist*; erőszakoskodó pszichiáter, terapeuta'). A *bio-graphie* (*biology x biographie*) jelentése csak körülírással fogalmazható meg: a hagyományos női életutat nagymértékben befolyásolják a nők biológiai adottságai.

Rövidülés (csonkítás)

A csonkítás hasonlít a képzőelvonáshoz – mellyel a bevezetőben jelzettek szerint itt nem foglalkozunk –, de célja nem más szófajú és új jelentésű szó létrehozása, hanem csak a szó hangtestének puszta megrövidítése akár hangzásbeli vagy nyelvészeti okokból (pl. a nyelvújítás korában), akár a tömörítés, egyszerűsítés kedvéért (mint manapság). A nyelvújítás korából származnak a következők: *ál(a)dalo(m)*, *árny(ék)*, *diadal(om)*, *perc(en)et*, *cég(ér)*, *cikk(ely)*, *gép(ely)* (Fábián 1984. 60). A csonkítás terminust elsősor-

ban a nyelvújítás idejében létrejött alakulatokra alkalmazzák, míg az újabb példákat rövidülésnek nevezzük (MGr. 339–341). A bizalmas nyelvhasználatban, a diák- v. az ifjúsági nyelvben rendkívül gyakori szóalkotási eljárás, igen nagy szakirodalmi feldolgozottsággal: *matematika* – *matek*, *osztályfőnök* – *oszi*, *történelem* – *töri*, *irtózat* – *irtó*, *szabadság* – *szabi*, *fagylalt* – *fagyi*, *csokoládé* – *csoki* (D. Berencsi 1995.).

Az iméntiekből is látszik, hogy a rövidülés összekapcsolódhat képzéssel, leggyakrabban valamilyen kicsinyítő képzővel. Különösen az *-i* képző szerepére érdemes fölfigyelnünk; ez a szórövidítési és játékos képzési módszer hasonló stílushatású alakulatokat hoz létre az angolban is: *independent* – *indie* (music, kids), *fundie* ~ *fundy* – *fundamental* (szélsőséges, fundamentalista). Az elmúlt fél évszázadban – részben idegen hatásra, részben belső fejleményként – rövidült több idegen szó: *professzor* – *prof*, *kondíció* – *kon-di*, *klasszikus* – *klassz*, *laboratórium* – *labor* (angol: *lab*), *tinédzser* – *tini*, *facsimile* – *fax*, *szituáció* – *szitu*, *protézis* – *protkó*.

Külön csoportot alkotnak az idegen nyelvi *o*, magyar nyelvi *ó* végű szavak, melyeket keletkezésük, illetve magyarban való megjelenésük körülbelüli időrendjében tekintünk át: *fotográfia* – *fotó*, *linóleum* – *linó*, *információ* – *infó*, *reprodukció* – *repró*, *narkotikum* – *narkó*, *pornográfia* – *pornó*, *mikrohullámú* – *mikró* (előbb a szakzsargonban 'rádióadó', utóbb a köznyelvben 'sütő'), *demonstráció* – *demó* (pl. lemez, kazetta; mutatóanyag valamilyen zenei v. egyéb alkotásból; szakzsargon), *retrospektív* – *retró* (pl. kiállítás), *logogram* – *logó* (az angolban rövidült, nyelvünkbe a rövid forma került), *promóció* – *promó*. Az angolban az 1970-es évektől létezik az *impro* (← *improvisation*) is.

Az *information* rövid formája az angolban már több mint fél évszázados múltra tekint vissza, de szócsaládja nagyobb mértékben az 1970-es évektől gyarapodik összetételekkel. Közülük több nyelvünkben is megvan: *infoline* – *infovonal*, *infocommunication* – *infokommunikáció*, illetőleg újabbak *infobit*, *infofile*, *infopack*, *infomania*, *infotech*.

Az utóbbi évtizedek morfológiai változásainak újabb alcsoportjában az *-us*, *-um* végződésű korábbi latin formák helyett az ezt nélkülöző németes és főleg angol változatok terjednek el:

projektum – *projekt* – *project* [prodzsekt]
effektus – *effekt* (filmes szakzsargon)
prológus – *prológ* (sportnyelvben 'előfutam')
szegmentum – *szegmens* – *szegment*
kontaktus – *kontakt* (-óra, -személy, -nap)
dokumentum – *dokumentfilm* (filmes szakzsargon)
centrum – *center*

A rövidülés válfaja az összetett szó előtagjának vagy utótagjának rövidülése: *levelezőlap* – *levlap*, *paradicsompüré* – *parpüré* (szakzsargon), *kábítószér* – *kábszer*. Az angolból vettük át a *high-tech* ~ *hi-tech* (← *high technology*) alakulatokat. Átmeneti kategória, ha mind az előtag, mind az utótag rövidül: ez a típus szóösszevonásnak számít, és leíró nyelvtanunk a mozaikszók közé sorolja: *szociáldemokrata* – *szocdem*, *agitációs-propagandista* – *agit-prop*. Megint más kategória, amikor az összetett szó egyik tagja – jelentéstapadással – magára veszi az összetétel egészének jelentését: *multinacionális* – *multi*.

Egészen új jelenség nyelvünkben az *e-mail* típusú szavak megjelenése. Valójában ez a rövidülés sajátos esete, amikor a szókapcsolat (*electronic mail* – *elektronikus levél*) első eleméből csupán a kezdőbetű marad: *e-mail* – *e-levél*; újabban mind gyakrabban kötőjel nélkül egybeírva: *email*. Morfológiailag átmenet a rövidülés-rövidítés és a betűszó között; nevezhetjük félbetűszónak is. Igen gyorsan terebélyesedő szócsaládja alakult ki mind az angolban, mind pedig a magyarban: *e-banking* – *e-bank*, *e-learning* – *e-tanulás*, *e-commerce* – *e-kereskedelem*, *e-shopping* – *e-bevásárlás*, *e-passport* – *e-útlevél*; hasonlóan: *e-közigazgatás*, *e-adóbevallás*, *e-bíróság*, *e-tankönyv*. Az angolban már mindenesetre megjelentek további hasonlóak is: *m-commerce* (mobilkereskedelem, azaz mobiltelefonon folytatott értékesítés); *t-commerce* (interaktív televízióon folytatott értékesítés); *d-commerce* (digitális eljárással folytatott értékesítés). Alaktani és helyesírási szempontból még érdekesebb eset az *eMagyarország* fogalma, amelyet az ún. *eMagyarország* pont-ok tettek ismertté. A maga nemében az első, talán „precedens értékű” példa, melynek képlete: kezdőbetűvel rövidített kisbetűs köznév + nagybetűs tulajdonnév = egybeírt összetétel.

Az angol szaknyelvekben egyébként már korábban találkozhattunk hasonló alakulatokkal, melyeknek létrejöttét az egyszerűsítés és a formalizálás igényével magyarázhatjuk. Példáinkat a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) terminológiájából vesszük: *a-functions* (← *argument-functions*), *non-a-functions*, *d-functions* (← *discourse-functions*), *non-d-functions*, *f-structure* (← *functional-structure*). Hazai szakirodalmunk is átveszi ezeket: *a-funkció*, *d-funkció*, *f-szerkezet* (Komlósy 2001. 53).

Morfológiai szempontból ugyanebbe a csoportba tartozik a *blog*, az interneten vezetett napló, másképpen az on-line napló megnevezése. Keletkezését tekintve a *web* (‘háló’ ← *world wide web*, *www* – ‘világháló’) és a *log* szavak összevont alakjából rövidült oly módon, hogy az előtagból mindössze az utolsó betű maradt meg s járult az utótaghoz: *[we]b log* – *blog*. A *log* többek között ‘hajónapló, napló’ jelentésben élt az angol nyelvben, és így került a számítógépes szóhasználatba. Várható a *blog* igesülése is: már létezik a *blogot készít/ír* forma, akárcsak a képzett *blogol* is. Alaktani szempontból

ugyancsak szabályos az ikes, pontosabban álikes *blogozik*, mint ahogy sok új alakulat ilyen (*e-mailezik*, *internetezik*, *mobilozik*, *szörfözik*, *videózik*). Mivel a *blog* nyelvünkben úgynevezett motiválatlan szó, tehát jelentése nem vezethető le sem magából a hangalakból, sem pedig az összetevő elemekből, nem csodálkozhatunk azon, hogy olykor magyar megfelelője is hozzákapcsolódik: *blognapló*. Így ugyanolyan pleonazmus jön létre, mint a *CD-lemez* esetében.

A *blog* köré máris kisebb szócsalád szerveződött az angol nyelvben, ugyancsak sajátos morfológiai jellemzőkkel. A *blogosphere* és *blogdom* általános jelentéstartalmú főnevek (blogoszféra – a blog szférája), a *blogroll* a blogok sorozata, de keletkeztek további összevonások, így a *phlog* (*photoblog*), a *vlog* (*videoblog*) és a *moblog*, a mobiltelefonról elkészíthető blog (Dent 33).

A kötőjelezés miatt látszólag hasonló, ám morfológiailag eltérő eset az *on-line* – *off-line*, illetőleg az *off-shore* problémája, mivel itt prepozíció és főnév kapcsolatáról van szó. Az eredetileg kötőjeles alakulatokat mind gyakrabban írják egybe, az angolban és a magyarban egyaránt.

Népetimológia (szóértelmesítés)

A *hamburger steak* szókapcsolatból jelentéstapadással rövidült *hamburger* főnév a német város nevére vezethető vissza. Ennek az etimológiának számos ismert előzménye van (*párizsi*, *parizer*, *bécsi* szelet, *roquefort*, *edami* sajt). A névben rejlő lehetőséget (*ham* – 'sonka') kihasználva hamar átértelmeződött az angol *Hamburger*: az utótag magára vette a készítmény egészének köznévi jelentését (*hamburger* → *burger*), és a *ham* előtagot a szendvics jellegének megfelelő szóval helyettesítették: *beefburger*, *cheeseburger*, *vegeb主ger* (← *vegetable* v. *veggie burger*); illetőleg *sajtburger*, *csibeburger*, *vegasajtburger*, *bárányburger*.

A *burger* teljesen önállósodott az angolban és a magyarban egyaránt: *Big Head Burger*. A *vegetable* vagy *vegetarian* rövidülése szintén önállósodott: *vegás szendvics*, *vegás tortilla*, *sajtos vega*, *magyaros vega*, *vega extra*.

Betűszók

A mozaikszók két csoportja közül – szóösszevonások, betűszók – most csak az utóbbival foglalkozunk, mivel itt egyrészt számbavehetünk több újdonságot, másrészt a korábbiakhoz hasonlóan ismét erőteljes angol hatást regisztrálhatunk, harmadrészt pedig kevésbé feldolgozott részterület, mint a szóösszevonásoké (az utóbbira pl. l. Antalné 1993).

Az angolban a köznévi betűszókat is csupa nagybetűvel szokták írni, a magyarba átkerült alakulatok is először ezt követik, holott a magyar helyes-

írás az ilyeneket kisbetűvel javasolja. Ezért ingadozik az *SMS ~ sms*, *CD ~ cd*, *PR ~ pr* (újabbán a *tévé*, *tébécé* stb. mintájára fonetikusán is: *esemes*, *cédé*, *piár*). A betűszók a mindennapi életben és a szaknyelvekben egyaránt szaporodnak. Közhasználatúak pl. a következők: *AIDS* (acquired immunodeficiency syndrome), *ATM* (*automatic teller machine*, bankjegykiadó automata, bankomat, az utóbbi részleges szóvegyülés), *CT* (computer tomograph), *DVD* (digital video disc), *PC* (personal computer), *PIN* (personal identification number) [kód], *VIP* (very important person), *www* (world wide web). Az angolban kialakult a *curriculum vitae* rövidítése, a *CV*, amely újabbán a magyarban is használatos az 'életrajz' zsargonszerű megnevezésére.

A betűszók az angol szaknyelvekben rendkívüli mértékben terjednek, a magyarban megszokottnál és elfogadhatónál is erőteljesebben: *PCI* (peripheral component interconnect), *PCL* (printer control language), *PDF* (portable document format), *RAM* (random access memory), *ROM* (read only memory). Az angol szlengben és más rétegnyelvekben is bevett szóalkotásmód: *nab* (non-alcohol beer), *lab* (low-alcohol beer), *dink* (double income, no kids), *DSC* (back, sack, crack; a teljes testszórzet-eltávolítás rövidítése).

Gyakori jelenség manapság mind az angolban, mind a magyarban a betűszók köznevesülése és képzése. Jellemző példa erre a folyamatra az immár két és fél évtizede életképes *yuppie* (*young urban professional* v. *young upwardly mobile professional* kezdőbetűiből, valamint az *-ie* képzővel). Bár a magyarban csak ez az alapszó ismert, tanulságos áttekinteni angol nyelvbeli származékait, azok morfológiai változatossága miatt. Első megjelenésekor, 1982-ben még nagybetűs betűszóként (*YUP*) használták, de létezett *yumpie* változatban is. Azóta megjelent a *yummie* (*young upwardly mobile mummy*) és a *yappie* (*young affluent parent* v. *young aspiring professional*). Végbe ment rövidülése (*yup*), továbbképzése (*yuppieism*, *yuppiedom*, *yuppiefication*, *yuppiefy*), és megjelent nőnemű alakja (*yuppette*) is (ODN 317–9).

Képzővariánsok

Magyarra fordított szövegekre jellemző, hogy egyes szavakban idegen képzőt alkalmaznak magyar megfelelője helyett: *evakuáció* – *evakuálás* helyett, *kvalifikáció* – *kvalifikálás* helyett, *motiváció* – *motiválás* helyett, *partneritás* – *partnerség* helyett, *emirátságok* – *emírségek* helyett, *szponzoráció* – *szponzorálás* helyett. A *szponzoráció* belső magyar fejlemény (angol szó + latin képző magyaros formája), nem tükörszó, az angolban ugyanis nem létezik *sponsoration*, hanem *sponsorship*. Új morfo-szemantikai jelenség,

hogy a *politika* megszokott, egyes számú használata mellett fordításokban feltűnik többes számú alakja: *politikák* (Dróth 2000: 293).

Az alaktani tényezők kiejtési különbséggel is párosulhatnak, jellemzően az angolos forma prioritásával: *imágó* (lat) – *imázs* (fr) – *image* (ang) [imidsz]; *frizsider* (fr) – *fridsider* (ang); *standard* – *sztenderd*; *burleszk* (ol → magy) – *börleszk* (ang → magy).

Összegezés

A bemutatott példák csupán ízelítőül szolgáltak a morfológiai jelenségek szemléltetésére, ennél ugyanis sokkal nagyobb korpusz áll rendelkezésünkre. Így bizton állíthatjuk, hogy a ritkább szóalkotási módoknak nevezett esetek valójában nem is olyan ritkák mai nyelvhasználatunkban. Manapság nem szorítkozhatunk a hagyományos kategorizációra, mivel sok átmeneti típus is megjelent. Elemzésünk szerint az idegen hatások nyelvünk szókészletén kívül annak mélyebb rétegeit, így az alaktant is érintik.

Irodalom

- Antalné Szabó Ágnes 1993. Reformnevek helyesírása. *Nyr.* 513–516.
- D. Berencsi Margit 1995. Egyéb szóalkotási módok: rövidülés, rövidülés képzéssel és továbbképzéssel. In: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 198. sz. Budapest, 197–201.
- Dent, Susie 2005. *The Language Report*. Oxford University Press, Oxford.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Nyr.* 287–97.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EtimSz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor–Pusztai Ferenc 1999. *Új szavak, új jelentések 1997-ből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Komlósy András 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. VII. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar Orvosi Nyelv*. Folyóirat. 2001–. Főszerk. Bősze Péter.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MMNy. = *A mai magyar nyelv*. Szerk. Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapestm 1980–1985.

ODN = *The Oxford Dictionary of New Words*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

Ország László 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *NyudÉrt.* 93.

Simigné Fenyő Sarolta – Kegyesné Szekeres Erika 2007. A szójáték és a kettős olvasat szerepe a nőírók nyelvhasználatában. *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei*. Tanulmányok a magyar nyelvről. Líceum Kiadó, Eger.

Zsilinszky Éva 2003. Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. *NyudÉrt.* 153. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest.

(*Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények. Szerk. Simigné Fenyő Sarolta. Miskolci Egyetem, 2007.*)

Nyelvművelésünk a számok tükrében

Az elmúlt fél évszázad nyelvművelésének megismerését és értékelését elősegíti, ha általánosságok – vagy éppen ellenkezőleg: kiragadott példák – helyett tartalmáról a számok tükrében szólunk. Az utóbbi években többen minősítették nyelvművelésünk elméletét, gyakorlatát egyaránt, de az árnyaltabb kép kialakításához feltétlenül szükségesek a pontos adatok. Az alábbi áttekintés arra a kérdésre kíván választ adni, hogy milyen volt nyelvművelésünk a tömegtájékoztató eszközökben, elsősorban pedig a sajtóban. Erről a témáról másfél évtizede készítettem összefoglalást disszertáció formájában. Úgy érzem, ennek a megállapításai napjainkban időszerűbbek, mint valaha, és hozzájárulnak a tisztánlátáshoz, ezért a következőkben belőle idézek.

A közel fél évszázadot áttekintve hatalmas számokkal találkozunk. A sajtóban (a napi- és hetilapokban, valamint a nem nyelvészeti, nem nyelvművelő folyóiratokban) ez alatt az idő alatt több mint 10 ezer nyelvi témájú közlemény látott napvilágot, pontosabban ennyiről van tudomásunk a különböző feldolgozások révén. A nyelvi rádióműsorok száma meghaladja a 3 ezret, a tévéműsoroké pedig az ezret. Most szűkítsük a kört a lapokra. Itt a legtermékenyebb időszak az 1970 és 1985 közötti másfél évtized, amikor is évente 400-500 nyelvi írást adatoltak a Magyar Nyelvőr-beli és egyéb sajtószemlék. Azután viszont fokozatos csökkenés kezdődött, majd a rendszerváltozás után – néhány kivételtől eltekintve – megszűntek a nyelvi rovatok.

Ezek a számok jelzik, hogy az adott időszakban rendkívül kiterjedt nyelvművelő tevékenység zajlott. Többtucatnyi, mintegy 30-40 lap (országos és megyei napilap, hetilap, folyóirat, szaklap) működtetett saját nyelvművelő rovatot, sőt természetes volt, hogy állandó fórum nélkül is rendszeresen figyelmet szenteltek nyelvi témáknak. De nem csak a mennyiség volt számot-

tevő, emellett igen szerteágazó és változatos a tematika is. Érdekes ez utóbbit hangsúlyozni: amikor a sajtó nyelvműveléséről beszélünk, nem csupán nyelvhelyességi, nyelvhasználati jellegű írásokra kell gondolnunk. Az ilyenek csak egy részét, hozzávetőlegesen felét teszik ki az említett mennyiségnek. A cikkek másik fele olyan nyelvi ismeretterjesztő (főként szókészlet-tani, etimológiai) vagy tájékoztató jellegű írás (riport, beszélgetés, hír, könyv-, folyóiratszemle vagy cikk ismertetése), amely nem nyelvhasználati, nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal, nem ad útmutatást, nem ad tanácsot, nem minősít, és a legkevésbé sem kíván beavatkozni nyelvünk életébe.

A sajtóbeli írások 11 nagyobb témakört ölelnek föl:

1. Általános nyelvészet, a nyelv általános kérdései (4%)
2. Fonetikai, fonológiai, kiejtési témák (3%)
3. Szókészlettan, etimológia: szavaink, szólásaink története, jelentése, jelentésváltozásai, szinonimák bemutatása, a különböző nyelvváltozatokba tartozó (tájnyelvi, szaknyelvi, archaikus stb.) szavak értelmezése (15%),
4. Szóhasználati tudnivalók: általában a szótározott jelentésnek megfelelő használatra ösztönző cikkek, az idegen szavak vizsgálata, illetve a jelentésváltozások bemutatása (21%)
5. Alaktan – a szavak toldalékolása, szóképzés, szóösszetétel, egyéb szóalkotásmódok (6%)
6. Mondattan, mondat szerkesztés, fogalmazás, szövegalkotás (4%)
7. Stilisztika: a) egyes nyelvi jelek stílusértéke; b) szépirodalmi művek, idézetek stilisztikuma, rövid műelemzések (8%)
8. Helyesírás (8%)
9. Tantárgy-pedagógia, az anyanyelvi nevelés kérdései (3%)
10. Szemle, recenzió: szótárak, kézikönyvek, nyelvészeti kiadványok, illetőleg egyes tanulmányok ismertetése (6%)
11. Egyéb: hírek, riportok, tudósítások, versenyek, mozgalmak, nyelvi játékok stb. (22%)

Annak szemléltetésére, hogy milyen részletkérdések kerültek elő az egyes csoportokon belül, itt csak egyetlen területet fejtünk ki kissé bővebben, a mondat-tan, mondat szerkesztés, fogalmazás, szövegalkotás témáit magában foglaló 6. pontot. Visszatérően foglalkoztak a következőkkel: kötőszóhasználat, ezen belül a vonatkozó mellékmondatok kérdése, a névelők szerepe, egyeztetés, alanyváltogatás, szórend, a hivatalos fogalmazás jellemzői, a személytelenség eszközei, a birtokos szerkezet problematikája, a határozói igenév létigés szerkezete, vonzatok, tájnyelvi mondat szerkezetek, idegenszerű mondat szerkezetek, a közbevetések szerkesztése, többszörös tagadás, túlbonyolított fogalmazás. A többi pont hasonló alaposságú bemutatásától eltekintünk, mivel így elvesznénk a részletekben. De talán már az eddigiekből is látszik, hogy az írások témája nem szorítkozik a nyelvművelést elem-

ző, bíráló tanulmányokban visszatérően szerepeltetett néhány kérdésre, mint pl. a suksüközés, a *-ba/-be* – *-ban/-ben* elkülönítése, a *természetesen, hogy...* típusú szerkezetvegyülés. Azt is láthatjuk, hogy az 1945 utáni nyelvművelés korántsem szűkült le az idegen szavak bírálatára.

A sajtóbeli nyelvművelést kétféleképpen osztályozhatjuk. Egyrészt beszélhetünk szélesebb értelemben vett nyelvművelésről, amelybe beletartozik mindenféle nyelvi tevékenység, az iménti csoportosítás összes pontja. Másrészt értelmezhetjük szűkebben, amikor csak a nyelvhez, nyelvészethez tartozó szakmai témákat vesszük figyelembe, az egyes nyelvi szinteknek megfelelően: hangtan, szóképzés, jelentés, alaktan, mondattan. Ezek a hagyományos nyelvhelyességi témák, melyek megítélése olykor kérdéses vagy vitatott, és vitatható, sőt vitatandó, emellett viszont a megítélés koronként is változhat. Látnunk kell azonban, hogy az utóbbi csoport nem azonosítható a nyelvművelés egészével.

Ha a színvonalat nézzük, természetesen itt is érvényesül a nagy számok törvénye. Egyrészt arra hivatott bizottságaink (az MTA Anyanyelvi Bizottsága, majd Magyar Nyelvi Bizottsága) még az ötvenes-hatvanas években rendszeresen áttekintették és kritikusán értékelték a sajtó ez irányú tevékenységét, nem hallgatva el a hibákat sem. Másrészt a Magyar Nyelvőr sajtószemléi is minősítették az írásokat, szerzőket egyaránt. Amikor viszont napjainkban mondunk véleményt nyelvművelésünk múltjáról, fontos szempont, hogy mindig az adott időszak lehetőségeiből induljunk ki, ne pedig mai tudásunkat, szemléletünket, felfogásunkat kérjük számon rajta.

Következzék egy másik téma, a korszerűség. Először idézzünk föl néhány címszót. Kérdésünk: vajon mire vonatkoznak, hol jelentek meg, és időben hol helyezhetők el? A címszók tehát: a magyar nyelv a nagyvilágban, a magyar mint idegen nyelv, a műveltségmodell, az iskolai idegennyelv-oktatás, a középiskolai anyanyelvi nevelés, az egyetemi-főiskolai nyelvészeti oktatás, végül egy kérdés: lesz-e egységes világnyelv? – Mindezek olyan felvetések, amelyekkel napjainkban is lehet és kell foglalkozni a szakembereknek és a sajtónak egyaránt. De az előbbi felsorolás éppen negyed századdal korábbi dolgokkal kapcsolatos: A nyelv világa című tévéműsor 25 évvel ezelőtti adásainak tematikája. Ráadásul olyan vendégek fémjelezték ezeket a havonta sugárzott háromnegyed órás beszélgetéseket, mint Balázs János, Imre Samu, Lőrincze Lajos, Szépe György, valamint Béládi Miklós, Keresztury Dezső, Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós, hogy csak néhányat említsek az 1981-es közreműködők listájáról. Olyan egykori tévéműsorról van tehát szó, amelynek tartalma és tudományos igénye bizonyítja, hogy a szélesebb értelemben vett nyelvművelésbe a nyelvi ismeretterjesztésen kívül belefértek az elmélyültebb szakmai témák is.

A sokszínűség, sokoldalúság következő bizonyítéka, hogy az eddigiekben vázolt közkeletű és a nagyközönséget érintő témákon kívül létezett szaknyelvművelés is. A szakfolyóiratok ilyen irányú tevékenységét külön is értékelték az 50-es, 60-as években. De hát a különböző szakmákban ma sincs ez másképp, csak újabb tennivalók adódnak, és újabb ágazatok kerülnek a középpontba: orvosi nyelv, informatika, közgazdaságtan, a jogi nyelv, az európai uniós jogharmonizáció miatti terminológiai egységesítés. A szabályozás szükségességének felismerése és a beavatkozás igénye ezekben az ágazatokban nem is a nyelvészekről indul el, hanem maguktól a szakmák képviselőitől, jó példa erre a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat, de hivatkozhatunk az évente megrendezett szaknyelvi, szakfordítói konferenciákra is. Olyan vonulata ez nyelvművelésünknek, amelynek szükségessége megkérdőjelezhetetlen, művelői kizárólag szakemberek: az egyes tudományágak hozzáértő képviselői, valamint a nyelvészek.

A nyelvművelés azelőtt is közösségi tevékenység volt, és ma is az. A fél évszázad ilyen irányú tevékenységét összegező vizsgálatból az is megállapítható, hogy jól megfértek egymás mellett a különféle nézetek. A mindig is meglévő vitákban ezek kölcsönösen csiszolódtak, alakultak, de egyik fél sem tartotta fenn magának a kizárólagos igazság vélelmét, de hát akkor nincs is értelme vitának.

(Készült a Nyelvművelésünk a tömegtájékoztató eszközökben c. 1990-es doktori értekezés alapján. Megjelent az www.e-nyelv.hu honlapon)

A helységnevek toldalékolásáról – egy felmérés tükrében

A magyar településnevek toldalékolása – főként a locativusi helyhatározóragok tekintetében – igen változatos. Egyértelmű szabályok híján nagy szerepe van a nyelvszokásnak, nemegyszer a kisebb közösségek nyelvszokásának, tehát a regionalitásnak. Szembetűnő jelenség a bel- és külviszonyok használatában megfigyelhető ingadozás, olykor bizonytalanság. A különböző nyelvváltozatokba tartozó szóbeli megnyilatkozásokban természetesnek tarthatjuk a sokszínűséget, az eltérő nyelvi formák alkalmazását. Az utóbbi időben viszont számos olyan példát gyűjtöttem a sajtóból – nevezetesen a miskolci Észak-Magyarországból és a Heves Megyei Hírlapból –, amely nem felelt meg a nyelvtanainkban közlteknek (*Arlóban, Mátraverebélyben, Sátoraljaújhelyben, Szarvaskőben, Szendrőben, Szirmabesenyőben*). Ez ösztönzött arra, hogy részletesebben megvizsgáljam a hazai

településnevek toldalékolásának egyes kérdéseit. A szakirodalom állásfoglalásának bemutatása után részletesen elemzem a témához kapcsolódó nyelvhasználati felmérés eredményét.

1. Nyelvtanok, nyelvművelő kiadványok. Mindenekelőtt tehát tekintsük át: mit tartalmaznak 1960 után megjelent főbb nyelvtanaink, illetőleg jelentősebb nyelvművelő kiadványaink a helynevek toldalékolásának egyes problémás kérdéseiről.

A mai magyar nyelv rendszere című akadémiai nyelvtan a mondattani rész helyhatározókkal foglalkozó fejezetében röviden, lényegre törően összefoglalja a településnevekhez járuló helyhatározóragok használatának szabályait, illetőleg szokásmódját. Ezek szerint: „[a helységnevek helyhatározós alakjaiban] a bel- és külviszonyragok eddig tárgyalt különbségei elmosódnak, s helyükbe egy országsszerte kialakult általános szokás lép. Eszerint jobbra a helységnevek véghangjától és esetleges összetételi utótagjától függően alkalmazzuk a ragokat. A nyelvtani hagyomány és az élőnyelvi tapasztalatok szerint a következő nyelvszokás alakult ki a helyhatározó-ragos helységnevek területén:

A) *-ban* – *-ben* [...] rag járul [...] külföldi helységek nevéhez, valamint a *-j*, *-m*, *-n*, *-ny*, *-i* (gyakran az *-l*, *-ly*, *-r*) végű, továbbá a *-falu* és *-szombat* utótagú összetett magyar helységnevekhez. [...]

B) Az *-n*, *-on* ~ *-en* ~ *-ön*; *-ra*, ~ *-re*; *-ról* ~ *-ről* ragsoportot használjuk a többi magán- és mássalhangzóra végződő helységneveinken. [...] Eltérések és ingadozások persze vannak a két ragsoport alkalmazásában. Például *Pusztaszeren*, de *Egerben*; *Hajdúszoboszlón*, de *Nagykállóban*.” (MMNyR. II. 179)

Az akadémiai nyelvtan – viszonylag terjedelmesen, **11** sorban – foglalkozik még a *-t*, *-tt* helyhatározórag használatával (uo.). A mai magyar nyelv című egyetemi nyelvtan lényegében megismétli az iméntieket, s nem tartalmaz másféle útmutatást, szabályszerűséget (MMNy. 296).

A Nyelvművelő kézikönyv 1. kötete – *földrajzi nevek helyhatározói ragjai* címszó alatt – részletesebben, több példát felsorakoztatva és egyéb eseteket is megvizsgálva tájékoztat a kérdésköréről. Külön szól arról, hogy a *-halom*, *-hegy*, *-hely*, *-patak*, *-sziget*, *-vár*, *-várad* utótagú, illetőleg a legtöbb magánhangzóra végződő településnév jobbra külviszonyragot kap: *Hegyes-halomra*, *Csillaghegyről*, *Sátoraljaújhelyen*, *Sárospatakon*, *Újszigeten*, *Székesfehérvárra*, *Pécsváradra*; *Makón*, *Gyuláról*, *Cecére*, *Albertfalván*, *Nyíregyházán*. A szócikk szerzője, Tompa József kitér arra is, hogy a *-ny*, *-r*, *-j*, *-ly* végű nevek egy része belviszonyragot, más része külviszonyragot vesz magára: *Tihanyból*, *Egerben*, *Tokajból*, *Neszmélyből* – *Csányon*, *Móron*, *Monorról*, *Gelejre*. A MMNyR. megállapításával ellentétben egyformán

elfogadja a *Nagykállón* és a *Nagykállóban* változatot. Az *-i* végűekkel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy azokat ajánlatosabb belviszonyraggal ellátni: *Szabadiban*, nem pedig *Szabadin*. A szócikk foglalkozik a locativusi *-t*, *-tt* használatával is (NyKk. 1. 675–7).

A Nyelvművelő kéziszótárból hiányzik a részletesebb útmutatás ebben a kérdésben: az érdeklődőt a NyKk. előbb idézett címszavához irányítja (NyKsz. 202).

A Gálffy Mózes szerkesztette A mai magyar nyelv kézikönyve – a korábbiaktól eltérően – a *-t* végű helyneveket is azok közé sorolja, amelyek általában belviszonyragot kapnak: *Panitba* [*Mezőpanit*, *Szilágypanit*], de *Barótra*. A *-t*, *-tt* helyviszonyragokat „némiképpen megőrzött régiség”-nek tartja (MMNyKk. 256–7).

Egyáltalán nem foglalkozik a településnevekhez kapcsolódó határozóragok használatával A magyar nyelv könyve, valamint Kovalovszky Miklós Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség című munkája. A Mai magyar nyelvünk csak megemlíti, hogy „A földrajzi nevek többeli viselkedése kevésbé tér el a köznevektől; pl. *Hegyeshalmon* (nem: *Hegyeshalomon*); vö. mégis *Dobogókőn* (nem *Dobogókövön*).” A könyv a továbbiakban hat sort szentel az *-i* képzős származékoknak: *hegyeshalmi* – *hegyeshalomi*, *nyíregyházi* – *nyíregyházai* (Grétsy 1976: 48).

A **nyelvművelő kötetek** közül részletesen foglalkozik a földrajzi nevek toldalékolásával Ferenczy Géza Nyelvművelő levelek, illetőleg Magyarán című munkája, valamint a Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Bennük a szerzők nagyobb példaanyagot mutatnak be, s az eddigiekhez képest új, hogy megemlítik a *-fa*, *-puszta*, *-háza* utótagú összetett helyneveket (Ferenczy 1964: 217–9; uő 1980: 140–1). A Hivatalos nyelvünk kézikönyve a közigazgatásban működők számára is érthetően és hasznosan kategorizálja a tulajdonnevek, ezen belül a földrajzi nevek toldalékolásának szabályait. Rögzíti, hogy a mai közszóval azonos helységneveket a legtöbb esetben változatlan tőalakban hagyjuk: *Bátor* - *Bátort*, *Bokor* - *Bokort*, *Torony* - *Toronyt*. Ugyanígy érintetlenül marad a tőalak a *-fő*, *-fű*, *-kő*, *-tő*, *-tó*, továbbá a *-berek*, *-telek*, *-szél*, *-víz* utótagú helynevekben: *Fűzfőt*, *Gyűrűfűt*, *Vésztőt*; *Aggteleket*, *Szászbereket*, *Hévízt*, *Drágszélt*. A *-halom* és a *-kút* utótagú helyneveket kivételnek tartja a kézikönyv, és mindkettőt a közszoói töhangváltozás szerint ragozzuk: *Hegyeshalmon*, *Hidegkutat* (vö. Grétsy 1976: 48 – az előző bekezdés végén lévő hivatkozás). Bár az iménti példák a tárgyragos alakot mutatják be, a kézikönyv megfogalmazása itt mégis általános jellegű, ezek szerint a szabály a helyhatározóragokra, illetőleg a melléknévképzőre is alkalmazható: *Aggteleken*, *Szászbereken* stb. (Grétsy 1978: 308–11).

A helynevek toldalékolásának másik sokat vitatott pontja az ***-i* melléknévképző** kapcsolódása, illetőleg az így létrejövő töváltozatok kérdése. A

témában a legteljesebb összefoglalást Deme László adta. Megállapítása szerint fő elvnek kell tartanunk az alapforma sérthetlenségét, azaz a változatlan alapforma + formáns szerkezetet. Csak így lehet kiküszöbölni az esetleges félreértéseket és félreértelmezéseket például a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* stb. utótagú településnevek toldalékolásakor. A *jánostelki*, *gyulatelki*, *kistelki*, *jásztelki* – látszólag azonos tövű – származékokból nem állítható vissza egyértelműen az alapforma csak akkor, ha már ismerjük: *Jánostelke*, *Gyulatelke*; de *Kistelek*, *Jásztelek*. Hasonlóan: *gutorföldi*, *pálföldi*, *szárföldi*, *salföldi* – *Gutorfölde*, *Pálfölde*; *Szárföld*, *Salföld*. Az alapforma megőrzésével létrehozott származékok a következők: *jánostelki*, *gyulatelki*, *kisteleki*, *jásztelki*, illetőleg *gutorföldei*, *pálföldei*, *szárföldi*, *salföldi*. Deme szerint ebben a kérdésben „éppen a helyi nyelvhasználat lehet a legkevésbé döntő. Mert a helyi használat csonkult alakja a helynév ismeretére épül, s ez a környékbeliektől meg is kívánható” (Deme 1958: 134).

Az AkH. 1954. még tartalmazta a következő szabályt: „A *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* utótagú helységnevek *-i* képzős, kis kezdőbetűs származékában elhagyjuk a szóvégi *a*, *e*-t: *pálfalvi*, *gutorföldi*, *nyíregyházi*, *jánostelki* stb.” Az AkH. 1984.-be azonban már nem került bele ez az egyébként sem ki-mondottan helyesírásinak nevezhető tanács.

2. Nyelvhasználati felmérés

A felmérés helye: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola.

Ideje: 1997. szeptember.

A felmérésben résztvevők:

I. évfolyam magyar szakos – 98 fő,

I. évfolyam kommunikáció (és szakpárként nem magyar) szakos – 64 fő,

II. évfolyam magyar szakos – 28 fő;

tehát összesen 190 főiskolai hallgató a nappali tagozaton.

A felmérés lefolyása: 18 településnevet diktáltam. A feladat az volt, hogy gondolkodási idő nélkül írják le az elhangzott tulajdonnév „hol?” kérdésre, illetőleg „milyen, hová való?” kérdésre válaszoló alakját. A felmérés név nélkül történt, a beadott papíron föl kellett tüntetniük annak a helységnek a nevét, ahol életükben a leghosszabb ideig laktak (ez tehát nem feltétlenül azonos sem szülőhelyükkel, sem pedig legutóbbi lakhelyükkel). A felmérésben részt vevő főiskolai hallgatók területi megoszlását az 1. számú melléklet tartalmazza.

A felmérésben szereplő településnevek az elhangzás sorrendjében:

Szirmabesenyő

Muhi

Nyíregyháza

Szarvaskő

Lakitelek

Pécs

<i>Sirok</i>	<i>Arló</i>	<i>Mátraverebély</i>
<i>Szendrő</i>	<i>Vác</i>	<i>Szatmárcseke</i>
<i>Sátoraljaújhely</i>	<i>Leányfalu</i>	<i>Erdőtelek</i>
<i>Besenyőtelek</i>	<i>Zugló</i>	<i>Pálfalva</i>

A továbbiakban nem ezt a sorrendet követjük: a tőtípusnak, illetőleg a levonandó következtetéseknek megfelelő csoportosításban folytatjuk a részletes elemzést. Nem foglalkozunk viszont azokkal az *-i* képzős származékokkal, amelyek teljesen egyértelműek (*siroki, szendrői, sátoraljaújhelyi, arlói, váci, zuglói, pécsi, mátraverebélyi*). A vizsgálati eredmények összesítő táblázatát a 2. számú melléklet tartalmazza.

A vizsgálati eredmények részletes bemutatása

<i>Szirmabesenyő:</i>	<i>Szirmabesenyőn</i>	76%
	<i>Szirmabesenyőben</i>	24%

Nyelvtanaink a magánhangzóra végződő magyar településnevekhez (az *-i* végűek kivételével) külviszonyragot fűznek, a nyelvhasználatban a vizsgálat szerint ez érvényesül is. Feltűnően nagy különbség adódott a 98 1. évfolyam magyar szakos (4,3% *Szirmabesenyőben*), illetve a 92 1. évfolyam kommunikáció és II. évfolyam magyar szakos hallgató (csak 3% *Szirmabesenyőben*!) eredménye között. A 40%-os eltérés oka nem világos.

A ritkábbnak vagy regionálisnak tekinthető *Szirmabesenyőben* alakot választotta az egyetlen szirmabesenyői hallgató, valamint a 10 miskolci közül 4. A 15 budapesti közül azonban csak 1 használt belviszonyragot. A *-ben* variánst használó további 39 hallgató hovatarozása igen változatos, további összefüggések nem mutathatók ki (pl. Abony, Gyöngyöstarján, Hódmezővásárhely, Jászberény, Mezőtúr, Paks, Szentes, Tápióbicske, Újszász stb.).

<i>szirmabesenyői</i>	94%
<i>szirmabesenyei</i>	6%

A hangváltó tövet választotta az éppen e községbe való hallgató, s rajta kívül még 11-en, zömmel északkelet-magyarországi illetőségűek (Füzesabony, Szihalom, Heves, Sátoraljaújhely, Maklár, Eger (2), Székesfehérvár, Budapest, Ózd, Bánhorváti).

<i>Muhi</i>	<i>Muhiban</i>	41%
	<i>Muhin</i>	59%

Nyelvtanaink az *-i* végű magyar településnevekhez belviszonyragot fűznek (*Orosziban, Tamásiban*). A vizsgálat eredménye ennek ellentmond: többen választották a külviszonyragot, mint a belviszonyragot. Miskolcon – ahol 35 évig laktam – magam is csak a *Muhin, Muhira, Muhiról* formákat hallottam, amikor a városhoz közeli településről esett szó. Talán az is hozzájárulhat a külviszonyragos alakok használatához, hogy ezt a helységnevet jobbra a *muhi (mohi)* csatáról ismerik, amelynek pedig a színhelye a *muhi* mező, illetve a *muhi* síkság. Röviden: a csata nem *Muhiban* volt, tehát nem a településen, hanem *Muhin*. A *Muhiban* formát a 10 miskolci közül csak 2 választotta.

<i>muhi</i>	82,5%
<i>muhi/muhi-i</i>	16,0%
<i>muhiból való</i>	0,5%
<i>Muhi-féle</i>	0,5%
<i>muhisi</i>	0,5%

A *Muhi* tulajdonnévből képzett melléknév elsősorban ugyan helyesírási kérdés (vö. AkH. 1984. 174., 175. b és 215. pontja), ám Deme László ezen túlmenően fölveti az alaktani problémát is, mivel ez a töcsonkítás ellentmond a változatlan alapformát megőrző, egyre általánosabb törekvéseknek (Deme 1958: 127–8). A hallgatók döntő többsége jól írta le a melléknevet, de született két körírlásos forma (*Muhiból való, Muhi-féle*) és egy sajátos analóg származék, a *muhisi*, melynek létrejöttét talán a *falusi, tanyasi* indukálhatta (egy sárbogárdi hallgatótól származik).

<i>Sirok</i>	<i>Sirokon</i>	72%
	<i>Sirokban</i>	28%

Nyelvtanaink a *-k* végű helynevek toldalékolását külön nem említik meg. Nem sorolják a belviszonyragot kapó néhány „kivétel” közé, így a mássalhangzóra végződő településnevek külviszonyragos szabálya vonatkozhat rájuk általánosságban (*Monokon. Szolnokon, Szalókon*). Ennek ellenére a válaszadók közel harmada a *Sirokban* alakot írta le, s ezt gyakran hallani Egerben, Heves megyében, s ezt használják általában maguk a sirokiak is.

A 18 egri közül 11 választotta a *Sirokban* formát, és az ugyanezt leíró 42 hallgató döntő többsége szintén északkelet-magyarországi, ezen belül jó részük Heves megyei: Domoszló, Istenmezeje, Salgótarján, Füzesabony, Sajószentpéter, Girincs, Parád, Abádszalók, Nádudvar, Karácsond, Gyöngyöstarján, Jászapáti, Kazincbarcika, Mezőtúr, Adács, Szirmabesenyő, Kistarcsa, Felsőkelecsény, Újszász, Biatorbágy, Tápióbicske, Balaton (Heves),

Székesfehérvár, Feldebrő, Sátoraljaújhely, Miskolc, Kisigmánd, Gyula, Kálcs, Dorog, Kislána, Mátradereske, Körösújfalu, Szihalom, Maklár, Nyíregyháza, Tapolca (Veszprém m.), Boldog, Balassagyarmat, Mátramindszent, Salgótarján, Visznek. A *Sirokban* formát nem írta egyetlen budapesti sem.

<i>Szendrő</i>	<i>Szendrőn</i>	89%
	<i>Szendrőben</i>	7%

A belviszonyragot feltűnően sok északkelet-magyarországi választotta, nevezetesen a következő településekről: Mátramindszent, Salgótarján, Füzesabony, Jászapáti, Dévaványa, Adács, Szirmabesenyő, Eger (2), Bánhorváti, Miskolc, Felsőkelecsény, Székesfehérvár, Dorog, Sátoraljaújhely, Tiszafüred, Gyula, Kisigmánd, Istenmezeje, Taktaszada. Nincs közöttük budapesti.

<i>Sátoraljaújhely</i>	<i>Sátoraljaújhelyen</i>	93%
	<i>Sátoraljaújhelyben</i>	7%

Nyelvtanaink a *-hely* végű településnevekhez külviszonyragot fűznek. Hivatalos nyelvünk kézikönyve azonban megjegyzi: „Több vidéken a köznyelvtől eltérő módon ragozzák a településneveket, a hivatalos nyelvben azonban nem ajánlatos ezeknek a helyi névformáknak a használata. Pl. az *Újhelyben* forma csak szűk körben, elsősorban a beszélt nyelvben jó, a hivatalos nyelvbe az általánosan elterjedt, teljes *Sátoraljaújhelyen* alak illik” (Grétsy 1978: 310). A Miskolcon megjelenő Észak-Magyarország című megyei napilapban rendszeresen találkozók az olvasó a *Sátoraljaújhelyben* formával. Megfigyelésem szerint a borsodiak beszélt nyelvében az *Újhelyben* alak gyakoribb, mint a *Sátoraljaújhelyben*, az utóbbi inkább külviszonyraggal használatos.

A *Sátoraljaújhelyben* formát választotta az egyik sátoraljaújhelyi hallgató, s rajta kívül még 13-an, a következő területi megoszlásban: Mátramindszent, Salgótarján, Balaton, Füzesabony, Szomolya, Jászapáti, Ózd, Szirmabesenyő, Miskolc, Újszász, Vaszar, Tiszafüred, Gyula. Újszász, Vaszar és Gyula kivételével mindegyik település Észak-, illetve Északkelet-Magyarországon található. Egy hallgató (Heves városából) *sátoraljaújhelyei* formában írta le a képzett melléknevet.

<i>Szarvaskő</i>	<i>Szarvaskőn</i>	94,5%
	<i>Szarvaskőben</i>	5,0%
	<i>Szarvaskövön</i>	0,5%

A *-kő* utótagú helyneveket a Hivatalos nyelvünk kézikönyve említi meg külön, a változatlan tőalakúak közé sorolva (Grétsy 1978: 308). A Mai magyar nyelvünk című könyv pedig hangsúlyozza, hogy a helyes forma *Dobogókőn*, nem pedig *Dobogókövön* (Grétsy 1976: 48). Mindössze egy hallgató írta a *Szarvaskövön* formát, ő váci illetőségű. Egerben és környékén sokan belviszonyragot fűznek a falu nevéhez; a felmérésben 9-en választották ezt az alakot, nevezetesen két egri, valamint egy-egy mátramindszenti, mátraderecskei, egercsehi, salgótarjáni, füzesabonyi, balatoni és balassagyarmati hallgató, kivétel nélkül észak-magyarországiak. A jelek szerint tehát regionalitásnak tekinthető a *Szarvaskőben* alak.

<i>szarvaskői</i>	94,5%
<i>szarvaskövi</i>	5,0%
<i>szarvaskőbeli</i>	0,5%

Mindössze 10-en írták a *szarvaskövi* változatot, és figyelemre méltó, hogy közülük 3 budapesti, a többi: székesfehérvári, szolnoki, tápióbicskei, vecsési, jászágói, egri és miskolci, tehát több mint a fele nagyvárosi. A *szarvaskőbeli* származékot egy törökszentmiklósi hallgató alkotta.

<i>Mátraverebély</i>	<i>Mátraverebélyen</i>	92%
	<i>Mátraverebélyben</i>	7%
	<i>Mátraverebélyett</i>	1%

Nyelvtanaink szerint a *-j*, *-ly* végű helynevek egy része külviszonyragot, más része belviszonyragot vesz magára. E kettősség ellenére meglehetősen egységes kép alakult ki *Mátraverebély* locativusi toldalékolásakor. A Heves megyei napilapokban elvértve talákoztam *Mátraverebélyben* alakkal, a felmérésben részt vevők közül 14-en választották a belviszonyragot, területi megoszlásuk: Mátramindszent, Salgótarján (2), Rimóc (Nógrád), Jászberény, Jászapáti, Abony, Abádszalók, Balaton, Szentest, Tiszafüred, Mosonmagyaróvár, Gyöngyös, Szolnok. Többségük észak-magyarországi, illetőleg Mátra környéki és jászági. Budapesti nincs közöttük.

Valószínűleg téves analógia vagy hiperkorrekció miatt ketten írták – egyébként egymástól függetlenül, külön csoportban – a *Mátraverebélyett* alakot.

<i>Szatmárcseke</i>	<i>Szatmárcsekén</i>	98,5%
	<i>Szatmárcsekében</i>	1,5%

Napilapból származó adatok bizonyítják a *Szatmárcsekében* forma előfordulását. A település szülötte, Vásárhelyi László koreográfus a róla készült televíziós portréműsorban kizárólag a belviszonyragos alakokat használta, így elsősorban regionalitásnak tarthatjuk (MTV1 1998. jan. 2.). A vizsgálat eredménye egybevág a nyelvtanainkban közöltekkel. Mindössze egy-egy salgótarjáni, gyöngyösi és gyulai hallgató írta a *Szatmárcsekében* változatot.

<i>szatmárcsekei</i>	92,5%
<i>szatmárcseki</i>	7,5%

Deme László szerint „egyes vidékek nyelvhasználatában van törekvés arra, hogy a helységnevek *-i* képzős származékában elízió következze be, azaz a névnek tövégi *a, e* hangja elessék a melléknévképző *i-je* előtt.” Példának a *bányi, nagybányi* (*Nagybánya*), *derecski* (*Derecske*), *kassi* (*Kassa*), *kisvárdi* (*Kisvárd*), *ricsi* (*Ricse*), *szeli* (*Tápiószele*) formákat hozza. A jelenséget a nyelvterület észak-északkeleti részére helyezi, és hangsúlyozza, hogy köznyelvünk ezt nem fogadja el az alapforma rekonstruálhatatlansága miatt (Deme 1958: 127).

Érdekes jelenség, hogy 15-en az *-i* képzőt a hangzóhiányos töváltozathoz illesztették, többségükben vidéki vagy kisvárosi illetőségűek, a következő területi megoszlásban: Jászberény, Jászapáti (2), Sajószentpéter, Kazincbarcika, Jászkarajenő, Mezőtúr, Felsőkelecsény, Biatorbágy, Dorog, Hódmezővásárhely, Szeged, Bánhorváti, Hatvan, Nyíregyháza. Észak-magyarországi és jászági hallgatókon kívül tehát vannak köztük dél-magyarországiak és dunántúliak is.

<i>Arló</i>	<i>Arlón</i>	86%
	<i>Arlóban</i>	14%

Az Ózd melletti település nevét megfigyelésem szerint az Észak-Magyarország című borsodi lap többször belviszonyragos formában használja, s az ózdi, illetőleg arlói főiskolai hallgatók szóbeli közlése szerint is feléjük az *Arlóban* használatos. A felmérés résztvevőinek többsége a nyelvtanainkban preferált külviszonyragos alak mellett foglalt állást. Az *Arlóban* formát 27-en írták, így például mindhárom ózdi hallgató. A többi 24 területi megoszlása vegyes: nagyobb részük ugyan észak-magyarországi, de vannak köztük dunántúliak és dél-magyarországiak is. A 15 budapesti közül egyik sem választotta a belviszonyragot.

<i>Leányfalu</i>	<i>Leányfaluban</i>	10%
	<i>Leányfamn</i>	89%
	<i>Leányfalván</i>	1%

Nyelvtanaink a *-falu* utótagú helyneveinkhez belviszonyragot fűznek, a felmérés viszont egészen más eredményt hozott. A 190 hallgató közül mindössze 20-an írták az ajálott formát. Megfigyelésem szerint a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatában is általános a *Leányfalu* külviszonyragos alak.

A *Leányfaluban* formát írták az alábbi településekről érkezők: Eger (3), Mátraderecske, Salgótarján, Balaton, Füzesabony, Ózd, Szomolya, Adács, Gödöllő, Tiszaföldvár, Szentés, Gyula, Tab (Somogy), Nyíregyháza (2), Debrecen (2), Abony. A 15 budapesti közül egy sem használt belviszonyragot.

A *Leányfalun* formát 168-an írták.

Az újszászi és az egyik egri hallgató a *Leányfalván* alakot választotta.

<i>leányfalui</i>	78,5%
<i>leányfalvi</i>	12,0%
<i>leányfalvai</i>	1,5%
<i>leányfalusi</i>	8,0%

Érdekes változatosság tapasztalható a *Leányfalu* helynév *-i* képzős származékaiban. A hallgatók nagy többsége a normatívnak tekintett változatot írta le, de rajta kívül még három változat született, jelentős területi szórásban (Dunántúltól Kelet-Magyarországig). A *leányfalusi* alakot – többek között – két budapesti és egy esztergomi hallgató is választotta.

<i>Zugló</i>	<i>Zuglóban</i>	51%
	<i>Zuglón</i>	49%

A budapesti kerületnév toldalékolásában kettősség figyelhető meg: a hallgatók nagyjából fele-fele arányban választották a bel-, illetőleg a külviszonyragot. Jobbára a kis településekről érkezők írták a *Zuglón* alakot (Abádszalók, Apostag, Domoszló, Girincs, Nádudvar, Szamosbecs, Vecsés, Visznek stb.), míg a nagyvárosiak többsége a *Zuglóban* forma mellett döntött. Így tett a 15 budapesti közül 12, a 10 miskolci közül 7, valamint a 18 egriből 11.

<i>Besenyőtelek</i>		<i>Erdőtelek</i>		<i>Lakitelek</i>	
<i>Besenyőteleken</i>	28%	<i>Erdőteleken</i>	22%	<i>Lakiteleken</i>	19%
<i>Besenyőtelken</i>	72%	<i>Erdőtelken</i>	78%	<i>Lakitelken</i>	81%
<i>besenyőteleki</i>	26%	<i>erdőteleki</i>	28%	<i>lakiteleki</i>	19%
<i>besenyőtelki</i>	74%	<i>erdőtelki</i>	72%	<i>lakitelki</i>	81%

Az eddigi tárgyalásmódtól eltérően célszerű együtt elemezni a három azonos utótagú tulajdonnevet. Mindenekelőtt tisztázzuk: miért került a felmérésbe három megegyező tőtípusú helynév? Egyrészt azt kívántam megvizsgálni, van-e különbség az országosan ismert (*Lakitelek*) és a kevésbé ismert (*Besenyőtelek*, *Erdőtelek*) -telek utótagú tulajdonnevek toldalékolása között. Másrészt pedig azt kívántam fölmérni, hogy a két Heves megyei település toldalékolása hogyan alakul. A Besenyőtelekről és Erdőtelekről származó hallgatók ugyanis arról tájékoztattak, hogy községükben a hangzóihiányos *Besenyőtelken*, *Erdőtelken*, *besenyőtelki*, *erdőtelki* formák a megszokottak. A helyszínen járva magam is ezt tapasztaltam (*erdőtelki* arborétum, *besenyőtelki* iskola). Ezzel szemben a nyelvtanok és a nyelvművelő irodalom a változatlan tövű alakok használatát tartja követendőnek. Itt is megmutatkozik a nyelvszokás hatalma, valamint az, hogy a nyelvhasználat nem követi a szabályokat. Az országosan megszokott és rögzült *Aggteleken*, *aggteleki*, *Aggteleki-cseppkőbarlang* változatlan tövű formák ellenére a beszélők tudatában ez nem érlelődik szabállyá, és nem alkalmazzák automatikusan a többi -telek utótagú tulajdonnévre.

A felmérésben részt vevők nagy többsége a hangzóihiányos köznévi tövekkel azonos módon toldalékolta mindhárom helynevet. A három azonos tőtípusú tulajdonnév szerepeltetése a felmérésben helyesnek bizonyult azért is, mert láthatóan igen nagy a szóródás egy-egy válaszoló adataiban is. Azaz: ha valaki például a *Besenyőteleken* változatlan tövű alakot írta, lehet, hogy a hangzóihiányos *besenyőtelki* származékot választotta melléje. Ugyanígy: ha valaki *besenyőtelki*-t írt, lehet, hogy a felmérés további részében az *erdőtelki* alak mellett döntött. Tehát egy-egy személynél sem érvényesült mindig az analógia, a logika.

Úgy tűnik, elsősorban a kis településekről érkezettek írták a változatlan tövű formákat. Ennek bizonyítására álljon itt két toldalékos alak annak feltüntetésével, hogy kik választották őket:

Besenyőteleken: Boldog, Girincs, Püspökladány, Gyöngyöstarján, Gyula (3), Salgótarján, Szomolya, Sárbogárd, Hódmezővásárhely, Nádudvar (2), Bánhorváti, Parád, Tök, Szentés, Tiszaföldvár, Békéscsaba, Apostag, Székesfehérvár (2), Visznek, Rimóc, Kisigmánd, Mosonmagyaróvár, Sátoraljaújhely, Nagykáta, Hajdúböszörmény, Tatabánya, Miskolc (2), Nyíregyháza, Karcag, Körösújfalu, Rózsaszentmárton, Dombóvár, Galgahévíz, Tiszavasvári, Szarvas, Szikszó, Kaposvár, Budapest (2), Romhány, Tiszanána, Abony, Zagyvarékas, Kisújszállás, Taktaszada, Felsőkelecsény, Szamosbecs, Sajókaza.

A 15 budapesti közül mindössze 2, a 10 miskolci közül ugyancsak 2 hallgató írta a jelzett formát, de a 18 egri közül egy sem.

Lakiteleki: Boldog, Gyula, Gyöngyöstarján, Budapest (3), Dabas, Nádudvar (2), Szentes, Adács, Jászapáti, Vácszentlászló, Szomolya, Bánhorváti, Sárbogárd, Apostag, Székesfehérvár (2), Karcag, Körösújfalú, Szikszó, Kaposvár, Dombóvár, Hatvan, Hajdúböszörmény, Szolnok, Várpalota, Miskolc (3), Abony, Dunavarsány, Balassagyarmat, Eger, Tatabánya.

A 15 budapesti közül 3 írta a jelzett formát (ez éppen arányos a 19%-hoz képest), a 10 miskolci közül 3 (ez pedig az átlagnál több), de a 18 egri közül mindössze 1.

A szóban forgó három tulajdonnév toldalékos alakjainak százalékos megoszlása között nincs jelentős eltérés. Az elmondottak fényében akár véletlenszerűnek is tarthatjuk a jelzett adatokat. Megkockáztatom azonban azt a következtetést, hogy talán nem véletlen a *Lakiteleken*, *lakiteleki* változatlan tövű alakjainak a másik kettőhöz képest láthatóan alacsonyabb százalékos eredménye. A korábbi nevezetes találkozóiról és az évek óta működő népfőiskolájáról országosan ismert Lakitelek a tömegtájékoztató eszközökben sokszor hangzóhiányos változatban hallható (*Lakitelken*, *lakitelki*), így ez is okozhatta, hogy a másik két *-telek* utótagú helynévhez képest többen írták a hangzóhiányos formákat.

Pécs	<i>Pécsen</i>	41%	<i>Pécsett</i>	59%
Vác	<i>Vácon</i>	49%	<i>Vácott</i>	51%

Bár a szakirodalom a locativusi *-t*, *-tt* használatát régiesnek tartja, a vizsgálatban részt vevő főiskolások többsége mégis ezt a formát választotta. Egy korábbi, más jellegű nyelvhasználati felmérésben „*A forduló legizgalmasabb mérkőzését Vácott rendezték meg.*” mondat helyhatározóját a magyar szakosok 85%-a, a nem magyar szakosoknak pedig 81%-a helyesnek tartotta; 15, illetőleg 19%-uk viszont hibásnak vélte, és átjavította a *Vácon* alakra (MNYTK. 207. sz. 325). Ezek szerint a vizsgált réteg nyelvi tudatában továbbra is létezik a ritkább és választékosabb forma.

Nyíregyháza	<i>nyíregyházi</i>	88%	<i>nyíregyházai</i>	12%
Pálfalva	<i>pálfalvi</i>	72%	<i>pálfalvai</i>	28%

A válaszok döntő többségében a csonkult alakot tüntették föl a hallgatók, érdekes azonban, hogy eltérnek egymástól a két település adatai. Az országosan ismert *Nyíregyháza* esetében csak kevesen tartották fontosnak az alapforma megőrzését (12%), az alig ismert vagy talán ismeretlen *Pálfalva* esetében már többen (28%). Az utóbbi példában tehát sokan önkéntelenül is megéreztek annak a jelentőségét, hogy a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* utótagú

településnevek toldalékolásakor célszerű az eredeti forma visszaállíthatóságára is gondolni, főleg a nem túl ismert nevekben.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy még a főiskolai hallgatók között is eltérően alakul a településnevek toldalékolása. A normatívnak tartott változatok – néhány kivételtől eltekintve – többségében érvényesülnek, de ezzel együtt megfigyelhető számos regionalitás, s a kisebb közösségek nyelvhasználata, nyelv szokása olykor meghatározó tényező marad. A kevésbé ismert vagy a ritkábban használt tulajdonnevek toldalékolásakor sajátos, egyedi változatok is születnek. A vizsgálatot érdemes lenne kiszélesíteni, és másféle keretekben tovább folytatni.

Mellékletek

I. A felmérésben résztvevők területi megoszlása*

Abádszalók, Abasár, Abony (2), Adács, Alberttelep, Apostag, Balassagyarmat (2), Balaton, Bánhorváti (2), Békéscsaba (2), Biatorbágy, Boldog, Budapest (15), Dabas, Debrecen (2), Dévaványa, Dombóvár, Domoszló, Dorog, Dunavarsány, Eger (18), Egercsehi, Esztergom (2), Feldebrő (2), Felsőkelecsény, Füzesabony (2), Galgahévíz, Girincs, Gödöllő (2), Gyöngyös (3), Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Gyula (3), Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hatvan, Heves, Hódmezővásárhely (3), Jászágó, Jászapáti (5), Jászberény (2), Jászkarajenő, Kalocsa, Kaposvár, Karácsond, Karcag, Kazincbarcika, Kisigmánd, Kistarcsa, Kisújszállás, Körösújfalú, Maklár (2), Martonvásár, Mátraderecske, Mátramindszent, Mezőkövesd (2), Mezőtúr, Miskolc (10), Mór, Mosonmagyaróvár, Nádudvar (2), Nagykáta, Nyíregyháza (3), Oroszlány (2), Ózd (3), Paks, Parádfürdő, Püspökladány, Rimóc (2), Romhány, Rózsaszentmárton (2), Sajókaza, Sajószentpéter, Salgótarján (4), Sárobgárd, Sátorajaujhely (2), Szabadszállás, Szamosbecs, Szarvas, Szeged, Székesfehérvár (4), Szentés (2), Szihalom, Szikszó, Szirmabesenyő, Szolnok (2), Szomolya, Tab, Taktaszada, Tápióbicske, Tapolca, Tatabánya, Tetétlen, Tiszaföldvár, Tiszafüred, Tiszakanyár, Tiszanána, Tiszavasvári, Tök, Török-szentmiklós, Újszász, Vác, Vácszentlászló, Várpalota, Vásárosnamény, Vaszar, Vecsés, Visznek, Zagyvarékas, Zagyvaszántó.

* Azt a települést kellett megnevezniük, ahol életükben a leghosszabb ideig laktak, így az nyelvileg is meghatározó volt. (A megadott település nem feltétlenül azonos sem szülőhelyükkel, sem pedig legutóbbi lakhelyükkel.)

II. Összesítő táblázat

	I. évf. magyar		I. évf. kommunikáció		II. évf. magyar		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
<i>Szirmabesenyőn</i>	56	57	63	98,5	16	93	145	76
<i>Szirmabesenyőben</i>	42	43	1	1,5	2	7	45	24
<i>szirmabesenyői</i>	94	96	57	89	27	86,5	178	94
<i>szirmabesenyei</i>	4	4	7	11	1	3,5	12	6
<i>Muhiban</i>	58	59	14	22	6	21	78	41
<i>Muhin</i>	40	41	50	78	22	79	112	59
<i>muhi (muhi-i)</i>	10	10	18	28	3	11	31	16
<i>Sírokon</i>	62	63	52	81	23	82	137	72
<i>Sírokban</i>	36	37	12	19	5	18	53	28
<i>Szendrőn</i>	79	81	63	98,5	27	96,5	169	89
<i>Szendrőben</i>	19	19	1	1,5	1	3,5	21	11
<i>Sátoraljaiújhelyen</i>	85	87	63	98,5	28	100	176	93
<i>Sátoraljaiújhelyben</i>	13	13	1	1,5	0	0	14	7
<i>Szarvaskőn</i>	90	92	63	98,5	27	96,5	181	94,5
<i>Szarvaskőben</i>	7	7	1	1,5	1	3,5	9	5
<i>Szarvaskővön</i>	1	1	0	0	0	0	1	0,5
<i>szarvaskői</i>	91	93	61	95	27	96,5	179	94,5
<i>szarvaskői</i>	6	6	3	5	1	3,5	0	5
<i>szarvaskőbeli</i>	1	1	0	0	0	0	1	0,5
<i>Mátraverebélyen</i>	85	87	63	98,5	26	93	174	92
<i>Mátraverebélyben</i>	12	12	1	1,5	1	3,5	14	7
<i>Máraverebélyett</i>	1	1	0	0	1	3,5	2	1
<i>Szatmárcsekén</i>	96	98	64	100	27	96,5	187	98,5
<i>Szatmárcsekében</i>	2	2	0	0	1	3,5	3	1,5
<i>Arlón</i>	82	84	57	89	24	86	163	86
<i>Arlóban</i>	16	16	7	11	4	14	27	14
<i>Leányfaluban</i>	12	12	6	9	2	7	20	10
<i>Leányfalun</i>	85	87	57	89,5	26	98	168	89
<i>Leányfalván</i>	1	1	1	1,5	0	0	2	1
<i>leányfalui</i>	86	86	43	66,5	21	75	58	78,5
<i>leányfalvi</i>	8	8	10	16	5	18	23	12
<i>leányfalvai</i>	1	1	1	1,5	1	3,5	3	1,5
<i>leányfalusi</i>	5	5	10	16	1	3,5	16	8
<i>Zuglóban</i>	60	61	28	44	9	32	97	51
<i>Zuglón</i>	38	39	36	56	19	68	93	49
<i>Besenyőteleken</i>	27	27	19	30	8	28	54	28
<i>Besenyőtelken</i>	71	73	45	70	20	72	136	72
<i>besenyőteleki</i>	25	25	16	24	9	32	50	26
<i>besenyőtelki</i>	73	75	48	76	18	68	140	74
<i>Erdőteleken</i>	23	23	13	20	6	21	42	22
<i>Erdőtelken</i>	75	77	51	80	22	79	148	78
<i>erdőteleki</i>	26	27	17	26	10	35	53	28
<i>erdőtelki</i>	71	73	47	74	18	65	137	72
<i>Lakiteleken</i>	23	23	9	14	5	18	37	19

<i>Lakitelken</i>	75	77	55	86	23	82	153	81
<i>lakiteleki</i>	21	21	11	17	5	18	37	19
<i>lakitelki</i>	77	79	53	83	23	82	153	81
<i>Pécsen</i>	44	45	23	36	10	36	77	41
<i>Pécsett</i>	54	55	41	64	18	64	113	59
<i>Vácon</i>	53	54	29	45	11	40	93	49
<i>Vácott</i>	45	46	35	55	17	60	97	51
<i>nyíregyházi</i>	86	88	54	84	26	93	166	88
<i>nyíregyházai</i>	12	12	10	16	2	7	24	12
<i>Pálfalván</i>	93	95	64	100	28	100	185	97,5
<i>Pálfalvában</i>	5	5	0	0	0	0	5	2,5
<i>pálfalvi</i>	71	72	43	67	23	72	137	72
<i>pálfalvai</i>	27	28	21	33	5	18	53	28
A felmérésben résztvevők száma	98	100%	64	100%	28	100%	190	100%

Irodalom

Deme László 1958. Egyes helységnév-típusok -i képzős származékairól. *MNy.* 125–139.

Ferenczy Géza (szerk.) 1964. *Nyelvművelő levelek.* Budapest.

Ferenczy Géza 1980. *Magyarán.* Budapest.

Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk.* Budapest.

Grétsy László (szerk.) 1978. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve.* Budapest.

Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség.* Budapest.

(Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk. H. Varga Gyula. Líceum Kiadó, Eger, 1998. 94–112.)

Kiegészítő adatok

A gyűjteményes kötet szerkesztésekor 2007 januárjában néhány újabb adattal egészítettem ki a korábbi vizsgálat eredményét.

A Magyar Nemzeti Szövegtár (www.nytud.hu//Adatbázisok) 187 millió szövegszónyi adatbázisában a következő locativusi alakok, illetőleg melléknévi származékok szerepelnek:

Előfordulások száma

<i>Sirokon</i>	11
<i>Sirokban</i>	0
<i>Szatmárcsekén</i>	39
<i>Szatmárcsekében</i>	1

Előfordulások száma

<i>Lakiteleken</i>	56
<i>Lakitelken</i>	32
<i>lakiteleki</i>	123
<i>lakitelki</i>	54

		<i>Pécsen</i>	261
<i>Arlón</i>	2	<i>Pécsett</i>	2455
<i>Arlóban</i>	1		
		<i>Vácon</i>	251
<i>Leányfaluban</i>	0	<i>Vácott</i>	296
<i>Leányfalun</i>	61		
		<i>nyíregyházi</i>	1251
<i>Zuglóban</i>	272	<i>nyíregyházai</i>	11
<i>Zuglón</i>	1		

Ezek az adatok – egymáshoz viszonyított arányukat tekintve – jelentősen, olykor homlokegyenest különböznek a felmérésben közöltekkel. Figyelembe kell venni azonban, hogy az MNSZ. írott szövegeket tartalmaz. Emellett érdekes különbségek adódnak az utóbbi adatsoron belül is, pl. *Pécsen* ~ *Pécsett* és *Vácon* ~ *Vácott* eltérő arányait.

SMS-szövegek elemzése

Az utóbbi másfél évtized digitális forradalma következtében új kommunikációs csatornák segítik az emberek egymás közötti érintkezését: a számítógépnek köszönhetően az internet és az e-mail, a mobiltelefonnak köszönhetően pedig az SMS. Ezek a közlési helyzetek új műfajokat is teremtettek, amelyekben az írásban megszokott szövegjellemzők alaposan átalakultak. Az általános nyelvészet, a textológia és a szemiotika – felismerve e kutatási terület fontosságát és időszerűségét – azonnal megkezdte a vizsgálódást. Erről már jó néhány fontos publikáció tanúskodik, és kialakulófélben a „netnyelvészet” (Bódi 1998, 2000; Pajzs 1996; Szépe 1997). A mobiltelefonokról, korszerű vezetékes telefonokról, illetőleg számítógépekről küldhető SMS azonban még annyira új, hogy például az MTA-n 1997-ben tartott Tudomány és magyar nyelv c. konferencián szó sem eshetett róla, és csak 2000 után vált a nyelvi vizsgálódások témájává (Glatz 1999).

Az SMS angol betűszó, feloldása *Short Message Service*, szó szerint ’rövid üzenet szolgáltatás/szolgálat’, szabad fordításban: ’rövid üzenetek továbbítása’. Az angolban a betűszók csupa nagybetűvel írandók, és emiatt gyakoribb nyelvünkben is ez a változat. Az AkH. 276. pontja szerint viszont a közszoí betűszók egyaránt írhatók csupa nagybetűvel vagy csupa kisbetűvel: *SMS* – *sms*. Mindkét forma helyes, de az előbbi a gyakoribb, bár újabban terjed a kisbetűs írásmód. A sajtóban előfordul a kiejtés szerinti *esemes*, ami szintén nem kifogásolható (vö. *tévé*, *tébécé*).

Az SMS manapság már nem szorítkozik a magánérintkezésekre, hanem – a levélbeli és a telefonos forma mellett vagy azt helyettesítve – kedvelt kap-

csolattartó eszköze a különféle médiumoknak (sajtó, rádió, televízió). A vizsgálathoz felhasznált forrásunk is ilyen: nevezetesen a Heves Megyei Hírlap rovata, amelyben naponta mintegy két-három tucatnyi olvasói üzenet szerepel. Ennek megfelelően sajátos műfajjal van dolgunk. Amíg korábban a napilapokban megjelent olvasói levelek jobbra közérdekűek voltak, a kapcsolattartás mai fórumai sokkal közvetlenebb, bizalmasabb jellegűek. Különös kettősség érvényesül bennük, és úgy határozhatók meg, hogy nagyközönségnek szánt magánközlemények, vagy kissé finomítva: nagyközönségnek is szánt magánközlemények. Mindkét körülírásban benne rejlik, hogy bizalmasnak látszó voltuk ellenére nem egészen természetesek: a szerző tudatában van a nyilvánosságnak, és ez minden bizonnyal befolyásolja szövegalkotását. A megfogalmazásban, a szóhasználatban, a stílusban előfordul keresettség, mesterkéeltség, természetességnek álcázva. A vizsgált üzenetek többsége megfelel az iménti meghatározásnak, és csupán kisebb hányaduk foglalkozik közéleti, politikai, várospolitikai vagy egyéb kérdésekkel.

Feldolgozásunkban 300 üzenet szerepel, a Heves Megyei Hírlap 2002. október 1. és 20. közötti számaiból. Több szempontú szövegtani elemzésünk kiterjed a szövegszerkezeti sajátosságokra (megszólítások, aláírások, búcsúzó formulák megléte, illetve hiánya), a szókészlet vizsgálatára (a nevek szerepe, az idegen szavak és arányuk, a szleng és a bizalmas elemek használata), alaktani jellegzetességekre (egyedi szóalkotásmódok, szóképzések, összetételek), mondatszerkezeti sajátosságokra (a tagmondatok és a mondat-egészek aránya, a tagmondatok terjedelme), illetőleg a stílusra. A részletek elé kívánczik az a megjegyzés, hogy az eredeti szövegeket – a szerkesztőség szerint – az újságban kis mértékben kiigazították (írásjelek, helyesírás). Ez jobbra a mondat-egészek és a mondat-egységek elkülönítését befolyásolhatta.

A szövegek szerkezete

E rövid szövegek makroszerkezetének elemzésekor a megszólítások, a névaláírások és a búcsúzó formulák meglétét vizsgáljuk. A 300 szöveg közül 215-ben található megszólítás (70%), 257-ben van aláírás (86%) és 60-ban búcsúzó formula, jókívánság, köszönés vagy egyéb lezáró fordulat (20%). A megszólítás hiánya általában a nagyközönségi célú, véleménymondó üzeneteket jellemzi, a magánjellegű közlemények azonosításához viszont elengedhetetlen.

Nem kell túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani annak, hogy az említett adatok alapján beszéljünk-e teljes vagy hiányos szövegekről. Egyrészt azért, mert a megszólításoknak csak elenyésző része szerkesztett (azaz kevés a szószerkezetet, bővítményeket tartalmazó többszavas alakulat), és ugyanezt mondhatjuk el az aláírásokról. Ugyancsak ritkán fordulnak elő bővebb

búcsúzó formulák is. Így a bevezetésnek és a befejezésnek tekinthető makroszerkezeti egységek legfőljebb néhány szóból állnak, és nem testesek. Másrészt azért sincs igazán jelentősége a szerkezeti elemzésnek, mert a névalírások jelentős hányada fiktív megnevezés, illetőleg álnév, tehát inkább csak a megszokás, a rend, netán a hagyomány vagy az illem kedvéért tüntették föl.

Megszólítások és aláírások

Az üzenetek 15%-ában nincs név, kisebb részükben (8%) nem személynév a megszólítás (pl. *szerkesztőség, képviselők, MÁV*). A 300 SMS-ben 108 különböző név szerepel megszólításként, illetőleg aláírásként. (A szövegekben említésként természetesen előfordulnak más nevek is, ezeket itt nem elemezzük.) Jelentékeny hányaduk valószínűleg álnév, felvett vagy játékos megnevezés, mindenesetre a névízlés és a divat alakulását remekül szemléltetik. Egy-egy név többször is előfordul a vizsgált anyagban, vannak olyanok, amelyek 6-8 különböző üzenetben, tehát állandó levelezők. De az sincs kizárva, hogy ugyanaz a személy több nevet használt.

Érdekes alaposabban megvizsgálunk, hogy milyen személynevekkel találkozunk. A rövidítések aránya csupán 10% (pl. *G, BG, Dé, DEM, D. M., L-L*), a kezdőbetűk láthatóan igen vegyes helyesírással, ponttal, pont nélkül, kötőjellel, betű kiejtés szerint.

Szembetűnően magas – 35%-os – az idegen, főleg az újszerű, divatos, jórészt angol eredetű vagy az angolos helyesírású elemek aránya: *Baby, Bearns, Blue Bird, Butterfly, Caterpillar, Devil, Evan, Ewica, Family, 4U* [For You], *Frodo, Indy, Jenny, Kate, Kelly, Lynett, Pít* (angol *Pete*, kiejtve [pít], 'Peti'), *Queen, Rexona, Scorps, Shine, Sindy, Sunny, Sven, Sztár, Tess* stb. A hagyományos nevek – köztük régi magyar vagy meggyökeresedett idegen eredetűek – mindössze 15%-ot tesznek ki: *Ani, Bálint, Betti, Csabó, Dezső, Ené, Hedvig, Imola, Lola, Maresz, Mária, Peti, Pisti, Tilda*. Valamivel kisebb számban és arányban (10%) vannak bizalmas hangvételű becenevek, pl. *Boszi, Bruni, Babu, Öcsi, Lacica, Mazsi, Menyus, Nyuszkó*. A többi ragadványnév vagy pedig egyéni megnevezés, illetőleg nehezen azonosítható elem: *ATX, Cupir, Demi, Efi, Hiéna, Kolibri, Medúza, Nogaret, Obi, Süniányókám, Utyip, Zoé*.

A névhasználatról összességében két dolgot emelhetünk ki: az idegenszerűségeket és az egyénieskedő, eredetieskedő megoldásokat. Az utóbbi egyrészt a nevek becéző toldalékolásában, másrészt a közzsói eredetű nevek sajátos jelentéstartalmában nyilvánul meg.

Ani	G	Nogaret
ATX	Gin	Nyuszkó
Babi	Glória	Obi
Baby	Hajni	Öcsi
Babu	Hedvig	Peti
Bálint	Hiéna	Petya
Balu	Imola	Pisti
Bearns	Indy	Pít
Betti	Ishmael	Popej
BG	Izer	Queen
Blue Bird	Jenny	Rexona
Boszi	KA	Sakál
Bruni	Katrin	Scorps
Butterfly	Kelly	Shine
Caterpillar	Kellyboy	Sindy
Cat2	Kiki	Sparco
Cupir	King-Kong	SS'
Csabó	Kolibri	Style
Csillagvirág	Kutyi	Sunny
D. M.	Lacica	Sven
Dé	Leon	Sünianyókám
DEM	L-L	Sztár
Demi	Lina	TA
Denissa	Liza	Tess
Desperado	Lola	Tilda
Devil	Lynett	Titok
Dezső	Maresz	Tozo
E. C.	Mária	U. Mohikán
Efi	Matiz	Utyip
E. L.	Maya	Viki
Ené	Mazsi	Vivi
Evan	Medúza	Vivien
Ewica	Menyus	Zafir
Family	Naszreddin Hodzsa	Zoé
4U [For You]	Nikolaj	Zolkó
Frodo	Nit	XYX

Idegen szavak

A szövegekben – nem számítva a tulajdonneveket – 44 idegen szó, illetve kifejezés szerepel (forrásunk írásmódját követve): *akrobatikus, anno, anti-szemita, Big Brother, bizarr, by* [Good bye], *bokszmeccs, bonehead, dear, demokrácia, direkt, disco, drasztikus, e-mail, fan club, favorit, gigantikus, Happy Birthday, hello, ideál, ideológia, izmus, kapacitás, kritizál, necces, net* [internet], *OK, presszó, probléma, rasszista, rasszizmus, reagál, roadshow, rocky, show, skin, SMS, sms, stabilizál, szimpátia, szimpatikus, szociális, szponzor, tragédia, voks*. A felsoroltak közel fele csak egyszer fordul elő (pl. *anno, direkt, drasztikus, ideológia, izmus, kapacitás, voks* stb.), 2-3 előfordulása van pl. az *antiszemita, demokrácia, reagál, show, stabilizál* szavaknak, 4 és 10 közötti előfordulással áll pl. a *by, szkinhed, hello, OK, szimpatikus*, 45-tel az *SMS (sms)*. Az idegen szavak mintegy fele témajelölő szónak tekinthető, tehát kifejezően vall az üzenet tárgyáról.

Összességében az idegen szavak előfordulása – az *SMS (sms)* alakot nem számítva – alig haladja meg a 100-at, s a 6500 szövegszóhoz képest ez igen alacsony, 1,6%-os arány. (A *SMS*-t beszámítva 2,3%.) Az üzenetek több mint fele nem tartalmaz idegen közneveket, mellékneveket és igéket. Ez pedig azt jelenti, hogy ennek a beszélt nyelvhez közel álló jellegzetességeket mutató műfajnak a szóhasználata nagyon nagy mértékben magyaros, a mégis benne szereplő idegen elemek legtöbbször kikerülhetetlenek, és csupán elenyésző számban találhatók divatos, modoros idegenszerűségek. Az utóbbihoz mindössze egy-két előfordulás tartozik (*anno, by, dear, fan club, Happy Birthday, necces*). Az aláírásként feltüntetett tulajdonnevekre viszont – mint azt az előbb láttuk – nagyon is jellemző az idegen elemek használata.

Egyedi, idegenszerű helyesírás egy esetben fordul elő, de jellemző anglicizmus, mégpedig magyar szó írásmódjának tudatos elferdítésével: *puszy*.

Morfológia – stílus

Rövidülések

A szövegben viszonylag nem sok, mindössze 17 rövidült (részben képzett) lexéma szerepel 1 és 16 közötti előfordulással. Általánosabban elfogadott, a bizalmas nyelvhasználatban gyakoribb alakok: *bocs, boszi, bizti, dumcsi, kösz, légyszi, puszi, puszika, pussz, szíó, szíóka, üdv*. Ritkább, újabb vagy egyedi szóalkotások: *nyomi* (nyomott = 'ütődött'), *pol* (politika), *stílim* (stílusom), *taliz* (találkozik), *társkeris* (társkereső) [hirdetés]. Ezek az alakulatok nem uralják el a szövegeket, így azok stílusát nem befolyásolják nagymértékben.

Bizalmas, szleng elemek

A szövegekben igen kevés a szleng elem: *buli, bulizik, cuccos, frankó, fránya, hülyét csinál, ja, kafa, pia, sz.r* (sic!), *tuti* (*tuti rámozdult*), szavan-ként általában csupán néhány előfordulással. (Ide, a bizalmas szóhangulatú elemek közé sorolhatók az előző pontban bemutatott rövidült alakulatok is: *bocs, boszi* stb.) Egyéni szóalkotás, neologizmus mindössze kettő van, egy-egy előfordulással: *arcoskodik* ('feltűnősködik'), *rozsdaboglya* ('régiz autó'). Egyedül az utóbbi tekinthető nyelvi leleménynek, ezért megállapíthatjuk, hogy az ifjúsági nyelv sajátjának tartott kreativitás sem mutatkozik meg. A szavak stílusértéke döntő többségében közömbös, az üzeneteket a tényszerűség, az információ minél egyszerűbb formában történő átadása jellemzi.

Mondatszerkezeti sajátosságok

Összesített adatok

A szövegek száma:	300
A mondategészek száma:	1138
A mondategységek száma:	1828
A szóelőfordulások száma:	6608

Átlagértékek (kerekítve)

A szövegek átlagértékei

A mondategészek átlagos száma szövegenként: (mondategészek/szövegek)	3,8
A mondategységek átlagos száma szövegenként: (tagmondatok/szövegek)	6,1
A szóelőfordulások átlagos száma szövegenként: (szóelőfordulások/szövegek)	22

A mondatok és mondategységek átlagai

A mondategészek mondategységeinek átlaga: (mondategységek/mondategészek)	1,6
A mondategészek szóelőfordulásainak átlagos száma: (szóelőfordulások/mondategészek)	5,8
A mondategységek szóelőfordulásainak átlagos száma: (szóelőfordulások/mondategységek)	3,6

Igeneves szerkezetek

Az igenevek száma összesen:	128
Főnévi igenév:	82
Melléknévi igenév:	34
Határozói igenév:	12

Bár az átlagok elfedik a szélső értékeket, mégis tanulságos megállapításokat tehetünk. Egy-egy szöveg átlagosan 3-4 mondategységből áll. Ennek kapcsán érdemes föl hívni a figyelmet a szövegek információtartalma, kommunikatív célja és terjedelme közötti összefüggésre. Ez a szövegenkénti néhány mondat – a redundáns elemek hiánya miatt – elégséges a kitűzött információ adekvát kifejezésére.

Viszonylag alacsony a mondategészek mondategységeinek száma, a szerkesztettségi mutató (1,6). Ez azt jelenti, hogy kevés a többszörösen összetett mondat, és a mondategészek fele csupán egy mondategységből áll. A széttagolt, rövid mondatokból álló közlemények inkább hevenyészett üzenetek. Tanulságos összevetnünk e mutatókat Deme László – természetszerűleg más szövegtípusokra, más műfajokra kiterjedő – gyakorisági vizsgálatának adataival. A szerkesztettségi mutató legalacsonyabb értéke ott 1,97, a szövegek többségében pedig 2,4 és 3,5 között változik (Deme 136–157), tehát igen jelentős különbségről van szó.

Anyagunkban rendkívül alacsony értéken állnak a telítettségi mutatók, azaz a mondategészek és a mondategységek szóelőfordulásainak a száma: egy-egy mondategész átlagosan 5-6, egy-egy mondategység pedig mindössze 3-4 szóból áll. Deme vizsgálatában a következőket találjuk: a mondategészek telítettségi mutatója 15,67, a mondategységekben 8,32 (i. m. 273; 276). A különbség ismét kirívó: az SMS-szövegekben az utóbbi értékek harmadát-felét találjuk.

Elemzett szövegeinkben – vagy általánosabban: ebben a műfajban – meglepő módon nem teljesül Deme Lászlónak az a megállapítása, hogy minél hosszabb a mondategész, annál rövidebbek a benne foglalt mondategységek, és annál kevesebb szóelőfordulást tartalmaznak. Vizsgálata szerint a mondat-hosszúság növekedése kedvez az ultrarövid (négy szónál rövidebb) mondategységek megjelenésének (i. m. 280). Az SMS-szövegekben viszont a mindössze egy-két mondategységből álló mondategészekre is jellemző az ultrarövid terjedelem. Például:

Szia, BG! Ha tényleg így gondolod, megismerkednék veled. Várom választ. Scorp

Lynett! A szombati sms-ed komoly? Tényleg elutazol? Sajnálom, ha így van. Csak miattad vagyok itt újra, segítettél nekem! Na, de mindegy. Akárhová is megy, jó utat! Kelly

Szia, Nit! Nos, megértem a helyzetedet. Remélem, azért lesz alkalmad hamarosan net-közelbe kerülni. Ügyes légy! Sparco

Utolsó Mohikán! Te viszont még kisebb kapacitással rendelkezel. Igaz? Persze! Névtelenül. Kösz amúgy Névtelen. Talán Andi vagy?

Szia Vivien! Teljesen igazad van! Neked mikor lenne jó és hol? Beszélgethetnénk egy jót. Pusszants: Titok

Szióka, Tilda! Ha szeretnél megismerni, akkor talizzunk! 188. 90. 25 vagyok. Mi érdekel még? Egri vagyok. Te hányadikos vagy? Pusztika. Zoltó írjál!

Az iménti szövegekkel a jól szemléltethetjük a szövegmondatok kapcsolóelemeinek hiányát, a kötőszó-nélküliséget, a töredezett, egyszerű kapcsolatos vagy laza kapcsolatos viszonyok gyakoriságát.

Az ultrarövid mondategységek száma 592, tehát az összes mondategység 30%-a, s ez igen magas arány Deme 6,78%-os vizsgálati eredményéhez képest (i. m. 323). Persze nemcsak rövid vagy ultrarövid mondatok vannak, de a hosszabb, telítettebb mondategységekből is a legtöbbször csupán egy-két mondategységet tartalmazó mondategységek jönnek létre:

T. Szerkesztőség! Mióta a Való Világ meg a Big Brother meg, semmi sem kezdődik időben. Már nem is a műsorváltozás jogát kell fenntartani! Ellenkezőleg! Balu

Hogy lehet az, hogy ebben a városban senki sem képes felkarolni a labdarúgást? Szégyen, hogy egy ilyen múlttal rendelkező csapat NB III-ban szerepel! Becsülöm azt a néhány játékost, hogy küzdenek a csapatért! Hajrá, Eger! Petya

A mondategységek szinteződése, szintmélysége szempontjából tanulságos az igeneves szerkezetek számbavétele: a szövegek 43%-ában találunk valamilyen igenevet, döntő többségében főnévi igenevet. A főnévi igenevek általában nem hoznak létre bonyolultabb szerkezeteket, és erre jó példa az iménti szöveg részlete: *...ebben a városban senki sem képes felkarolni a labdarúgást. A sem képes állítmánynak határozói vonzata a felkarolni igenév (képes valamire), s az igenévnek szerkesztetlen tárgyi vonzata (felkarolni a labdarúgást), illetőleg szerkesztett bővítménye van (ebben a városban felkarolni). Az utóbbi, a szerkezettagok második szintjéig lenyúló szintagmalánc nem nevezhető bonyolultnak, és az elemzett mondategység szóelőfordulásainak száma Deme méréseinek átlagával azonos. Itt, az SMS-szövegek között mégis a viszonylag hosszabb mondategységek közé sorolható kilenc szavával.*

Ritkábban fordul elő a melléknévi igenév, és még inkább szembetűnő adat, hogy az összes igenévnek alig 10%-át teszi ki a határozói igenév. Tehát éppen abból az igenévből van nagyon kevés (összesen 12 előfordulás!), amelyik a bővíthetőséget és a szintmélységet jobban megnöveli. Ez azonban nem véletlen: a beszélnyelviség csupán minimálisan tartalmaz határozói igeneves szerkezeteket, s ezek az üzenetek efelé hajlanak. (Mindenesetre figyelemre méltóan alacsony mutató ennek a szófajnak a gyakoriságáról.)

Összegezés

Az elemzett SMS-üzeneteket több szempontból is a társalgási nyelv jellegzetességeit mutatják: mondat szerkezetük többnyire szukcesszív, egymás mellé rendelő, kevésbé alárendelő típusú. A gondolatok széttagolt formában jelennek meg, sokszor külön mondategységekben. A mondatok információ tartalma magas, alig találunk redundáns elemeket. Ez a telítettség éppen az írott műfajok sajátossága, itt viszont alapvető követelmény, a szövegalkotó elemi érdeke. Bár a közlemények jelentős hányada magánjellegű, stílusukon, szóhasználatukon mégsem uralkodnak el a bizalmas és a szleng elemek. Feltűnő a fogalmazás és a szókészlet egyszerű volta, illetőleg a hiány, mégpedig az egyedi szóképek, egyéni szóalkotásmódok, összességében a nyelvi leleményesség, kreativitás hiánya. Mindezek miatt a szövegeknek a befogadóra tett erőteljes hatása nem az említett nyelvi elemekből ered, hanem a modalitásból, a felszólító, felkiáltó és kérdő mondatok gyakoriságából. Ily módon az üzenetek cselekvésre készítenek (beszédtett-elmélet), illetőleg választ vagy hozzászólást indukálnak.

Elemzésünkben nem ragadhattuk meg az SMS-szövegek általános jellemzőit, ahhoz sokkal szélesebb körű adatgyűjtésre van szükség. Már csak azért sem lehet teljes ez a vizsgálódás, mert nyilvánvalóan az SMS-használatnak is különféle szintjei és formái vannak, az újságokhoz eljuttatott üzenetek csupán egyfajta szövegtípust produkálnak. Valószínűleg mást találunk a gyerekek, a fiatalok és a felnőttek egymás közötti SMS-kommunikációjában, és még számos egyéb tényező – az életkoron kívül az iskolázottság, műveltség stb. – alakítja, teszi különbözővé e szövegek nyelvezetét.

Melléklet

Mutatvány és válogatás a különböző témájú szövegekből a lapban közölt helyesírással

Köszöntés: *Nagyon sok boldog születésnapot kívánok B.teleken a Sztella presszóba Hajninak! Pisti*

Menyusnak. *Nem mondom el senkinek, elmondom hát mindenkinek, hogy SZERETLEK! Amúgy boldog szülinapot. Kutyi*

Közelet: *Egyre hűvösebbek az éjszakák. Sárkány úr a Dobó téren meg fog hűlni. Vajon hányan vannak hasonló helyzetben? Erről ki tehet? Az egyén, aki nem tudta stabilizálni szociális helyzetét? Ha igen, akkor mi ennek az oka? Ez megoldatlan probléma marad... (?) ATX*

Sport: *Névtelen recski szurkoló! Ez nem szurkolás! Ki mondta, hogy a Bányász csodát tesz? Fiúk, fel ne adjátok most! Lesz ez jobb is! Hajrá, Recsk! Gin*

Privát: Leon! Egyre elhalóbban kiáltom a neved a távolba. Hol vagy? Hiányod őrzöm, soha nem feledlek... Lynett

Líra: Az álomból most ébredek. A valóság napját ölelve, érzem a fény simogatását, hallok szívem dobbanását. - Shine

Idézet: A semmi ágán ül szívem, kis teste hangtalan vacog, köréje gyűlnek szelíden, s nézik, nézik a csillagok. Csabó

Korábbi üzenetekhez kapcsolódó szövegek: Nikolaj! Tegyük át légyszi vasárnapra! Akkor az időpont már mindegy! OK? Mazsi

Hello, TA! Bocs a késői válaszáért! Remélem, jól vagy. Én is sokat gondolkodok rád. Jó lenne találkozni, nem? Puszi. Zoé

A gombóc esetéhez. Az ötlet a csapaté volt! Ha Koczká nincs, most csapat sem lenne. Nem kötelező meccsre járni.

Vegyes: Na képviselő urak! Választási fogásnak itt a lehetőség. Sárkány úrnak házat vagy pokrócot! BB-sek! Remélem, Iti kiüti a cuccos Pongót.

Más: Hol javítanak ollót? By, Indy

Irodalom

- Bódi Zoltán 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás '98*. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 178–88.
- Bódi Zoltán 2000. Az informatikai nyelvhasználat jelei és kommunikációs konfliktusai. In: Balázs Géza és Voigt Vilmos (szerk.) *Jeles jogok – jogos jelek*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 197–208.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1999. *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Pajzs Júlia 1996. Az elektronikus levelezés mint a kommunikáció új formája. In: Terts István (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. JPTE–PSZM Project Programiroda. 208–22.

(Az internetkorszak kommunikációja. Szerk.: Balázs Géza és Bódi Zoltán. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 269–283)

MÓDSZERTAN

Nyelvi tervezés és nyelvi norma az anyanyelvi nevelésben

Több okból is időszerű, hogy részletesen tanulmányozzuk az anyanyelvi nevelésnek ezt a területét. Először is azért, mert 1990 után sokat változott az alkalmazott nyelvészet elmélete és gyakorlata, s érdemes tisztázni, hogyan tükröződik mindez az iskolai munkában. De azért is, mert a Nemzeti alaptanterv, majd a Kerettanterv, utóbb pedig a Nemzeti alaptanterv átdolgozásával, illetőleg az új tankönyvcsaládok, programok megjelenésével új helyzet állt elő a közoktatásban. Különös időszerűséget ad számvetésünknek az, hogy az 1990-es évek második felétől a szakmán belül is fölerősödtek a nyelvművelést bíráló hangok, amelyek elérték az iskolát is, bizonytalanságot okozva a pedagógusok körében. (A viták hatásáról l. Adamikné 2001; Deme 2001; Kiss 2001; stb.) 2003 őszén alig egy hónap alatt két olyan tudományos rendezvény is zajlott, amelyen élesen elítélték, megbélyegezték nyelvművelésünket. Nem egy részét, nem egyes tételeit, nem gyakorlatának bizonyos elemeit, hanem az egészét. Az indokok: nem tudomány, hanem áltudomány, nincs kutatómódszertana, nincs nómenklatúrája, stigmatizál, megbélyegez, megszégyenít, káros. Nyelvművelésünk 1945 utáni gyakorlatát tanulmányozva magam éppenhogy ennek ellenkezőjét tapasztalom. Egyrészt olyan folyamatok tanúi lehetünk, amelyek révén a nyelvművelés egyre elmélyültebbé válik, másrészt a pozitív nyelvművelés elveinek meghirdetése óta, tehát immár fél évszázada értékkereső, értékőrző jellege domborodik ki, nem pedig elítélő szerepe. Mivel az idézett ellenvélemények az anyanyelvi nevelést is célba veszik, először végezzünk ellenpróbát. Az egri Eszterházy Károly Főiskolára érkezett elsőéves kommunikáció szakos hallgatók között felmérést végeztem. Az előbbi szélsőséges ítéletek közül egyetlen kérdéskört emeltem ki, és csupán annak realitására próbáltam fényt deríteni: vajon lehet-e káros hatása a felnövekvő nemzedékre a nyelvművelésnek, a idézett megbélyegző és elítélő szemléletmódnak. Írásban – anonim módon, tíz perc időkeretben – válaszolhattak a résztvevők a következő kérdésekre:

Előfordult-e, hogy nyelvhasználata, beszédmódja, fogalmazása, kiejtése miatt megszégyenítették? (Óvoda, iskola, család, ismerősök stb.) Az eset(ek) rövid leírása

Került-e valaha hátrányba nyelvhasználata, beszédmódja, kiejtése miatt? (Óvoda, iskola, vásárlás, ügyintézés stb.) Az eset(ek) rövid leírása.

A kérdéseket szóban ismertettem, rövid magyarázattal kísérve. A kérdésekkel elsősorban az anyanyelvi nevelés hatásrendszerét kívántam megcélolni, de azért kellett kitágítani a vizsgálat körét, hogy a főiskolások ne sejtsek a felmérés közvetlen célját. Összesen hetvenen válaszoltak, közülük ötvenöten nemlegesen, sőt kategorikusan nemleges módon. Egyértelműen igenlő válasz csupán kettő volt. Az első esetben az osztály előtt kiejtési gyakorlatsorokat kellett elmondania a tanulónak, és számára ez megszégyenítő volt. Egy másik résztvevő szavait azonban fenntartással kell fogadnunk, mivel ezt írta: *Igen, de az nem tartozik senkire! – Igen! Magánügy!*

Rendkívül fontos, hogy magyarórán nem találkoztak a gyerekek kifogásolható értékelésmóddal, legkevésbé megszégyenítéssel. (Némileg értetlenül is álltak a kérdésfelvetés előtt: a 18-20 évesek tudatában nem az jelenik meg az iskolára, a magyaróra gondolván, hogy az a „diszkrimináció” és a „stigmatizáció” színhelye.) Hárman más tanítási órát neveztek meg, ahol kellemetlen élményben volt részük: latin-, illetőleg angolórán idegen nyelvi kiejtési hibáik miatt kerültek kellemetlen helyzetbe. A szülőktől hárman kaptak emlékeztető figyelmeztetést nyelvhasználatuk miatt, de ezek is egyedi eseteknek minősíthetők. Viszont kilencen válaszolták azt, hogy osztálytársaik, barátaik, kortársaik vagy kollégiumi társaik céltáblái voltak tájnyelvi kiejtésük (5 fő), beszédhibájuk ((2 fő), hadarásuk (1 fő), szóhasználatuk (1 fő) miatt. Az esetek többségében (5 fő) azonban nem okozott begyógyíthatatlan sebeket, inkább viccelődésnek vették. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az anyanyelvi nevelésen belül a nyelvművelés módszerét, jellegét – az egyébként kritikus szemléletű fiatalok – nemigen kifogásolják. Fontos tanulság lehet számunkra viszont az, hogy az iskolai munkában még tovább növeljük a különböző tájnyelvek iránti elfogadó magatartást, de azt teljesen megakadályozni nemigen tudjuk, hogy a kis közösségekben az idegennel, a kívülről jövővel, a másképpen beszélővel szemben bizonyos fokú szembenállás vagy kritikus látásmód ne alakuljon ki.

A felmérést megbeszéltem egy tizenöt főből álló magyar szakos csoporttal, ahol a következő megállapítások kristályosodtak ki: az anyanyelvi nevelésben megbélyegzéssel, megszégyenítéssel nem találkoztak. A magyartanárok kellő tapintattal kezelik a nyelvhasználati hibákat. A kritikát a magyartanároktól a gyerekek el tudják fogadni. Erőteljes hibáztatással, türelmetlenséggel azonban többen találkoztak más tantárgyat tanító nevelők gyakorlatában, amikor nyelvi, szóhasználati kérdésekben túlságosan határozottan, de nem egészen szakszerűen ítélték.

Az iméntiek fényében először az elméleti alapokat vizsgáljuk meg, majd a tanügyi dokumentumok elemzése következik, végül módszertani megállapításokat teszünk.

Nyelvművelés – nyelvi tervezés – nyelvpolitika – nyelvstratégia

Az alkalmazott nyelvészet korábban nyelvművelésnek nevezett ágában számottevő változás ment végbe az utóbbi évtizedben. Az 1990 előtti, hagyományosan jórészt nyelvhelyességi alapú tevékenység mára szemléletében, módszereiben megújult, hatóköre jelentősen kibővült, s átfogalmazódtak céljai is. Termékeny viták bontakoztak ki és jelentős publikációk születtek a következő tárgykörökben (zárójelben csupán néhány kiragadott hivatkozás): 1. A nyelvi norma (sztenderd) meghatározása, újrafogalmazása (Balázs 2000a; Bańczerowski 1998; Kemény 1992; Tolcsvai 1998a; stb.). – 2. A nyelvművelés céljainak, feladatainak a kor követelményeihez való igazítása (pl. 1992-es, 1996-os, 1997-es, 2000-es és 2001-es MTA-konferenciák; Nyr. 1993: 393–548; Nyr. 1996: 236–263 stb.). – 3. A nyelvművelés politikai vetülete: nyelvhasználati, kisebbségi nyelvhasználati jogok, törvényi szabályozás, nyelvtörvény (Nyr. 1996: 237–263; 380–402). – 4. Új területek bevonása: a határon túli nyelvművelés, a média nyelve stb. (Molnár 1995, Murádin 1993; Péntek 1994; ill. Balázs 2000b).

Mindezek hatására az ezredforduló idején már nem csupán nyelvművelésről beszélünk, hanem tágabb értelemben nyelvi tervezésről, nyelvstratégiáról és nyelvpolitikáról. Megnevezésük sorrendje egymásra és egymásba épülésüket is jelzi: a nyelvi tervezés összetettebb cselekvésformára utal, mint a hagyományos nyelvművelés. A tervezés fogalmában benne rejlik egyrészt a tudatosság, másrészt a hosszabb távra való előrettekintés. Két formáját különböztük el: az egyik az állapottervezés (korpusztervezés), melybe beletartozik a normatívnak tekintett formák meghatározása, a kodifikáció, a standardizálás; ez áll legközelebb a hagyományos, nyelvhelyességi alapú nyelvműveléshez, s a közoktatásban is ezek a tényezők tükröződnek leginkább. A másik forma a helyzettervezés (státustervezés), amely befolyásolja a nyelvhasználat színtereit, szabályozza a más nyelvekhez vagy nyelvváltozatokhoz való viszonyulást, s így politikai vetülete is van (Balázs 2000. 64; Kiss 1995. 242–245). A nyelvi tervezés legfontosabb feladata a tudományosan kidolgozott nyelvstratégia létrehozása. A nyelvművelés iméntiekben vázolt nagy léptékű átalakulása az 1990-es évek végéig nem hozott forradalmi változásokat, és akadémiai szinten nem járt a múlt eredményeinek megtagadásával. Éppen ellenkezőleg: azt tapasztalhattuk, hogy nyelvművelésünk – szerves fejlődést követve – a korábbi értékek megőrzésével újult meg.

Oktatási dokumentumok

Az eddigiekből kitűnt, hogy a nyelvművelés, nyelvstratégia és nyelvi tervezés sokrétű feladatai, valamint a norma meghatározásának bonyolult kérdései az alkalmazott nyelvészeti kutatások középpontjában szerepelnek. A

folytatásban arra keressük a választ, hogy mennyire tükröződnek mindezek az oktatásban. Ennek megállapításához áttekintjük a főbb oktatási dokumentumok idevágó részét.

Nemzeti alaptanterv. Az 1995-ben megjelent Nemzeti alaptanterv az általános fejlesztési követelmények között az 1–6. évfolyamon „a nyelvhelyességi ismeretek alkalmazása”-ról, a 7–10. évfolyamon „nyelvhelyességi biztonság”-ról ír (6. d pont). A 10. osztály részletes követelményei ennél bővebben fogalmaznak: „A nyelvművelés lehetőségei és jelentősége. [...] a nyelvhelyességi szabályok önálló alkalmazása minden szövegtípusban és témában. [...] A művelt köznyelv (regionális köznyelv) jellemzőinek ismerete és használata különféle kommunikációs helyzetekben. [...] A nyelvi állandóság és változás tényeinek ismeretében a pozitív nyelvművelésre való képesség.”

Kerettanterv. A 2000-ben megjelent kerettanterv lényegét tekintve nem tér el a Nemzeti alaptervben lefektetettektől: „A jól elsajátított leíró nyelvtani ismeretek adják a nyelvhelyességi kérdésekben való tudatos döntésnek és a helyesírási biztonságnak az alapját” (24. o.). Az egyes évfolyamok követelményeinek leírása a 6. osztály kapcsán így fogalmaz: „A tanult nyelvtani, nyelvhelyességi és helyesírási ismeretek tudatos alkalmazása, önkontroll és szövegváltoztatás fokozatos önállósággal” (32. o.). Nyolcadik osztályban már „biztonságos alkalmazásról” van szó (43. o.). A meglehetősen tömör előírások szó szerinti értelme nagyon is egyértelmű, sőt szigorú, bár tartalommal sokféleképpen tölthető meg. De másképpen is felfoghatjuk ezt a szükségszerűséget: a túlfűtött általános megfogalmazás miatt semmitmondóvá válnak a követelmények.

A kétszintű érettségi vizsgakövetelményei. Az új érettségi vizsgarendszer – közkeletű nevén a kétszintű érettségi – kimunkálása a Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény Vizsgafejlesztő Központjának irányításával folyt 2002-ben. Az érettségi vizsgakövetelmény-tervezet bevezetőjének ötödik pontja kimondja: „A magyar nyelv életének, rendszerének ismerete középiskolai fokon alapkövetelményként jelenti a grammatikai, szövegtani, jelentéstani, stilisztikai-retorikai, helyesírási jelenségek önálló fölismerését [...], tudatos alkalmazását. Ezek az ismeretek alapozzák meg a nyelvi normákhoz való tudatos alkalmazkodást, a nyelvhelyességi kérdések felelős megítélését, az aktív nyelvművelésben való részvételt, a saját nyelvi teljesítmény tökéletesítését.” (5. o.) A továbbiakban az egyes témakörök leírásában is ott szerepelnek a normára, pontosabban a normákra, valamint a nyelvművelésre vonatkozó kitételek (38., 40. o.). A leírtak korszerű normafelfogást tartalmaznak, figyelembe veszik a társadalmi és a területi nyelvváltozatokat és a rétegzettséget, valamint a kommunikáció különféle tényezőit. Az emelt szintű érettségi követelményei megemlíti a nyelvpolitika és a

nyelvtörvény fogalmát is (39. o.). A szóbeli vizsgára ajánlott 25 témakör közül szorosabban véve öt kapcsolódik témánkhoz (3. Napjaink magyar nyelve; 4. Anyanyelvünk változatai; 23. A nyelvművelés; 24. Nyelv és társadalom; 25. Helyesírás [96. o.]). Az írásos feladatok értékelési szempontjai három fő részből állnak (tartalom, szerkezet, nyelvi minőség), s az utóbbi élen ez szerepel: „A köznyelvi norma biztos ismerete” (95. o.).

Bölcész képzési követelmények. A Magyar Köztársaság Kormánya 2001. július 13-án elfogadta a bölcész képzési követelményeket (pontos címmel: A Kormány 129/2001. (VII. 13.) rendelete a felsőoktatásban a bölcsettudományi és egyes társadalomtudományi alapképzési szakok képzési követelményeiről). Az egyetemi szintű magyar nyelv és irodalom szak főbb tanulmányi területeinek 9 pontból álló – egyébként nem túl részletes – leírásában szerepel a következő: „Nyelv – egyén – társadalom: szociolingvisztika, dialektológia, nyelvpolitika, nyelvi tervezés és nyelvi norma, nyelvi kontaktusok: areális nyelvészet, kétnyelvűség, pszicho- és neurolingvisztika. – Alkalmazott nyelvészeti stúdiumok: stilisztika, retorika, nyelvművelés, helyesírás, lexikográfia, névtan, számítógépes nyelvészet, a magyar mint idegen nyelv.” (5889. o.) A főiskolai szintű képzés a tanulmányi területek között szintén megnevezi a nyelvpolitikát, a nyelvi tervezést, a nyelvi normát és az alkalmazott nyelvészeti stúdiumokat (5926. o.). Mindkét képzési szint céljai között szerepel a következő mondat: „Képessé kell válniuk [a hallgatónak] arra is, hogy árnyaltan tudják kifejezni magukat, hogy szóban és írásban is egyaránt választékosan tudjanak megnyilatkozni.” (5889. és 5926. o.)

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy az oktatási alapidokumentumok egyértelműen előírják a nyelvművelés, a nyelvi norma tanítását és számonkérését. A nyelvi normákhoz való igazodás teljes egészében beleilleszkedik a nevelési folyamat egészébe. Az utóbbi lényege éppen az, hogy az egyén szocializációját segítse, azaz megmutassa a társadalmi normák követését viselkedésben, kommunikációban és szűkebben tekintve: nyelvileg. Minták és eszmények nélkül nevelni, tanítani – gondoljunk csak az irodalomra – igencsak kétséges. A nyelvi műveltség az általános műveltség része és a szakmai műveltség alapfeltétele. Társadalmi beilleszkedésünk, elfogadásunk és elfogadottságunk igen nagy mértékben függ nyelvi, kommunikációs kultúránktól. Tehát nem csupán kötelező iskolai feladatról van szó! Mind több állás betöltésekor a felvételi elbeszélgetéseken (interjúkon) mérik a jelölt kommunikációs kultúráját. Ennek egyik eleme a helyzetnek megfelelő adekvát formák használata. Akik tehát a norma megkövetelését idejétmúlt dolognak tartják, nem vesznek tudomást a valós társadalmi helyzetről és igényről. Megtévesztő tanításukkal félrevezetik a fiatalok egy részét, közvetve pedig rontják esélyegyenlőségüket, társadalmi beilleszkedésüket, ezzel bomlasztó

hatást váltanak ki. Az anyanyelvi műveltség segíti az idegen nyelvek tanulását. A nyelvvizsgákon tapasztalható, hogy milyen szigorú követelményeknek kell eleget tenniük a jelölteknek: megfellebbezhetetlenül számon kérik az adott nyelv grammatikáját, megkövetelik a nemcsak jelentéstanilag, hanem stilisztikailag is pontos szóhasználatot. Ha mindez elvárható az idegen nyelvekkel kapcsolatban, akkor még inkább igaz ez az anyanyelvre.

Tantárgy-pedagógiai észrevételek

Most következő módszertani áttekintésünkben egyrészt azt vizsgáljuk, hogy mi jellemezte a helyes nyelvhasználat tanítását, másrészt pedig azt, hogy az oktatási alapidokumentumokban előírt bővebb anyagrész (nyelvhelyesség, norma, nyelvművelés, nyelvi tervezés) feldolgozását miképpen tehetjük korszerűbbé, hatékonyabbá.

Változó nyelv – állandó példák. Folyamatosan változó, alakuló nyelvünkben újabbnál újabb jelenségek tűnnek föl, míg egyes korábban helytelenített sajátosságok viaskozorúlnak. Anyanyelvi nevelésünk azonban nem tudja igazán rugalmasan követni a változásokat, hiszen jórészt csak az alapvető szabályszerűségek bemutatására és elmélyítésére van lehetőség. Tankönyvekről tankönyvekre, programokról programokra hagyományozódnak azok az egyébként igen fontos nyelvhasználati iskolapéldák, amelyeknek régóta kiemelt szerepük van. Ilyen a kijelentő mód helyett alkalmazott felszólító mód (*mi most *felépítük a házat*), a helyhatározóragok közül a *-ba*, *-be*, és a *-ban*, *-ben* fölcserélése, a *helység – helyiség* különbsége, az *én adnák*, illetőleg a *de viszont* forma helytelenítése. Pedig jócskán vannak az iskolában kevésbé tárgyalt, ám a mai nyelvhasználatban gyakorinak mondható formák: a szükséges igekötő elmaradása, a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata, névutókészletünk változása, a kötőszóhasználat legújabb fejleményei, a terjedősség sokféle példája. Mindez azt jelenti, hogy ráfér némi frissítés a példaanyagra.

Túlzó általánosítások, leegyszerűsítések – téves hibáztatások. A túlzó általánosítások, leegyszerűsítések veszélye a közoktatás legnagyobb, de óhatatlan hibája. Az olykor bonyolult nyelvhasználati tények egymondatos „szabályba” foglalása a megtanulhatóságot szolgálja, de tovább élteti a nyelvművelő babonákat (pl. a határozói igenév létigés szerkezetének téves hibáztatása: *le van írva*, *be van csukva*; „*-tatik*, *-tetik* a magyarban nem használtatik”; vagy „*-andó*, *-endő* kerülendő”). A téves hibáztatások, a nyelvi babonák, a túlzott leegyszerűsítések egyrészt éppen magával a nyelvműveléssel küszöbölhetők ki, másrészt ily módon kísérhető figyelemmel az időszerű nyelvhasználati jelenségek sorozata, folyamatos változása. Ugyanakkor a felsőoktatásra hárul a szemléletalakítás és a korszerű szakmai mű-

veltség megalapozásának felelősségteljes feladata, amelyet a bölcsész képzési követelmények kellőképpen hangsúlyoznak.

Túlzott szigor. Túlzott szigor, iskolás szemlélet figyelhető meg magyar-tanáraink egy részénél bizonyos nyelvhasználati kérdések megítélésében. Például a *-ba*, *-be* és a *-ban*, *-ben* már említett fölcserélése, az ikes igék ragozása vagy a szóismétlés „hibája” állandó, központi kérdés, sőt súlyos véttség, amíg tucatnyi más esetet az illető szaktanár esetleg föl sem ismer, mint amilyenek a következők (elől a kerülendő változat): *nem megoldható – nem oldható meg* [állítmányként]; *kihangsúlyoz – hangsúlyoz, kiemel; Lakitelken – Lakiteleken; férfinék – férfinak; dühhel – dühvel*. Ugyanez tapasztalható a főiskolai hallgatók körében is: egyéni megítélésük, nyelvérzékük alapján kifogásolnak olyan szerkezeteket, amelyek nyelvtani szempontból nem hibáztathatók, sőt helyesek: *el kell menjek; az anyukám készítette sütemény*. A túlzott szigor nem szorítkozik a nyelvtani jelenségekre: az egyéni szóalkotásmód és az egyéni szóképek visszafogásával az ötletes, kreatív fogalmazás, a nyelvi leleményesség gátjává válik.

Szemléletváltozás. Szemléletalakításra vagy szemléletváltozásra nem csupán az iménti helyzetfelmérés megállapításai miatt van szükség. Nyilvánvaló és mindenkorileg velejárója ez a pedagógiának és az anyanyelvi nevelésnek, hiszen mai célunk: árnyalt kép kialakítása a nyelvhasználatról, a különböző nyelvváltozatok figyelembevételével, a dinamikus szinkronia elvének alkalmazása. A nyelvi formának igazodnia kell a közlési helyzethez és az éppen használatos nyelvváltozat belső normájához. A tágabban értelmezett norma fogalomnak mint szemléletalakító tényezőnek át kell hatnia az anyanyelvi nevelés egészét.

Arányok a tananyagban belül. A nyelvművelés és a nyelvhelyesség közoktatásbeli arányairól megállapíthatjuk, hogy az 1963–1978 közötti időszakhoz képest a mai tankönyvcsaládokban kisebb teret szentelnek ezeknek a tudnivalóknak, de az 1978–1990 közötti időszakokkal összevetve mégis kedvezőbb képet kapunk. Ez pedig azért figyelemre méltó és dicséretes, mert a jelenlegi tantervek több részterületet foglalnak magukban (a leíró nyelvtanon kívül ugyanis megjelentek az általános nyelvészet, nyelvtörténet, dialektológia, kommunikációelmélet, szemiotika stb. elemei). A több mint fél évszázada folyó óraszámcsökkentés ellenére a tananyag egyre bővült. A kevés idő miatt azonban nincs lehetőség arra, hogy a nyelvhelyességi tudnivalókat rendszerszerűen, összefüggésükben sajátíttassuk el a tanulókkal. A legtöbb-ször valamilyen leíró nyelvtani anyaghoz vagy az órán (dolgozatban) fölvetődő időszéri kérdéshez kapcsolódnak a nyelvhasználati ismeretek. Ez óhatatlanul magában hordozza a felszínességet, a mozaikszerűséget.

A nyelvhelyességi ismeretek tanításának kívánatos jellemzői

Időszerű, friss példák alkalmazása. Ne elégedjünk meg a tankönyvek és a munkafüzetek gyakorlataival, hanem folyamatosan frissítsük példatárunkat. Ehhez szükség van a tanár önművelésére, a nyelvművelő szakirodalom figyelemmel kísérésére.

Funkcionalitás. Példáink ne legyenek mesterkéltek, hanem a való életből származzanak. Törekedjünk arra, hogy természetes szövegeket használjunk forrásként (sajtó, rádió, televízió, könyvek, kiírások, feliratok stb.).

A nyelvi jelenségek háttere. Ismertessük meg a tanulókkal a nyelvi-stilisztikai helyesség követelményeit, és tudatosítsuk bennük a jelenségek hátterét, magyarázzuk meg azok eredetét, hogy ne csupán megérzés alapján döntsenek a helyes-helytelen kérdésében.

Korszerű nyelvszemlélet. A nyelvhelyességi kérdések tárgyalásával alakítjuk a tanulók nyelvszemléletét. Megtanítjuk őket az állásfoglalásra, a nyelvi tények különböző szempontú vizsgálatára és a következtetések levonására. Olyan emberközpontú elveket gyökereztetünk meg bennük, amelyek jegyében nem hibáztatunk, hanem utat mutatunk, tehát eleget teszünk a pozitív nyelvművelés követelményeinek.

Nyelvhelyesség, nyelvművelés, nyelvi tervezés. A felsőbb osztályokban, elsősorban a középiskolában, már nem maradunk meg pusztán a nyelvhelyességi kérdések tisztázásánál, hanem tágabb összefüggéseket is megvilágítunk: nyelvi norma, sztenderd, nyelvváltozatok, ezek egymáshoz való viszonya, és ennek függvényében a nyelvhasználat rétegei, igény szintjei; nyelvművelésünk elvei, nyelvi tervezés, nyelvpolitika.

Kézikönyvek használata. A véleményalkotáshoz, a döntésekhez mutassuk be, hogyan alkalmazhatók a fontosabb kézikönyvek, szótárak. A magyartanárnak ismernie és használnia kell legújabb szótárainkat, a nyelvi folyóiratokat és az újabb gyűjteményes köteteket.

A vázolt célok megvalósítása számos nehézségbe ütközik. Mint meghatározó tényezőt, ki kell emelnünk a társadalmi környezetet, a társadalmi hozzáállást. Különösen nehéz tanítványainkban kifejlesztenünk a választékos, igényes stílus iránti fogékonyságot, mivel nem olyan nyelvi közegben nőnek fel, amely a hagyományos nyelvi értékeket közvetítené. Nem csupán az egymás közötti megnyilatkozásaikra gondolhatunk, hanem a legszélesebb értelemben vett társadalmi közegre, amelyben a korábbinál jóval kisebb figyelem jut a nyelvi megformáltságra, a nyelvhelyességre. Egyrészt ezért sem hiányozhat a kommunikáció iskolai tanításából a helyes nyelvhasználatra nevelés, a nyelvművelés és a nyelvi tervezés, másrészt pedig azért, mert az önmagában olykor száraz nyelvi anyag közvetlen gyakorlati hasznosítását

példázza. Az elvont nyelvi rendszer életre keltése pedig valóban kreatív és izgalmas feladat, korszerű, XXI. századi követelmény.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2001. Édes anyanyelvünk és az iskola. *Magyartanítás*, 5. sz., 17–20.
- A kétszintű érettségi vizsgakövetelményei = Részletes érettségi vizsgakövetelmény és vizsgaleírás.
- A magyar nyelvi kerettanterv tervezetéről [Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tan-
székének oktatói]. *Nyr.* 2000: 168–94.
- A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos
Akadémia, Budapest, 1999.
- A magyar nyelv jelene és jövője c. tanácskozás anyaga. *Nyr.* 1996: 236–263, 380–
402, 1997: 377–396.
- Anyanyelvünk jövője. Az 1997-es tanácskozás anyaga. *Nyelvünk és Kultúránk* 100.
sz., 6–77.
- Az 1992-es nyelvművelő konferencia anyaga. *Nyr.* 1993: 393–548.
- Balázs Géza 1998. *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A–Z Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2000a. *Lehetséges nyelvi szabványok*. A–Z Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2000b. *Médianyelv*. Az igényes sajtó, média nyelve. Magyar Rádió,
Budapest.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Buda-
pest.
- Bañcerowski Janusz 1998. Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normá-
ról. *Nyr.* 129–33.
- Bañcerowski Janusz 1999. Nyelvi kommunikációs problémák a mai világban. *Nyr.*
382–7.
- Bölcsész képesítési követelmények = A Kormány 129/2001. (VII. 13.) rendelete a
felsőoktatásban a bölcsészettudományi és egyes társadalomtudományi
alapképzési szakok képesítési követelményeiről. *Magyar Közlöny*, 2001.
80. sz., 5856–5937.
- Deme László 2001. Az anyanyelvű és anyanyelvi nevelés (legyen) felkészítés az
életre. *Magyartanítás*, 5. sz., 6–9.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest.
- Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat – nyelvi norma*. Az MTA Nyelvtudomá-
nyi Intézete, Budapest.
- Kerettanterv*. Tematikus füzetek 1. Magyar nyelv és irodalom. Korona Kiadó, 2000.
- Kertész András 2000. A szabálykövetés mint tudásszociológiai probléma. *MNy.* 14–
27.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2001. A dialektológia és az anyanyelvoktatás. *Magyartanítás*, 5. sz., 15–
16.
- Kontra Miklós (szerk.) 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*.
Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

- Molnár Zoltán Miklós 1995. A nyelvi tervezés néhány regionális vonatkozása. *MNy.* 222–226.
- Murádin László 1993. Az erdélyi magyar nyelv művelés problémái. *Nyr.* 485–487.
- Nemzeti alaptanterv.* Anyanyelv és irodalom. Korona Kiadó, 1995.
- Nyelvi tervezés, nyelvi politika. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 1995. október 9-i ülésének teljes anyaga. *Nyr.* 1996: 237–63; 380–402.
- Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Szerk.: Kontra Miklós és Saly Noémi. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben. *Nyr.* 133–44.
- Részletes érettségi vizsgakövetelmény és vizsgaleírás.* Magyar nyelv és irodalom. Munkaanyag. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény Vizsgafejlesztő Központja, 2001. szeptember
- Szépe György 1984. Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok, XV:* 302–329.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1993. Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés? *Nyr.* 423–425.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi stratégiában. *Nyr.* 248–252.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998a. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998b. *Nyelvi tervezés.* Tanulmánygyűjtemény. Universitas Kiadó, Budapest.

(Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről. Líceum Kiadó, Eger. 2002. 161–169)

Nyelvtörténeti elemek az anyanyelvi nevelésben

Több ok miatt is indokolt, hogy behatóan foglalkozzunk a nyelvtörténet alapjainak iskolai oktatásával.

1. Az anyanyelv-oktatási napok előző két rendezvénysorozatán csekély figyelem jutott a történetiségnek, ezért öröndetes, hogy most kiemelten szerepel. Ennek az igényét már az 1992-es konferencia záróülésén megfogalmazta Szathmári István (1992. 209).

2. Az egyetemi, főiskolai módszertani munkák sem tartalmaznak elégséges útmutatást erről, és mindeddig a tantárgy-pedagógiai szaklapok sem nyújtottak kellő tájékoztatást.

3. Az utóbbi években minden korábbinál nagyobb teret követeltek maguknak a legkülönbébb nyelvrokonság-elméletek. A tömegtájékoztató eszközökből nagyközönségünk – így tanulóifjúságunk is – bő terjedelemben kapott tájékoztatást ezekről. Nem részletezem a sajtóbeli és a televízióbeli eseteket, csak egy könyvet említek: megjelent egy érdekes nézőpontú, de

alapvető tévedésektől hemzsegő és naiv nyelvtörténeti témájú kiadvány, melynek szerzője elnézően megmosolyogja a TESz. úgymond „tájékozatlanságát”, miközben ugyanő szubjektív tanait a Bárczi Gézával történt valamikori találkozással és beszélgetéssel véli igazolni (Kiss 1992).

A tudomány és a tények oldaláról veszélyes az efféle jelenségek szaporodása, de főleg hatása, mivel a realitástól elrugaszkodó képzelgések gyorsan lerombolják az emberek tudatában kialakult valóságképet. Az oktatás menétéből tudjuk, hogy milyen nehéz kijavítani a makacs hibákat, a téves beidegződéseket. A nyelvtudomány szakemberei viszont nem látják értelmét annak, hogy meddő vitába bocsátkozzanak a saját álláspontjuk megdönthetlenségében hívő fanatikusokkal. Előttük a magyarázat magyarázkodássá silányulna, és mit lehetne mondani annak, aki nem tiszteli a tényeket?

Fölvetődik a kérdés: mi a megoldás?

A megoldás az **oktatásban**, az iskolában, a **tananyagban** van. Olyan alapokkal kell felvértezni a fiatalokat, hogy el tudjanak igazodni az információk özönében, s megfelelően tudják értékelni a hallottakat. Bárczi Géza a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. február 1-jén tartott ülésén erről is szólt: „Egész közoktatásunk súlyos fogyatékosága, hogy gimnáziumainkból száműzték (illetve soha be sem engedték) a magyar nyelvtörténetet és a nyelvfejlődés elemi elveinek tanítását. Romániában a középiskolában szabályos nyelvtörténetet tanítanak, s egy kongresszuson egy prágai professzor fejtette ki, mennyire nélkülözhetetlen a nyelvtörténet tanítása a középiskolában. S nálunk, ahol a legvadabb rokonítási elméletek dúlnak, közönségünk védtelenül esik ezeknek áldozatul, mert ismeretköréből a legelemibb nyelvtörténeti tudás teljesen hiányzik (Bárczi 1972: 137).

A magyar nyelvtörténet iskolai oktatásának közelmúltjával és jelenével kapcsolatban csak azokról a tényekről szólok, amelyeket a témában megjelent szakirodalom nem tartalmaz. Így előzményként megemlítem a Nyr. 1981-es évfolyamából Kálmán Béla Rokon nyelvi ismeretek a középiskolában, valamint D. Máta Mária A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban c. tanulmányát, illetve Jászó Annának az Uralisztikai Bizottság részére készült 1978. évi jelentését.

1. Helyzetkép a tantervekről

Az 1961-től bevezetett tantervek leíró nyelvtani és stilisztikai ismereteket tartalmaztak. Pedig már 1959-ben az általános és középiskolai tanárjelölteknek kiadott módszertani jegyzet röviden jelezte: a nyelvtörténet tanítása hozzájárul a dialektikus látásmód alakításához, és a középiskola negyedik évében szükséges lenne bizonyos nyelvtörténeti ismeretek feldolgozása (Rónai-Terestyéni 1959)). Ennek ellenére a hatvanas-hetvenes évek könyvei nélkülözték ezt az anyagrészt. Az 1972 után pótlólag megjelentetett nyelvtani

munkafüzetek közül azonban már a nyolcadik osztályos tartalmazott három ilyen témát, minimális terjedelemben. Éppen ezért volt furcsa az az intézkedés – nem sokkal Bárczi Géza idézett előadása előtt –, hogy a tanárképző főiskolák nappali tagozatán eltörölték a nyelvtörténet kötelező oktatását, és fakultatív stúdiummá tették. Azt átgondolatlan (és átmeneti) intézkedést bírálta Pásztor Emil a Kritika hasábjain (1975. 2. 2).

Az 1978 után bevezetett tantervek szerint az általános iskola nyolcadik, illetve a középiskola első és negyedik osztályában szerepelnek külön nyelvtörténeti ismeretek. A Takács Etel-féle tankönyv a nyolcadik osztályban öt témát érint röviden, ám ezek a tantervi követelmények között nincsenek felsorolva. Így tehát sok múlik a szaktanár személyiségén, valamint azon, hogy tudja-e és akarja-e bővíteni, színesíteni, szemléltetni a könyvben leírtakat. A gimnázium utolsó évében – elvileg – jóval több lehetőség van arra, hogy a tanulók megismerkedjenek nyelvünk múltjával. A tíz történeti téma a tankönyvi anyag közel kétharmadát teszi ki, így már valamiféle rendszert is lehet adni (Honti–Jobbágyiné 1982)).

Az általános iskolákban sok helyen tanítanak más tankönyvcsaládból. A Zsolnai József névvel fémjelzett nyelvi, irodalmi és kommunikációs programban (NYIK) elég korán, már az általános iskola negyedik osztályában találkozunk nyelvtörténeti elemekkel. (tanító érinthet bizonyos hangtörténeti összefüggést, az eredeti szókincs és a jövevényszavak fogalmát stb.). Az ötödik osztályos könyv 20 oldalnyi terjedelmű Nyelvtörténet, nyelvjárások c. fejezetét a gimnázium negyedik osztályos anyagával vethetjük össze, annyira kidolgozott és szakszerű. Néhány téma: a nyelvcsaládok, a magyar nyelv fejlődése, hangtani változások, a magyar nyelvű írásosság kezdeteinek kora (Szende Aladár tanulmánya alapján), az ikes ragozás problematikája (Ladó János munkája alapján). Amint látható, az anyag feldolgozásakor nyelvészeti forrásokat is felhasználnak. (Zsolnai 1990. 111–130).

A Bánréti Zoltán irányította nyelvi-kommunikációs programból sem hiányoznak bizonyos nyelvtörténeti ismeretek, ezek azonban az általános nyelvészet alapjait érintik. A követelmények szerint: „A nyelvi adatelemzési, értelmezési módszereket kiterjesztjük a nyelv általános tulajdonságainak megállapítására és a nyelvészettel összefüggő tudományok más területeire is. Így a gyerekek képet kapnak a nyelv történetét, a nyelv rétegeit, a nyelvek rokonságát, eredetét vizsgáló összehasonlító módszerekből, a nyelvi tipizáláshoz szükséges szükséges adatelemzésekből” (Bánréti–Papp 1988. 45).

A közoktatás után a felsőoktatásról. Az 1985 előtti **egyetemi és főiskolai jegyzetekből** hiányoztak a nyelvtörténet tanításával kapcsolatos tudnivalók (l. Szemere 1966; Muszty–Rónai 1967; Hoffmann 1976). Első ízben a Fülöp Lajos szerkesztette egyetemi jegyzetben Szende Aladár adott tanácsokat mintegy háromlapnyi terjedelemben. Kilenc feladattípust mutatott be, ezek:

források tanulmányozása, régi és mai szövegek összevető elemzése, régi szövegek mai nyelvre való „lefordítása”, szó- és szólásmagyarázatok, mai irodalmi művek archaizálásának vizsgálata, gyűjtés, egy-egy új nyelvi fejlemény történetének felderítése (Fülöp 1985).

2. Módszertani javaslatok

A nyelvtörténeti ismeretek tanítása kétféleképpen történik: közvetlenül és közvetve. Közvetlenül azt jelenti, hogy a tantervben előírt, tankönyvekben, munkafüzetekben meglévő anyagot dolgozzuk föl, közvetve pedig azt, hogy kihasználjuk az anyanyelvi nevelés egyéb területein kínálkozó lehetőségeket (leíró nyelvtan, helyesírás, szókészlettan, stilisztika, műelemzés, irodalom stb.). A különböző tantárgyi programok és tankönyvcsaládok jelentősen eltérnek egymástól ebből a szempontból, ezért itt az általános sajátosságokat igyekszünk kiragadni.

A közvetlen feldolgozás legismertebb témái az általános iskolában: a Tihanyi Apátság alapítólevelének szórványemléke, a Halotti beszéd, az Ómagyar Mária-siralom, a nyelvújítás kora, története és emlékei. A középiskolában mindezeket részletesebben tárgyalhatják, és további témák is előkerülhetnek (Jókai-kódex, Königsbergi töredék, Guary-kódex, Soproni virágének stb.). A **források tanulmányozása** tehát a legismertebb eljárás a nyelvtörténet elemeinek tanításában. A feldolgozáskor kihasználhatjuk a kézenfekvő történelmi, művelődéstörténeti és irodalmi adalékokat (tantárgyközi koncentráció), ám mindezeket kiegészítjük tárgyunk sajátos feladataival: a nyelvi tények bemutatásával, elemzésével, a nyelvtani, szókészletteni változások megfigyeltetésével. Az értelmezésen kívül szóba kerülhet a helyes olvasat, valamint a betűk hangértékének kérdése. Mivel a tananyagban szereplő források feldolgozása a tankönyvek és a tanári kézikönyvek alapján megoldható, ennek menetét itt nem részletezzük.

A szűk órakeret miatt a nyelvtörténeti ismeretek nem szorítkozhatnak csupán az iménti témákra. Hogy miért, azt az alábbiakban fejtjük ki.

A leíró nyelvtan egyoldalú tanításának az a veszélye, hogy a tanulóknál kialakuló kép szerint a nyelv állandó, változatlan egység. A **statikus nyelv-állapot helyett** azonban célszerűbb tanítványaink elé tárni az átalakulásban lévő, változó nyelv képét. Sokoldalú szemléletalkotás ez – a **dinamikus szinkrónia** megalapozása. Jó néhány esetben már a szinkrón vizsgálódásokból, a leíró nyelvtan tanulmányozásakor is kitűnik nyelvünk változása. Sőt a gyerekek maguktól is fölfigyelhetnek ilyen jelenségekre, például arra, hogy az utóbbi években újabbnál újabb idegen, jórészt angol szavak kerülnek nyelvünkbe. Iskolai munkánkban számtalanszor találkozunk a jelentésváltozások olyan eseteivel, amelyeket szótáraink még nem tartalmaznak (ifjúsági nyelv, egyéni szóhasználat stb.; de idetartozik az idegen szók imént említett

nyelvbővítő szerepe is). Az esetleges megfigyeléseket bizonyos anyagrészekhez kapcsolódó gyűjtőmunkával tehetjük tudatossá. Az így kapott eredmények nemcsak a diákok, hanem sokszor a tanár száma is tanulságosak.

Nem nélkülözhetjük a történeti magyarázatokat a nyelvi tények megértésekor sem. A többszörös elvonatkoztatás miatt szárazzá váló nyelvtani anyagot **színesíti, szemléletesebbé teszi** az odatartozó történeti háttér. Ráadásul az önmagukban érthetetlen „kivételek” eredete is megvilágosodik, s láthatják: mindennek megvan az oka. Az összefüggések feltárásával kiküszöbölhetjük a mechanikus tanulás buktatóit, s hozzájárulunk a rendszerszerű látásmód formálásához.

A nyelvtörténeti adalékok remek **motivációs tényezőt** is jelentenek: az érdekességek, a meglepő adatok megragadják tanítványaink figyelmét. Ha mindezeket a kínálkozó lehetőségeket kihasználjuk, akkor hozzájárulunk ahhoz, hogy egyszerű nyelvtanítás helyett a szélesebb értelemben vett anyanyelvi nevelés eszközeivel éljünk. Megteremthetjük nemcsak a tantárgyi ágazatok, hanem a különféle tantárgyak közötti kapcsolatot is.

2.1. Történeti elemek a leíró nyelvtan tanításában

Az ikes igék tanításakor fölmerülhet a kérdés: miért különböztetünk meg ikes igéket, és miért követeljük meg tanítványainktól, hogy bizonyos esetekben a szabályos ikes ragozást alkalmazzák (*eszem* és nem *eszek*; *lakom* és nem *lakok*). Rámutathatunk arra, hogy a kétféle (ikes és iktelen) ragozásnak egykor jelentésmegkülönböztető szerepe volt: elkülönítette a cselekvő igéket a szenvedő-visszaható igéktől (*tör – török*; *hall – hallik*, azaz *hallatszik*; *érez – érzi*, azaz *érződik*). A két ragozás összekeveredése és a szabályos ikes ragozási sor fölbomlása már századokkal ezelőtt megkezdődött, és napjainkban is tanúi vagyunk ennek a folyamatnak. Megakadályozni pedig azért nem tudjuk, mert mára jóformán eltűnt e toldalékolási mód korábbi jelentésmegkülönböztető szerepe. Azt is megfigyelhetjük, hogy idővel bizonyos igék iktelenné váltak, és fordítva. Közismert irodalmi példák mutatják, hogy a *folyik* ige Petőfi és Arany korában – nyelvtörténeti mértékkel mérve tehát nem is túl régen – még iktelen volt:

De mikor aztán a vacsorának vége,
Nem nehéz helyen áll a koldus beszéde;
Megered lassanként s valamint a patak,
Minél messzebbre *foly*, annál inkább dagad.
(Arany J.: Családi kör)

...Ott folyjon az ifjui vér ki szivembül...

(Petőfi S.: Egy gondolat bánt engemet...)

Az utóbbi idézetben is az iktelen változat szerepel, és nem az ikes *folyjék* alak.

Az irodalomórákon elengedhetetlen, hogy a szaktanár ne szóljon **a múlt idők korábbi rendszeréről** (elbeszélő, befejezett, összetett stb.). Különösen fontos az *-a*, *-e*, *-á*, *-é* jeles elbeszélő múlt tisztázása, mert sokan ezeket az igealakokat jelen idejűeknek vélik:

Öseinket *felhozád* / Kárpát szent bércére...

...Árpád hős magzatjai / *felvirágozának*.

...*elsújtád* villámidat / Dörgő fellegekben.

(Kölcsey F.: Himnusz)

A múlt időkről szólva összevethetjük a magyar nyelv korábbi igeidőrendszerét az osztály által tanult idegen nyelvével, legyen az angol, német, orosz vagy latin. A mai egy magyar múlt időhöz szokott gyerekeknek először ugyanis furcsa az, hogy az említett indoeurópai nyelvekben több múlt időt kell megismerniük. Az összevetés után láthatják, hogy nyelvünknek egészen a XIX. századig sajátja volt a múlt idők árnyaltabb kifejezése. Tehát e tény megbeszélésekor együtt jelentkezik a szinkrónia és a diakrónia, valamint az összevető vizsgálat és az általános nyelvészeti ismeret.

A Toldiban találkozunk a gyerekek a *től* és a *tőn* igealakokkal:

Béresek között is *től* cudar csihésnek... (II. ének 12.)

Nyájasan ily kérdést *tőn* elébe... (XII. ének 6.)

Ha az iménti elbeszélő múlt idejű alakokat nem kivételeknek tartjuk, hanem párhuzamba állítjuk a műben többször szereplő *lőn* formával – amely egyébként mai nyelvhasználatunkban is létező archaizmus –, akkor az azonos tőtípusra való utalással máris rendszerbe foglaltuk őket, és ez megkönnyíti megértésüket: *tőn* – *tett*, *lőn* – *lett*; *től* – *tettél*; „Toldi György veresebb *lőn* a főzött ráknál...” (VIII. ének 14.)

A **leíró nyelvtani elemzést** is segítheti a történeti háttér. Gazdag képzőrendszerünk bemutatása és elemzése kapcsán a tanulók is fölfigyelhetnek olyan összefüggésekre, amelyeket csak nyelvtörténeti megközelítéssel vizsgálhatunk meg. Az alábbi szósor vizsgálatakor már az általános iskolások is észrevehetik a külön lexémaként ma már nem élő tövet: *forog*, *forogat*, *fordul*, *fordít*, *forgolódik*. A *for-* improduktív, passzív tő (gyök), és ez már történeti kategória. Az iménti sorozat második elemének, a *forogat* igealaknak alaktani

elemzése arra int, hogy az elemzések sohasem végezhetők mechanikusan. Mai gondolkodásunkkal úgy vélhetnénk, hogy a *forogat* igében a gyakorító -*gat* képzőt találjuk, jóllehet a fentiek szerint nem így van. Valójában leíró szemlélettel a szótő a *forog* ige hangzóihiányos *forg-* változata (amelyből történetileg kimutatható a -*g* ősi gyakorító képző). Ehhez járul hozzá a műveltető -*at* képző.

A helyes elemzés tehát az általános iskolában:

for- (tő) + *-at* (műveltető képző).

A pontosabb elemzés a szaktudományban:

for- (passzív tő) + -*g* (gyakorító képző) + *-at* (műveltető képző).

Hasonlóak a következők is: *zörög – zörget, csikorog – csikorgat, hömpölyög – hömpölyget*. Tehát akkor járunk el helyesen, ha ezekben sem a -*gat*, -*get* gyakorító képzőt különítjük el az alaktani elemzéskor.

A **főnevek** kapcsán a szóetimológia lehetőségeire mutatunk példát. A tulajdonnevek tanításakor föltétlenül érdemes használnunk az utónévkönyvek valamelyikét (Ladó János: Magyar utónévkönyv. 1971. Ladó János – Bíró Ágnes: Magyar utónévkönyv. 1998.), illetőleg a Kiss Lajos szerkesztette Földrajzi nevek etimológiai szótárát (1978., 1988.). Talán nem tekinthető túlzásnak az az igény, hogy tanulóink legyenek tisztában legalább a maguk és közvetlen családtagjaik keresztnévének, illetőleg lakóhelyük néhány földrajzi nevének eredetével, jelentésével. A történeti magyarázatok érdekességüknél fogva megragadják figyelmüket, így kiváló eszközei a motiválásnak, és további ismeretszerzésre ösztönöznek. Például *Keszthely* nevéről megtudhatjuk, hogy semmi köze a magyar *hely* köznévhöz, mivel a latin *castellum*-ra ('katonai tábor') vezethető vissza, amelyet szláv közvetítéssel kaptunk (*Kostel* – 'vár, kastély'). A mai névalak népetimológiásan keletkezett a -*hely* utótagú településnevek mintájára. Szintén a latin *castellum*-ból származik a német *Kassel*, a spanyol *Kasztília*, a nagy-britanniai *Newcastle*, valamint a Komárom megyei *Kesztölc* neve.

Még alaposabban elmélyülhetnek a földrajzi nevek jelenében és múltjában azok a fiatalok, akiket bevonnak a helynevek, dűlőnevek gyűjtésébe. Segítségükkel már országsszerte jó néhány földrajzinév-gyűjtemény jelent meg (pl. Heves megye földrajzi nevei I–IV.). A nagyvárosokban, ahol erre kevesebb lehetőség adódik, érdemes feldolgozni az utcanevek történetét, múltját, változását.

A **névutók** kapcsán tetten érhetjük azt a folyamatot, ahogy napjainkban egyre bővül ez a szófaji kategória. Tapasztalhatjuk, hogy újabbnál újabb ragos főnevek válnak névutóvá: *alkalommal, érdekében, folyamán, kapcsolatban, keretében, következtében, részére, számára, során, tekintetében, vonatkozásában*. Mindezeket először névutószerűen használták, de legújabb nyelvtanaink már névutóknak tartják őket. Legfrissebb példáink, az *okán*

(‘miatt’) és a *magasságában* (‘körül, tájban, tájékán’) mutatják a nyelv és a nyelvhasználat változását. Az efféle jelenségek tanulmányozásával is alakíthatjuk tanulóinkban a dinamikus szinkronia látásmódját.

2.2 Történetiség a helyesírás tanításában

A helyesírási ismeretek tanításakor főként akkor érdemes vázolni a történeti hátteret, ha ezzel segítjük a megértést, vagy pedig a látszólagos kivételeket tudjuk megmagyarázni. Szükségszerű a magyarázat a régies írásmódú családnevek esetében (*Batthyány, Cházár, Dessewffy*), vagy az *ly* létét illetően. A megfelelő háttérismeret nélkül nem érthető a *higgye* – *hagyja* kettőssége sem. A sok évtizeddel korábbi szabályváltozások egynémelyike még manapság is gondot okoz, ezért tudatosíthatjuk a jelenségeket, azaz összevethetjük a korábbi írásgyakorlatot és szabályt a jelenlegivel (*Kossuth-utca, Pest-megye, Hitel Bank* – *Kossuth utca, Pest megye, Hitelbank*). De gondoljunk a közelmúlt változásaira is (A magyar helyesírás szabályainak 10. és 11. kiadása közötti különbségekre), amelyeket szükség esetén tudatosíthatunk, pl. az intézménynevek írása kapcsán (*II. sz. Általános Iskola* → *II. Sz. Általános Iskola*).

2.3. Történetiség verselemzésekben

A gyerekeknek egyre nagyobb nehézséget okoz a szépirodalmi szövegek megértése, kiváltképpen a XIX. század közepe előtt született alkotásoké. Olykor szószeredetek segítik a ritkább vagy archaikus szavak jelentésének feltárását, de hogy valójában mik is szorúlnak magyarázatra, az csak a tanórán dől el. A komplex irodalmi elemzéseket színesíthetjük hasznos nyelvtörténeti adalékokkal, és így az önmagukban elvont ismeretek funkcionálisan beépíthetők az anyanyelvi nevelés folyamatába.

Hogyan tehetjük tanítványaink számára maradandóbbá, meggyőzőbbé a szóértelmezést? Kevésbé hatékony módszer a tanári közlés, ami lehet pusztán bejelentés vagy bővebb magyarázat. Gyakran egy gyereknek kell a szótárból kikeresnie, majd több-kevesebb sikerrel felolvasnia a megfelelő adatokat. Ám jobban aktivizálhatjuk az osztályt, ha **sokszorosítjuk a szótár egy-egy lapját**, s azt mindenki maga előtt látja, és tanári segítséggel dolgozzák föl a szócikket. A gyerekek így ízelítőt kapnak abból, hogyan is kezeljék A magyar nyelv értelmező szótárát, és megbizonyosodhatnak használhatóságáról, valamint példát látnak közvetlen gyakorlati alkalmazására. De még **A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára**-ból is másoltathatunk, mivel a szócikkek fő része olykor igen olvasmányos, és érdekes szófejtéseket tartalmaz. (Természetesen nemcsak órai feldolgozásra, hanem otthoni munkára vagy könyvtári kutatómunkára is alkalmas ez a feladat.) Így rámutathatunk a

jelentésváltozásokra, érzékeltethetjük nyelvünk állandó fejlődését, valamint a korábbi, archaikus jelentések mellett újabbak kialakulását. Ezáltal a tanulók hozzászoknak ahhoz, hogy a készen kapott tények passzív elfogadása helyett maguk kutassák azok okát, eredőit.

Annak szemléltetésére, hogy milyen szófejtésekre gondolhatunk, következzen Kőlcsey Ferenc Himnuszának első két versszaka (*dőlt betűvel* a vizsgálandó szavak):

Isten, áldd meg a magyart	Őseinket felhozád
Jó <i>kedvvel</i> , bőséggel,	Kárpát szent bérceére,
Nyújts <i>feléje</i> védő kart,	Általad nyert szép hazát
Ha küzd ellenséggel;	<i>Bendegúznak</i> vére.
Bal sors akit régen tép,	S merre zúgnak <i>hajjai</i>
Hozz rá víg esztendőt,	Tiszának, Dunának,
Megbűnhötte már e nép	Árpád hős magzatjai
A multat s jövőndőt!	Felvirágozának.

Érdeemes megállnunk már a címnél. A *himnusz* szó hallatán sokakban először a *nemzeti himnusz* fogalma sejlik föl. Kőlcsey azonban 1823-ban írta ezt a költeményt, és alkotása csak 1844 után vált nemzeti himnuszunkká. Tehát Kőlcsey a *himnusz* szót nem ebben, hanem műfaji értelmében használta (eredetileg: istent vagy szenteket magasztaló, dicsőítő költemény; de itt pontosabban: istenhez szóló fohász).

A második sorban ugyan érthetőnek tűnik a *kedv* főnév, de kissé árnyalhatjuk a jelentését. Az értelmező kéziszótárban 'hangulat, érzelmi állapot' jelentésben találjuk, mégis furcsa lenne arra gondolnunk, hogy az isten *jó hangulattal és bőséggel* áldja meg népünket. Még a múlt században is a *kedv* az *öröm* és a *boldogság* szinonimája volt. Az iménti példánál világosabban érezzük ezt az értelmét az utolsó előtti versszakban („Kedv s öröm röpkedtek...”), illetőleg Vörösmartynek A vén cigány című versében („Isteneknek teljék benne kedve...”). Mindezek alapján érthetjük meg igazán a *kedves* melléknév és a *kedvel* ige eredetét, etimológiáját, hiszen mindkettőben a szeretet, az öröm és a boldogság képzete rejlik. Még messzebb tekintve pedig kiderül, hogy a XVI-XVII. századi egyházi nyelvben és a prédikátorköltészetben gyakori fordulat volt a *jókedv* (*jó kedv*) 'kegy, kegyelem, szeretetteljes jóindulat' jelentésben. Ez utóbbi is befolyásolhatta Kőlcsey szóválasztását a Himnusz idézett soraiban.

Mai nyelvérzékünkkel félreértelmezhető a harmadik sor helyhatározója. A *feléje* nem azt jelenti, hogy 'irányába', hiszen a védő kart valami *főlé* kell tartani. Kőlcsey nyelvjárásában nem nagyon használták az *ő* hangváltoztatú szavakat, a Himnuszban is többségében *e-ző* példákat találunk (*feléje*,

felhozád, felvirágozának, csepegtetél, fellegetben, felettünk, felette), de a kiejtésben természetesen megkülönböztették a nyílt *e* és a zárt *ë* hangot. A *feléje* jól szemlélteti a kiejtés, illetőleg a kétféle *e* hang jelentésmegkülönböztető szerepét: *feléje* (nyílt *e*-vel) 'irányába' – *fëléje* (zárt *ë*-vel) 'föléje'. (A közelmúltban Pásztor Emil kifejtette, hogy miért nem ért egyet ezzel a magyarázattal. Vö. MNy. 1999. 463.)

Bővebb magyarázatot igényel a második versszakból a *hab* főnév. Érdekes jelentésváltozás történt e szóval az utóbbi másfél évszázadban. A *hab* eredetileg a víztömeg nagyobb mozgását fejezte ki, azaz a 'hullám'-ot jelentette. A *hullám* azonban csak a nyelvújítás korában került a köznyelvbe az egyik Balaton környéki nyelvjárásból, és átvette a *hab* jelentéstartalmát. A *hab* pedig elvesztette korábbi jelentését, és magára vette mai értelmét ('folyadék felszínén apró buborékokból álló képződmény'), egyben archaikussá téve a korábbi *tajték* főnevet. Így szemléltethetjük a folyamatot:

Archaizmus

hab

tajték

Mai szóhasználat

hullám

hab

Az eddigieken kívül tisztázható a *Bendegúz* név (Attila apja), illetőleg a *felvirágozának* elbeszélő múlt ideje. Arra is számíthatunk, hogy a *bérc* főnév sem tartozik tanulóink alapszókincsébe.

Még egy részt kiemelünk a Himnuszából:

Zászlónk gyakran plántálád
Vad török sáncára,
S nyögte Mátyás *bús* hadát
Bécsnek büszke vára.

Sokan úgy tanítják, hogy a *bús* melléknév a fekete seregre utal, ezt vallják az irodalmárok is. Indoklásuk szerint a *bús felleg* szókapcsolattal bebizonyítható, hogy a szóban forgó melléknév egyik jelentése az volt, hogy 'sötét, fekete'. Másrészről viszont a nyelvészet. A magyar nyelv értelmező szótárában a *bús* negyedik jelentése 'haragos, dühös, bösz', s egyik példaként éppen ez a Kölcsey-idézet szerepel. A stilisztikai és a szövegelemzés szintén ezt az álláspontot támasztja alá. A *vad török* jelzős szerkezettel párhuzamba, illetve szembeállítható a magyarok *bús hada*, de csak akkor, ha az utóbbit 'bösz, elszánt' jelentésűnek vesszük. A két sor közötti – és a jelzők által erősített – kapcsolatot megtörné a Mátyás seregére való metaforikus utalás. A *bús had* = *fekete sereg* tudniillik olyan elvont metafora, amilyenre nincs példa a Himnuszban, hiszen főleg megszemélyesítő metaforákkal (egyszerű meg-

személyesítésekkel) találkozunk benne. A *bús had* = *bősz, elszánt had* viszont beleillik a költemény képi világába.

A Himnuszról most már eltávolodva, de még a *bús* szócsaládjánál maradva, az iméntihez hasonló értelmezési gond adódik Arany János A fülemile című versében:

[Pál] Megy panasza, bírót *búsít*...

A mai olvasó könnyen átsiklik ezen a soron, gondolván, a bíró *elkeseredett, szomorú* lett a neveléséges madárper miatt. Pedig nem erről van szó, hiszen a pénzt kétszeresen is megkapta a per lefolytatásáért. A *búsít* ige múlt századig meglévő jelentése: 'háborgat, zavar', tehát idézetünkben is ekként értelmezendő.

Arany János Ágnes asszony című balladája is tanulságos példával szolgál. Az a kérdés, hogy milyen volt Ágnes asszony haja?

Öltöztetjét rendbe hozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szőghaját is megsimítja,
Nehogy azt higgyék: megbomlott.

Bár az értelmező kéziszótár a *szőghaj* szócikkében a 'vastag, egyenes szálú haj' megjelölést adja, a szónak ilyenén használata újabb fejlemény, jelentésátvitel. E szótárunk a jelen nyelvéllapotot tükrözi, így nem várható el tőle nyelvtörténeti tények rögzítése. Ám a *szög*³ szócikke már jobban eligazít. Így kiderül, hogy századunk elejéig valamilyen sötét színre vonatkoztatták: Kisfaludy Sándornál barna, Arany Jánosnál fekete, Kosztolányi Dezsőnél gesztenyeszín, utóbb pedig egyesek (valójában tévesen) a szőkével rokonították. De távolabbi példáink is vannak: Szent László harci ménje a *Szög* nevet viselte, s Gyöngyösi István a XVII. században így írt egy helyütt: „Maga is *szöglegény*, lova is *szerecsen*”. De az Arany-ballada későbbi szakaszából is egyértelműen kiderül, hogy mire gondolt a költő:

Őszbe fordul a zilált haj,
Már nem holló, nem is ében...

Az továbbiakban lássunk két olyan példát, amelyekből messzire vezető nyelvi tanulságok vonhatók le. Arany János Vásárban című balladájának egyetlen sorában három megbeszélivalót találunk:

Odakünn már, úgy-e, megért a kalász?
Rét gypja *lenyirve*, *foly a takarás*;
Boglyák tetejéről egy-egy suta gém
Néz szét aratóknak vidám seregén?

A három tisztáznivaló: (a) a *lenyirve* igenév képzője; (b) a *foly* igealak ragozása; (c) a *takarás* főnév jelentése.

(a) A határozói igenév különleges toldalékolása a könyvkiadókat is megzavarta: több helyütt, verseskötetekben, de tankönyvekben is egyszerűen átjavították a hangrendileg hibásnak vélt képzőt. A látszólagos ellentmondást az magyarázza, hogy a mai, elől képzett *i* mellett létezett nyelvünkben hátul képzett, veláris *i* hang is, egészen az ómagyar korszakig. A jelenlegi szóalakok szintén bizonyítják ezt a kettősséget: *hiszek*, *viszek* – *bírok*, *írok*; *tízet*, *vizet* – *hidat*, *íjat*. Hasonló jelenség a magas hangrendű *férfi* főnév toldalékolásakor is megfigyelhető: *férfiak*, *férfias* (a határozóragok már ingadoznak, bár a mély hangrendű az eredeti, szabályosabb: *férfival* – *férfivel*). További irodalmi adataink is vannak: „Zordon erdők, durva bércek, *szirtok!*” (Csokonai: A tihanyi ekhóhoz); „Hát hogy mint vagytok otthon, *Pistikám?*” (Petőfi: István öcsémhez).

(b) Az egyes szám harmadik személyű *foly* igealak ragozását korábban már tisztáztuk.

(c) A *takarás*, ez a tájnyelvi szó annyit tesz, hogy 'betakarítás'. De miért nem *aratást* írt Arany? Annak ugyanis a jelentésköre korábban szűkebb volt: csak a sarlóval történő munkavégzésre utalt. A *takarás* főnév viszont magában foglalta a részműveleteket, tehát a gabona vágását, marokba szedését, kévébe kötését és keresztbe rakását.

Ugyancsak szerteágazó vizsgálódást indíthat el Vörösmarty Mihály Petike című költeményének egyetlen szava:

Nem kell neki róka *málja*,
Sem a szomszéd bibliája...

Bár a vershelyzetből kiderül, hogy a róka *prémjére*, *bundájára* kell gondolni, a kevésbé figyelmes gyerekek szóértelmesítéssel, népetimológiásan a róka *májára* asszociálnak. (Egyes könyvekben is átírják a *málja* szóalakot.) Mégis könnyen rávezethetjük őket az igazságra. A *mál* főnév ősi, finnugor *mell* szavunknak (párhuzamos alakfejlődéssel vagy hangrendi átcsapással létrejött) mély hangrendű párja, így jelentéstartalma is közel áll hozzá. Értelmező és etimológiai szótáraink szerint összességében a következőket jelentette: 1. 'állat hasi része'; 2. 'madár begye'; 3. 'állat has alatti prémje'; 4. 'hegyoldal'; 5. 'napos, déli hegyoldal'; 6. 'part (a vízmosta oldalon)'. Az

ilyen példasorral kiválóan szemléltethetjük a jelentésváltozásokat, megmutathatjuk az egyes jelentések közötti kapcsolatot.

Hangváltozással ugyan, de ősi szavunk összetételekben is megőrződött: a *sármány* például *sárga mellű* madár – szóalkotásmódja tehát azonos a *vörösbecs* főnévvel –, míg az *aranymálkó* vagy *aranymáringó* népnyelvi alakok a sárgarigót jelenítik meg. De tulajdonnevekben sem ritka a *mál*, illetve több alakváltozata. Kiss Lajos a Földrajzi nevek etimológiai szótárában 13 megnevezést idéz (pl. *Mályi*, *Farkasmály*, *Rézmál*, *Zöldmáj*), Pais Dezső pedig a budai *Lágymányost* is közéjük sorolta, a Gellérthegy napsütötte déli lejtőjére gondolva. A szótár fejtegetéseiből kirajzolódik a hangváltozások sorozata, fölfedezhetők az összefüggések, és képet kapunk a nyelvfejlődés folyamatáról, illetve törvényszerűségeiről.

A *Mály* családnév kapcsán – Mály Gerő nevét a fiatalabbak is ismerhetik a két világháború között készült, de napjainkban is vetített filmekből – rámutathatunk a kiejtésben rejlő buktatókra. Ugyanis csak a [máli] ejtésforma fogadható el, pedig sokszor hallani a [máj] változatot. E helyesírási-kiejtési sajátosság szabályszerűséggé emelhető a következő analógiás sorral: *Áprily*, *Jékely*, *Kiszely*, *Konkoly*(-Thege Miklós), *Moholy*(-Nagy László), *Reguly*, *Szakály*, *Szokoly*, *Thaly*, *Thököly* [áprili, jékeli, kiszeli stb.]. Az *-ly* betűkapcsolat tehát bizonyos nevek végén hagyományosan [li]-nek ejtendő.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna – Hangay Zoltán 1999. *Nyelvi elemzések kézikönyve*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged. 203–244. (II. fejezet: Jelentésvizsgálatok és a szótárak)
- Bánréti Zoltán – Papp Ágnes 1988. Tanítás és tanulás a felső tagozatos nyelvi-kommunikációs kísérletben. Budapest.
- Bárczi Géza 1972. Magyar nyelvtörténet az egyetemen. MNy. 137.
- Fülöp Lajos (szerk.) 1985. Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hangay Zoltán 1993. A szótárak ismeretének fontossága a felkészülésben. Magyar-tanítás 3. 29–30.
- Hoffmann Ottó 1976. Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti Mária – Jobbágyiné András Katalin 1982. Magyar nyelv a gimnáziumok negyedik osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Dénes 1993. Ósnyelv – NyelvŐS. Antológia, Kiadó, Lakitelek.
- É. Kiss Sándor 1988. „Értsd is a szót...!” Tankönyvkiadó, Budapest. 40–45.
- Martinkó András 1983. Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? RTV–Minerva, Budapest.
- Mátai Mária 1994. Nyelvünk élete. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 2000. A Himnusz és a Szózat történetéről. *Magyartanítás* 2. 3–4.

- Muszty László – Rónai Béla 1967. *A magyar nyelvtan tanítása az általános iskolában*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pásztor Emil 1999. Kölcsey Himnuszának *feléje* szaváról. *MNy.* 463–465.
- Rónai Béla – Terestyéni ferenc 1959. *A magyar nyelvtanítás módszertanának vázlata*. Budapest.
- Ruffy Péter 1977. *Bujdosó nyelvm emlékeink*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 1992. Zárszó. In: A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása. Szerk. Fekete péter és V. Raisz Rózsa. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 196. sz.
- Szemere Gyula 1966. *A magyar nyelvtan tanítása*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi Ferenc 1972. *A magyar szó regénye*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi Ferenc 1987. *Sokféle neveknek magyarázatja*. Névnapi szövejtő. RTV–Minerva, Budapest.
- Szilágyi Ferenc 1993. *Fejtsünk szót!* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest..
- Zsolnai József (programvezető) 1990. Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés – Magyar nyelv az általános iskolák 5. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest.

(*Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Szerk.: Szende Aladár. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 198. sz. Budapest, 1995. 278–283)

Helyesírás-tanításunk gondjairól

A helyesírás tanításának módszertanával, gondjaival, illetőleg eredményeivel rendszeresen és bő terjedelemben foglalkozik a tantárgy-pedagógiai szakirodalom. Az elmúlt években sorra jelentek meg az újabbnál újabb helyesírási gyakorlókönyvek is, amelyek gazdag választási lehetőséget kínálnak a szaktanároknak, szülőknek és diákoknak egyaránt (l. Melléklet). Mindezek ellenére korántsem lehetünk elégedettek a helyesírás-tanítás, illetve -tudás jelenlegi állapotával. Érdekes tehát számba venni a nehézségeket, hogy világosan lássuk a további tennivalókat. Az alábbiakban a helyzetfelmérést kétféle szempontból végezzük el: először áttekintjük a helyesírás tanítását nehezítő tényezőket, majd pedig két felmérés adatainak elemzésével az érettségizettek helyesírási ismereteiről igyekszünk képet rajzolni.

1. A helyesírás tanítását nehezítő tényezők

A helyesírás tanítását nehezítő tényezők közül először az iskolai, majd pedig az iskolán kívüli körülményeket vesszük sorra. Az előbbiek meghatározók egy egész generáció és annak jövője számára, az utóbbiak hatása –

szigorúan fogalmazva: romboló hatása – pedig társadalmi méretű, és nem mentes tőle az iskola, az oktatás sem.

a) Az óraszámok csökkenése. A helyesírási készség igazán eredményesen kizárólag rendszeres és következetes gyakorlással fejleszthető. A leginkább meghatározó és sok mindent eldöntő időszak az általános iskola alsó tagozata, melynek négy éve alatt biztos alapokat kell lerakni (Adamikné 1995a 358). Mind az alapok lerakása, mind pedig a folyamatos készségfejlesztés időigényes művelet. 1950 után azonban egyre kevesebb az anyanyelvi órák száma, és ezt a tanulók helyesírási készsége megsínyli. Negyven év alatt az alsó tagozat heti óraszámja több mint egyharmaddal csökkent: az átlagos 12-14 órából mindössze 7-9 maradt. (Figyelembe kell venni, hogy az alsó tagozatban – az akár ma is külön tárgynak tekinthető, de 1978-ig valóban külön tantárgyként számon tartott – olvasás, írás, fogalmazás, nyelvtan, helyesírás és irodalom tartozik az anyanyelvi nevelés körébe.) A felső tagozat átlaga a hatodik–nyolcadik osztály heti 6–6 órájáról (illetőleg az ötödikes 10-ről) 4-5 órára csökkent. (A kérdés részletes feldolgozását l.: Adamikné 1995b 163.)

b) A nyelvtani ismeretek hiányosságai. A helyesírás tanítása, a szabályok megértése elképzelhetetlen nyelvtani alapok hiányában. Nélkülözhetetlenek a szófajtan és az alaktan kategóriái, de szükségesek a hangtani és a mondatnyi ismeretek is. (Példaként álljon itt az AkH. 122. pontjának első mondata, amelyben dőlt betűvel szedtük a nyelvtani szakszavakat: „*Tárgyas, határozós, valamint birtokos jelzős viszonyban azok a szókapcsolatok és összetételek a jelöltek, amelyekben a tagok közötti viszonyt rag mutatja.*”) Többek között ezért sem lehet egyetérteni azokkal, akik az utóbbi évtizedekben megkérdőjelezték a nyelvtani ismeretek tanításának elsődlegességét, netán szükségességét. Az alsó tagozatban azelőtt a helyesírás tanítása szabta meg a grammatikai anyagot, éppen ezért kifogásolható az 1978-as tanterv lépése, amely elszakította egymástól ezt a két területet (Adamikné 1995b 143).

A hiányos nyelvtani ismeretek oka egyrészt a már említett óraszámcsökkenés vagy inkább -csökkentés, másrészt az anyanyelvi tananyag átstrukturálódása (nemcsak nyelvtant tartalmaz, hanem több új területtel bővült a korszerűsítés jegyében, pl. kommunikáció, szemiotika, nyelvtörténet stb.). Végül azt is meg kell említenünk, hogy különösen a középiskolában a nyelvtanórák egy része helyett irodalomórákat tartanak a magyartanárok. Mindezek figyelembevételével behozhatatlan hátrányba kerül a szűkebb értelemben vett nyelvtantanítás.

c) Az olvasástanítási módszerek változása. Az 1978 után bevezetett olvasás- és írástanítási programok közül sok kritika érte azokat, amelyek a korábbiakkal ellentétben kiiktatták vagy csökkentették a szótagoltatást. En-

nek a szóképes, illetőleg a globális olvasástanítási módszernek egyik leg-szembevetőbb következménye: a szótagoltatás hiánya miatt észrevehetően nőtt az elválasztási hibák száma a felső tagozatban, a középiskolában, és ugyanez tapasztalható most már a felsőoktatásban is. A másik helyesírási következménye, hogy a tanulók nehezebben veszik észre a szóelemeket, elsősorban a szótó és a toldalék határán (*adja* = *ad+ja*; *szabadság* = *szabad+ ság*).

d) A rendszerszemléletű helyesírás-tanítás hiányosságai. A jelenlegi tananyagszerkezetben a gyerekek sokszor csak különálló szabályokat tanulnak, de nem látják át az összefüggéseket, és nem érzik helyesírásunk logikáját. Pedig a megértést nagymértékben segítené, ha mind több helyesírási területre lenne rálátásuk a tanulóknak. Ez természetesen nem várható el az alsó tagozatban, de a felsőbb évfolyamokban törekedni kellene a mozaik-szemléletű helyesírás-tanítás helyett a rendszerszemlélet következetesebb érvényesítésére (Antalné 1995. 107). Különösen az egybe- és a különírás, valamint a földrajzi nevek írásának szabályrendszerét fogják át jól tanítható összefüggések.

Az eddigi áttekintett tényezők – az óraszámok csökkenése, a nyelvtani ismeretek hiányosságai, az olvasástanítási módszerek változása és a rendszerszemléletű helyesírás-tanítás hiányosságai – miatt kevésbé gyakorlottak a tanulók, és nem jutnak el a helyesírási készség kívánatos szintjére. Az említett hátráltató tényezőkön elsősorban az oktatáspolitikai változtathat, a pedagógus pedig csak annyiban, hogy ha tisztában van a nehézségekkel, akkor céltudatos munkával csökkentheti annak nemkívánatos következményeit.

e) Diszlexia, diszgráfia. Ha a rendszeres gyakorlás ellenére sem javul a gyerek helyesírása, ha bizonyos hibatípusok makacsul ismétlődnek (pl. rendszeres betű- vagy szótagkihagyások, illetőleg betűcserék, toldalékok, szó-részek gyakori különírása stb.), akkor gondolhat a szaktanár a diszgráfiára és a diszlexiára. A tanulók mintegy 5-8%-át érintő olvasás- és írászavar – a túlzásba vitt gyakoroltatás helyett – másféle foglalkoztatást tesz szükségessé, a leghelyesebb azonban szakemberhez irányítani a szülőt és a tanulót (Meixner 1993).

f) Téves beidegződések, tájékoztatatlanság. Régóta meglévő közvélekedés, hogy „a helyesírási szabályokat folyton változtatják” (Bencédy 1995. 93; Fercsik 1993. 529). A magyartanárok fontos feladata, hogy ennek ellenkezőjéről győzzék meg a tanulókat és az e téren tájékoztatlan szülőket. 1954 és 1984 között az AkH. 10. kiadása volt érvényben, változatlan lenyomatok formájában, 1961 óta kiegészülve a Helyesírási tanácsadó szótárral. 1984 óta az AkH. 11. kiadása az iránymutató.

Az egyértelmű szabályozás ellenére a helyzet a korábbinál mégis bonyolultabb lett: 1988-ban megjelent az AkH.¹¹-hez igazodó Helyesírási kéziszó-tár, a Helyesírási tanácsadó szótár utóda. 1994-ben – a szabályok változatla-

nul hagyása mellett – felfrissítették az AkH.¹¹ példaanyagát, a szabályzati és a szótári részét egyaránt. (A hivatalos alcím szerint ez az AkH. 11. kiadásának példaanyagában átdolgozott 11. lenyomata.) 1999-ben befejeződött a Helyesírási kézisztár korszerűsítése, és az új kiadvány címe: Magyar helyesírási szótár. Mindezek, az évről évre megjelenő új lenyomatokkal (valójában változatlan utánnyomásokkal) együtt azt az érzést kelthetik a tájékozatlan nagyközönségben, hogy „folyton változtatják a szabályokat”, holott csak 1954-ben és 1984-ben történtek módosítások.

Nemzedékről nemzedékre tovább hagyományozódnak másféle tévképzetek, helyesírási babonák is: „a *hog*y elé mindig vesszőt teszünk”; „az és elé nem teszünk vesszőt”; „ami egy fogalom, azt egybeírjuk”; stb. A főiskolások között még ma is akadnak olyanok, akik tanáraiktól efféle álszabályokat tanultak. A magyartanároknál maradvák: továbbképzéseken, iskolalátogatásokon, magyar nyelv heti előadásokon, valamint a (már pályán lévő) levelező szakosok oktatásakor tapasztalhatjuk, hogy erőteljesen igénylik a helyesírási kérdésekkel kapcsolatos útmutatást, tájékoztatást. Ám nemegyszer olyan problémákat vetnek föl, amelyekre az egyértelmű válasz megtalálható a szabályzatban vagy a szótárban. Mindezek jelzik, hogy milyen fontos a helyesírási témájú cikkek, tanulmányok folyamatos közlése a hozzáférhető folyóiratokban (Édes Anyanyelvünk, Magyartanítás).

g) Társadalmi hozzáállás. Nem segíti munkánkat a társadalmi hozzáállás sem. Tanulóink lépten-nyomon tapasztalhatják, hogy a különböző kiírások, utcai, bolti, hivatali feliratok olykor súlyos hibákat tartalmaznak, a jobbra ingyenes hirdetési újságok és szórólapok egynémelyikében hemzsegnek a primitív helyesírási hibák, de a televíziók felirataiban is rendre találni kifogásolnivalókat. A sok hibáztatás ellenére továbbra is kiemelendő típushibája a sajtónak a helytelen elválasztás. Már-már úgy tűnhet, hogy mindezek természetes velejárói mai életünknek. Míg egyes területeken elvárják a hibátlan, minőségi munkát, a helyesírásban és a nyelvhasználatban sokan megelégednek az igénytelen formákkal. Mindezek következménye, hogy a gyakran vagy állandóan helytelenül látott szavak (pl. *bútor bolt*, *Fertő-tó*, *folyószámla szám*, *nyitvatartás*, *TV* – helyesen: *bútorbolt*, *Fertő tó*, *folyószámlaszám*, *nyitva tartás*, *tv* v. *tévé*) beleivódnak tudatunkba, és rögződnek benne. A magyartanárnak pedig nehéz meggyőzni a tanulókat vagy a szülőket az efféle helytelenségek ellenkezőjéről.

h) Helyesírási divatok, idegenszerűségek. Ilyen divatnak tarthatjuk egyes szavak idegenszerű írásmódjának újabb elterjedését a korábbi magyaros, fonetikus írásmód kárára. Példaként néhány 1998 után alapított magyar sajtótermék címe következik: *Elite*, *Heti Montage*, *Metro*, *Party*, *Story*. Másfajta idegenszerűség a hónapok nevének – már-már álszabállyá váló – nagybetűsítése, nemcsak plakátokon, hanem a hivatalos levelezésben is (1999.

November 27.). Az árucikkeken lévő feliratok, márkanevek között is sok az idegen mintát követő nagybetűsítés, főleg a külföldi érdekeltségű cégek termékein (*Garrone Édes Fehér Fűszerezett Bor*).

2. Helyzetkép felmérések alapján

a) Az érettségizettek helyesírásáról

1998 júniusában az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola kommunikáció szakára jelentkezőknek az írásbeli felvételi vizsgán helyesírási feladatokat is meg kellett oldaniuk. A helyesírási feladatok készítésekor az volt a fő szempont, hogy a jelöltek megoldható, egyértelmű példákkal találkozzanak. Éppen ezért a teszt összeállítója – jelen sorok szerzője – a megoldandó szavak, kifejezések döntő többségét a szabályzat szabálypontjainak típuspéldáiból válogatta. Feltételezhető volt az is, hogy az értékelendő szóalakok kellően begyakorlottak minősíthetők a felvételizők számára, már az általános iskolától kezdve. Mindezek ellenére az eredmények a vártnál sokkal gyöngébbek lettek, olyannyira, hogy az egyszerűnek szánt gyakorlat végül is „buktató” feladattá vált. Azért szerepelt feleletválasztós teszt az írásbeli vizsgán, mert a jelentkezők nagy száma miatt viszonylag egyszerűbb ellenőrzési, javítási formára volt szükség.

Az alábbi felmérés 200 dolgozat adatai alapján készült.

A helyes válasz mindig az első, félkövérral szedett alak.

<i>vízvezeték-szerelő</i>	50%	<i>társadalomtudomány</i>	72%
vízvezetékszerelő	47%	társadalom-tudomány	20%
mindkettő helyes	3%	mindkettő helyes	8%
<i>mendemonda</i>	40%		
mende-monda	44%		
mindkettő helyes	16%		

A *vízvezeték-szerelő* és a *társadalomtudomány* az összetett és a többszörösen összetett szavak kötőjeles, illetőleg kötőjel nélküli egybeírását, valamint a szótagszámlálás szabályának ismeretét kívánta fölmérni. Az eredmény megfelelőnek mondható ahhoz képest, hogy az efféle esetekben elkövetett hiba nem tekinthető súlyosnak. A hat szótnál hosszabb többszörös összetételek kötőjeles tagolása az áttekinthetőséget és a könnyebb olvashatóságot segíti, mondhatni helyesírás-esztétikai ügy. Nem egészen ugyanez a helyzet a *mendemonda* ikerszó írásában. A kötőjel nélkül egybeírandó ikerszókat például a sajtóban manapság sokszor kötőjellel tagolják, és ez tükröződött az itteni válaszokban is. A bizonytalanságot mutatja az, hogy többen vélték elfogadhatónak mindkét írásváltozatot.

<i>hagyja</i>	68%	<i>Ők holnap játsszák a meccset.</i>	29%
<i>higgye</i>	3%	<i>...játsszák...</i>	36%
mindkettő helyes	29%	mindkettő helyes	35%

Az iskolai anyanyelvi nevelés megkülönböztetetten fontos területe az igealakok helyesírása. Az iménti példákhoz hasonló eset tévesztése általában súlyos hibának minősíthető, éppen ezért nem lehetünk elégedettek e két megoldás egyikével sem. Összességében a jelentkezők 32% vélte helyesnek a *higgye*, 71%-a pedig a *játsszák* alakot. Alapszókincsbeli példákról lévén szó, ez az arány igencsak elgondolkodtató.

<i>Batthyány</i>	68%
<i>Batthyányi</i>	25%
<i>Battyány</i>	7%

A régies családnevek helyesírása a nehezebb területek közé tartozik. Mégis az érettségizettektől elvárható lenne legalább a legismertebb tulajdonnevek hibátlan lejegyzése. Ilyen szemszögből soknak tűnik, hogy közel egyharmaduk nincs tisztában ennek a történelmi névnek a pontos formájával.

<i>Kossuth-díj</i>	78%
<i>Kossuth díj</i>	16%
<i>Kossuth Díj</i>	6%

A vizsgált feladatok közül ennek a tulajdonnévnek a leírása sikerült a legjobban (78%). Így is azonban minden negyedik-ötödik jelölt hibázott.

<i>Keleti pályaudvar</i>	42%
<i>Keleti-pályaudvar</i>	42%
<i>Keleti Pályaudvar</i>	16%

Az intézménynévszerű megjelölések 190. szabálya pontja a többségnek gondot okozott. A mindennapok írásgyakorlatában is azt tapasztalhatjuk, hogy sok a bizonytalanság a pályaudvarok, boltok, vendéglátó-ipari egységek stb. nevének leírásakor.

<i>Megünnepeltük az anyák napját.</i>	18%
<i>...az Anyák napját</i>	48%
<i>...az Anyák Napját</i>	34%

A leggyöngébb eredményt az ünnepek, nevezetes napok írásának szabályát (AkH. 145.) földidéző példa hozta. Nem véletlenül, mivel az efféléket –

bizonyára így kifejezve a nagyobb tiszteletet – a szabályzattal ellentétesen is nagybetűsíteni szokták a kiírásokban, feliratokban és a sajtóban.

<i>Bernadettől</i>	48%
<i>Bernadett-től</i>	52%
<i>Bernadetttől</i>	0%

A felmérés szerint nem eléggé közismert az a szabály sem, hogy a két azonos mássalhangzóra végződő utónevekben érvényesül az egyszerűsítés elve (AkH. 94.). Nem érvényesül az egyszerűsítés elve a családi nevek (*Mann-né, Thomas Mann-nal*) és a földrajzi nevek (*Bükk-kel, Bonn-nál*) írásakor.

<i>mahara-dzsa</i>	60%	<i>pén-zért</i>	38%
<i>maharad-zsa</i>	24%	<i>pénz-ért</i>	60%
<i>mahar-adzsa</i>	16%	nem választható el	2%

Már egy évtizede tudjuk, hogy súlyos gondok vannak az elválasztással. Vizsgálatunk adatai is beszédesen alátámasztják ezt a megállapítást. Tizenöt évvel a *dz, dzs* elválasztási szabályainak módosulása után soknak tűnik a helytelen válaszok 40%-os aránya, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a válaszadók már az új szabály alkalmazásába születtek bele. Még rosszabb a *pénzért* szótagolásának a megoldása. Az utóbbi időben tapasztalhatjuk, hogy az *-ért* határozóragot sokan az összetételek mintájára választják el, tehát valamiféle álszabály kezd kialakulni. Az itteni 60%-os hibázási arány rendkívül magas. Az eredmény javítása végett nem szégyen, ha az iskolában a szaktanárok következetesen gyakoroltatják a szótagoltatást, szükség esetén még a felső tagozatban is.

A következtetések levonása előtt lássunk még néhány további adatot! A százalékhértékek összesítése szerint a tesztet 51%-osan tudták megoldani a felvételizők. Ez pedig azt jelenti, hogy minden második feleletválasztásuk helytelen volt. Igaz, hogy nem magyar szakosokról, hanem az írott és az elektronikus sajtó iránt érdeklődő kommunikáció szakos jelöltekről van szó, de akiknek munkaeszköze a nyelv (és egy részüknek az írás), azoktól nagyobb szakszerűséget várhatunk el nyelvi-helyesírási kérdésekben. Következzék egy másik érték: a 12 válaszból álló feladat átlaghibaszáma 5,5. De mivel az átlag sok mindent egybeemos, nézzük meg a szélső értékeket is: a megvizsgált 200 dolgozat közül egy sem akadt olyan, amelyben ez a gyakorlat hibátlan lett volna. A további eredmények:

A hibák száma	A dolgozatok	
	száma	százalékaránya
1	2	1
2	11	5,5
3	29	14,5
8	20	10
9	6	3
10	3	1,5
11	1	0,5
12	0	0

Összegezőként elmondható, hogy az ismertett adatokból messzemenő következtetéseket nem érdemes levonni, mivel stresszhelyzetet okozó felvételi vizsga adatait elemeztük. Ám a hibák aránya jelzi: sok a bizonytalanság, a gyakorlatlanság, sőt a kellő ismeret hiánya. Alapkészségről lévén szó, mindezek kijelölik a további tennivalókat, és rámutatnak az elmélyült gyakorlás fontosságára.

b) Az érettségizettek a helyesírás tanításáról és a helyesírásról

Az előző felmérés folytatásaként 1999 szeptemberében azt vizsgáltam, hogy az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolára érkezett elsőévesek – tehát jórészt a frissen érettségizettek – hogyan értékelik a helyesírás általános és középiskolai tanítását. A kérdőívet 110 magyar és kommunikáció szakos hallgató töltötte ki főiskolai tanulmányai második hetében, amikor még a felsőoktatás semmilyen szaktárgyi vagy pedagógiai, módszertani ismerete nem befolyásolhatta véleményüket.

Milyen helyesírási feladattípusokkal találkozott az általános és a közép-iskolai magyarórákon?

Csak tollbamondással	24 fő	22%*
Tollbamondással és más feladatokkal	60 fő	55%
Kiegészítő feladatokkal	31 fő	28%
Tesztekkel	23 fő	21%
Feleletválasztós tesztekkel	4 fő	3%
Hibás szöveg javításával	23 fő	21%
A középiskolában semmilyen	1 fő	1%
Nem válaszolt/nem tudott válaszolni	6 fő	5%

* A százalékos értékek mindenütt kerekítve vannak.

A kérdéssel annak a megállapítása volt a célom, hogy a legismertebb, legegyszerűbb és legkönnyebben lebonyolítható tollbamondáson kívül még milyen változatos feladatfajtákat alkalmaznak a szaktanárok (pontosabban közülük mennyire emlékeznek az egykori diákok). A válaszadók több feladattípust is megjelölhettek, ezért az összesítés meghaladja a 100%-ot. A többféle gyakorlatfajta ellenére egysíkúnak mondható a kép, mivel a résztvevők általában 1-2 feladattípust tudtak megnevezni (az átlag mindössze 1,5). Figyelemre méltó, hogy a válaszadók egyötöde csak a tollbamondásra emlékezett vissza, valamint az, hogy szintén mintegy egyötödük nem jelölte meg a tollbamondást. Mindössze egyetlen olyan hallgató volt, aki öt különböző feladattípust adott meg. Többen leírták, hogy csak az általános iskolai munkafüzet gyakorlatfajtaát tudják felidézni.

Korábbi tanulmányaira visszaemlékezve, milyennek látja a helyesírás tanítását az általános iskolában és a középiskolában?

Az általános iskolában:

jónak	66 fő	60%
nem jónak	21 fő	19%
nem válaszolt	23 fő	21%

A középiskolában:

jónak	38 fő	35%
nem jónak	71 fő	64%
nem válaszolt	1 fő	1%

Az általános iskola és a középiskola megítélése közötti igen nagy eltérésnek az oka egyértelműen az, hogy az utóbbi iskolatípusban az irodalmi anyag túlméretezett volta miatt a magyarórák helyett rendszeresen irodalomórákat tartottak (voltak kénytelenek tartani). Jellemző, hogy a helyesírást módszeresen nem gyakoroltatták, nem fejlesztették, ám a megfelelő színvonalat elvárták. Röviden: nem tanították, hanem osztályozták. A helyzet további árnyalására következzenek néhány idézet a válaszokból:

Az általános iskolában sokkal többet foglalkoztunk helyesírással, mint a középiskolában, ahol legtöbbször röpdolgozatok alkalmával találkoztunk tollbamondással. Követelmény volt, hogy helyesen írjunk, gyakorlásra azonban alig volt lehetőség.

Csalódottan tapasztaltam, hogy az általános iskolában megkapott szilárd alapra nagyon gyéren és hiányosan építkezünk a középiskolában.

Az általános iskolában még nagyobb gondot fordítanak rá, a középiskolában viszont természetes, „veleszületett” képességnek tekintik.

Az általános iskola érthető módon többet foglalkozik a helyesírás gyakorlati részével, míg a középiskolában inkább az elméletre fektettek hangsúlyt. Viszont nem ártana, ha a középiskolában is több idő jutna a gyakorlati részre.

Tanítani nem igazán tanítottak, csak számon kértek. Akinek volt hozzá érzéke, az jó jegyet kapott, akinek nem, az rosszat, de nem igazán lehetett rajta segíteni.

A középiskolában, ha volt nyelvtanóránk, az első 10 percben a helyesírást gyakoroltuk.

Mit vár a főiskolától ezen a területen?

Nagyon sokat várnak az elsőévesek a főiskolától: azt remélik, hogy a főiskola megtaníttja őket helyesen írni, illetőleg tovább csiszolhatják, finomíthatják, elmélyíthetik meglévő ismereteiket. Mindössze négyen nyilatkoztak úgy, hogy a helyesírás tanítása nem a felsőoktatás feladata.

Helyesírási készségem még nagyon sok gyakorlást igényel, ehhez pedig szakszerű segítségre van szükségem.

A Miért? kérdésre való választ. Sok szóról nem értem, hogy miért pont úgy kell írni, honnan is ered. Emellett a rálátási készség fejlesztését, átlátni a helyesírást, mint egy komplex és érthető rendszert.

Szeretném behozni a lemaradásom, bár tudom, hogy a főiskolának nem ez lenne az elsődleges feladata. Szerintem a főiskolán már csak csiszolgatni kellene a tudásunkon. A középiskolából ide kerülve rádöbbenünk, hogy mennyire keveset tudunk. A főiskolákon jóval magasabb a követelmény, mint amit magunkkal hozunk. Ez óriási probléma nekünk, diákoknak, és a főiskolai tanárainknak is.

A középiskolában hogyan osztályozták a helyesírást?

Szigorúan	61 fő	55%
Következetesen	33 fő	30%
Enyhén	2 fő	2%
Következetlenül	5 fő	5%
Kiszámíthatatlanul	8 fő	7%
Sehogy	1 fő	1%

A szigorúan és a következetesen válaszokat pedagógiai szempontból elismerésnek tekinthetjük, így a válaszok 85%-a pozitív. Az előző kérdés adataival és feleleteivel összevetve azonban kiderül, hogy a szigorúság mögött sok esetben csak számonkérés van, tanítás és gyakorlás nem mindig.

Nyolcan (7%) megjegyezték, hogy már a középiskola első osztályától kezdve az érettségi dolgozat pontozási rendszere alapján értékelték őket.

Mit tart helyesírásunk legégetőbb gondjának?

(a) Az idegen szavakat	41 fő	37%
Elhanyagolják a helyesírást	14 fő	13%
Az iskolai hiányosságokat	12 fő	11%
A sajtó helytelenségeit	4 fő	3%
Nehezen tanulható	2 fő	2%
<u>A sok szabályváltozást</u>	<u>1 fő</u>	<u>1%</u>
(b) Az egybe- és a különírást	9 fő	8%
A tulajdonnevek írását	6 fő	5%
Az elválasztást	3 fő	3%

A kérdés megfogalmazásával szándékosan tág értelmezési lehetőséget hagytunk a hallgatónak a véleményalkotásra, problémaérzékenységük kifejezésére. Kétféle megközelítéssel találkozunk: **(a)** elvi (helyesírásunk általános helyzete, megítélése), **(b)** gyakorlati (a magyar helyesírás legnehezebb területe). A megfelelő rálátást igénylő válaszadásra azonban a résztvevők 17%-a nem vállalkozott.

Az idegen szavakat nem csak helyesírásuk miatt említették a felmérés résztvevői, mivel sokan nyelvhelyességi gondokra is kitértek: az idegen szavak kérdéskörét tartják mai nyelvünk, nyelvhasználatunk, nyelvművelésünk legfőbb problémájának. Többen drámai szavakkal, végletes megfogalmazással jellemezték a mostani helyzetet (nyelvünk visszafejlődése, a magyar nyelv eltűnése stb.). Egyértelműen nem állapítható meg, hogy saját meglátásaikra támaszkodtak-e, vagy pedig iskolai, tanári útmutatásokat idéztek-e föl.

Azok, akik a helyesírás elhanyagolását kifogásolták (13%), társadalmi jelenségről beszéltek (általános igénytelenség, sajtó, tévé, feliratok, kiírások, szórólapok stb.). Fontos meglátást tartalmaz a válaszok 11%-a: hangsúlyozza az iskola felelősségét, meghatározó voltát. A közvéleményben is meglévő téves vélekedés, mely szerint a szabályok folyton változnak, itt ugyan csak egy válaszban jelent meg, ám az utolsó előtti kérdésben hat százalékos adat tal szerepel.

A legégetőbb probléma a helyesírás szempontjából az informatika területén található. Az angol elterjedése kiszorítja a magyar nyelvet.

A mai kulturális változások miatt veszélybe kerülnek a helyesírás egyes területei, mint például az ékezetek (amennyiben az internetes oldalakra gondolunk), vagy a számítógépek miatt az elválasztás.

Az általános iskolában kellene a legnagyobb hangsúlyt fektetni a helyesírásra, hiszen az idejében lerakott alapozásra lehet később építeni, s igazá-

ból a helyesírás az egyik legfontosabb gyakorlati feladat. Gyakran előfordul, hogy az idegen nyelvre több hangsúlyt fektetünk, mint a saját anyanyelvünkre.

Néha félelem fog el, hogy elveszítjük a magyar nyelvet. Nem küzdünk a nyelvünkért.

A mai sajtóban, közéletben már nem figyelnek rá annyira, teljesen elnyugatiasodunk. A mai rohanó világban már nincs idejük, igényük az embereknek ezzel foglalkozni, sajnos.

Szerintem nagyon sokan nem tanulnak meg helyesen írni, és még felnőtt korukban is durva hibákat ejtenek. Számtalan ilyen emberrel találkoztam már. Azt hiszem, ez valahol minősíti az embert.

Milyen helyesírási kézikönyveket, kiadványokat ismer?

A magyar helyesírás szabályai*	80 fő	73%
Helyesírási kézisztár	22 fő	20%
Kis magyar nyelvtan	18 fő	16%
Különböző gyakorlókönyvek	14 fő	13%

Helyesírásunk	9 fő	8%
Nem válaszolt/nem tudott válaszolni	13%	12%

*Részletezve „A magyar helyesírás szabályai” válasz (AkH.) adatai:

Csak az AkH.-t nevezte meg; és a címét pontosan írta	13 fő	12%
Csak az AkH.-t nevezte meg; de a címét pontatlanul írta	45 fő	41%
Ezen kívül más kiadványokat is megnevezett	22 fő	20%

A felmérésben részt vevők több mint negyede nem nevezte meg a helyesírási szabályzatot, és mindössze egyötödük ismeri a Helyesírási kézisztárt. (A felmérés alig két hónappal a Magyar helyesírási szótár megjelenése után készült, így ennek az ismerete nem volt elvárható.)

Azért elgondolkodtató, sőt figyelmeztető adatok az iméntiek, mert magyar és kommunikáció szakra felvettek lévén nyelvi és helyesírási tájékozottságuknak illő lenne kiterjednie ilyen kérdésekre is. Az érintettek számára pedig tudvalevő, hogy az egri kommunikáció szakosok írásbeli felvételi vizsgája korábban is tartalmazott összetett helyesírási feladatokat. De ettől függetlenül: már az érettségizettektől elvárható lenne az alapvető kézikönyvek pusztá létezésének ismerete. Egy másik észrevétel: a jelek szerint nem sok helyen használják az általános iskolásoknak készült Helyesírásunk című

könyvet. Megjegyzendő még, hogy a Kis magyar nyelvtan nem kimondottan helyesírási kézikönyv.

Mikor változtak legutóbb a helyesírási szabályok?

Néhány éve. 1997-ben. 1996-ban	13 fő	12%
1994-ben. 1995-ben	9 fő	8%
1987-ben	7 fő	6%
1985-ben	11 fő	10%
1950-ben	1 fő	1%
A nyelvújítás idején	1 fő	1%
Folyamatosan változnak	7 fő	6%
Nem változnak	1 fő	1%
Nem tudja	60 fő	55%

A pontos válasz ismerete ugyan nem tartozik a legfontosabb tudnivalók közé, de valamiféle tájékozódási alap elvárható lenne a hallgatóktól. Feltűnő, hogy a többségnek fogalma sincs róla, vagy pedig még találgatni sem mert. Érdekes összefüggés, hogy akik a legpontosabb választ adták (azaz 1985-öt jelölték), jórészt pontosan nevezték meg a szabályzat címét is, sőt többen még a *11. kiadást* is feltüntették.

Milyennek tartja saját helyesírási készségét?

Jónak	33 fő	30%
Megfelelőnek	19 fő	17%
Fejleszthetőnek/fejlesztendőnek	12 fő	11%
Közepesnek	19 fő	17%
Rosznak	16 fő	15%
Semmi érzéke hozzá	1 fő	1%
Nem tudja megítélni	2 fő	2%
Nem válaszolt	8 fő	7%

Az önértékelés reálisnak tűnik. Elgondolkodtató azonban, hogy az immár magyar, illetőleg kommunikáció szakos hallgatók mintegy felének saját bevallása szerint gondjai vannak a helyesírással, sőt 16%-uknak súlyos gondjai. (A kommunikáció szakos hallgatók egy része már a szakmában, az írott és az elektronikus sajtóban dolgozik középiskolás korától.) Azok, akik helyesírásukat fejlesztendőnek vagy fejleszthetőnek értékelték, mind magyar szakosok.

A kérdőívek átnézése közben nemcsak a vesszőhibák bosszantó sokasága tűnt föl – amelyhez hovatovább már a felsőoktatásban is hozzá kell szok-

nunk a hallgatók írásműveiben (!) –, hanem számos súlyos hiba is (*megjelenik, újabb, nyelvtan óra* [sokaknál típushiba], *megakarok tanulni, megbízhatóbb tudás, idegenszavak, földrajzinevek, röpp dolgozat, megtanul, készség* [három személynél], *kifelyezés, tolbamondás, nincsennek* stb.).

A felmérések alátámasztják, hogy a helyesírási készség fejlesztését továbbra is kiemelt területnek kell tekinteni az általános iskolában, a középiskolában viszont feltétlen előrelépésre van szükség, de még a felsőoktatás sem maradhat tétlen.

Helyesírási gyakorlókönyvek, feladat- és mondatgyűjtemények

- Antalné Szabó Ágnes: *Hogyan írjam?* Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
Bozsik Gabriella: *Helyesírási feladat- és mondatgyűjtemény*. Eger, 1996.
Dörnyei László: *Helyesírási gyakorlófüzet* 5., 6., 7., 8. (4 kötet) Apáczai Kiadó, 1992.
Fercsik Erzsébet: *Ki szavatol a helyesírás biztonságáért?* Korona Kiadó, 1993.
Fercsik Erzsébet: *Helyesírási kalauz*. Korona Kiadó, 1995.
Cs. Nagy Lajos: *Alapfokú helyesírási gyakorlókönyv* 3–8. Trezor Kiadó, 1990.
Cs. Nagy Lajos: *Helyesírási munkafüzet* 5–6., 7. és 8. (3 kötet) Trezor Kiadó, 1994.
Simon Györgyi–Zala Mária: *Magyar nyelvtan és helyesírás*. Tankönyv és feladatgyűjtemény. PannonKlett Kiadó, 1997.
Szathmári István: *A magyar helyesírás alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
Noll Katalin: *Helyesírás mindenkinek*. Mozaik Kiadó, 1994., 1995.²
H. Tóth István: *Helyesen írok?* Origó, 1994.
Vörös Ferenc: *Helyesírási tréningek*. A szerző kiadása, 1993.
Vörös Ferenc: *Legyen biztos helyesírásunk!* Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 1995a. A nyelvtan és a helyesírás tanítása. In: *Az anyanyelvi nevelés módszerei*. Kaposvár–Budapest.
Adamikné Jászó Anna 1995b. A grammatika az alsó tagozatos tankönyvekben. *Nyr.* 142–164.
Antalné Szabó Ágnes 1995. Szemléletek és módszerek a helyesírás-tanításban. In: *Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdéseiből* [A továbbiakban: *HGY*]. Szerk. Bozsik Gabriella és V. Raisz Rózsa. Eger, 102–123.
Bencédy József 1995. Megtanulható, megtanítható-e a helyesírás? In: *HGY*. 93–101.
Bozsik Gabriella 1993. Az intézménynevek helyesírásának tanításáról. *Magyartanítás*, 1993. 5. 29–32; 1994. 4. 31–33.
Fábián Pál 1998. Helyzetkép a magyarországi helyesírás ügyéről. In: *Helyesírásunkról, helyesírásunkért*. Szerk. Bozsik Gabriella és V. Raisz Rózsa. Eger, 18–23.
Fercsik Erzsébet 1993. A pedagógusjelöltek és a helyesírás. *Nyr.* 529–531.

- Hangay Zoltán 1993. Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük. *Nyr.* 515–516.
- Laczkó Krisztina 1993. Helyesírás és társadalom ma. *Nyr.* 506–508.
- Ligeti Róbert 1967. *Gyermekek olvasászavarai*. Budapest.
- Meixner Ildikó 1993. *A dyslexia prevenció, reeducáció módszere*. Budapest.
- Minya Károly 1998. Szubjektív helyesírás. *Édes Anyanyelvünk* 4. 3.
- Pletl Rita 1997. *Erdélyi helyzetkép az iskolai helyesírásról*. Székelyudvarhely.

(Helyesírás és tanárképzés. Szerk. Bozsik Gabriella és V. Raisz Rózsa. Líceum Kiadó, Eger, 1999–2000. 85–98)

HELYESÍRÁS

A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból

A legkisebb mértékben sem csodálkozhatunk azon, hogy a szaknyelvek kutatása és művelése az utóbbi évtizedben az alkalmazott nyelvészet egyik központi kérdése lett. A tudományok, a különböző szakmák, szakterületek fejlődése ugyanis minden eddigi ütemet felülmúl: amíg egy-két évtizede „csupán” tudományos-technikai forradalomról beszéltek, ma már információs robbanást emlegetnek – s ennek természetes velejárója szakszókészletünk, fogalmi rendszerünk gyors, sőt viharos változása. Ha csak az új alakulatokat vizsgáljuk, pusztá megjelenésük legalább három oldalról érinti a nyelvészetet: szemantikai, morfológiai és helyesírási szempontból. Le kell szögeznünk, hogy nem a nyelvészek öngerjesztő munkálkodásának tulajdonítható a szaknyelvek iránti fokozódó érdeklődés. Éppen ellenkezőleg: maguk a szakmák képviselői keresik meg a nyelvészeket, hogy az egyre bonyolultabb kérdésekben tanácsaikat kérjék. 2002 nyarán egyszerre három felkérés részeként intenzíven foglalkozhattam a szaknyelvi helyesírás időszerű kérdéseivel. Mivel a különböző helyeken és szinteken felvetődött gondok láthatóan hasonlóak, ezek a friss tapasztalatok bizonyos általánosításra adnak lehetőséget. Nem a végleges válaszra, hanem inkább a kérdések összegezésére, helyzetelemzésre és bizonyos javaslatok megfogalmazására van most lehetőség, amelyeket azután a szélesebb szakmai közvélemény megvitathat.

2002. június 21-én tartották Gödöllőn, a Szent István Egyetemen a környezetvédelmi szakírók és szakfordítók tanácskozását. A Nyelvi Intézet Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke és a Környezetgazdálkodási Intézet által rendezett fórumon egyetemi oktatók, kutatók, könyvkiadók és lektorok vettek részt, szám szerint 25-en, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tagjai közül pedig e sorok szerzője. A tanácskozáson – a szakfordítások nyelvi sajátosságain kívül – számos helyesírási észrevétel, megállapítás is elhangzott:

- nincs kellően szabályozva az egyes szaknyelvek helyesírása (jelesül a környezetgazdálkodás),
- a fordítások sok hibát okoznak azzal, hogy szolgáian követik az idegenszerű írásmódot pl. a különírás vagy a nagy kezdőbetűk tekintetében,
- a lektorálás hiánya miatt sok hiba van a szakmai munkákban,

- a helytelen alakok hamar elterjednek és megszilárdulnak,
- végül egy több helyen felmerült kérdés: jogunk van-e az általános helyesírási szabályoktól eltérő, az adott szakma nyelvében használt egyedi írásmódra, ha szakmai közmegegyezés alakul ki?

A felvetésekre – a teljesség igénye nélkül – az alábbiakban keressük a választ.

A szaknyelvi helyesírás szabályozása az utóbbi évtizedek folyamatos programja. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága az utóbbi tíz évben a következő szaknyelvi szótárak munkálataiban vett részt: *Orvosi helyesírási szótár* (főszerk.: Fábíán Pál és Magasi Péter; Akadémiai Kiadó–Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár, Budapest, 1992); *A magyar állatnevek helyesírási szabályai* (Gozmány László; Rovartani Közlemények 1994: 429–45); *Az állatfajtanévek helyesírása* (szerk.: Jávorka Levente, Fábíán Pál, Hőnyi Ede; Állattenyésztés és takarmányozás 1995: 465–70); *A földrajzi nevek helyesírása* (szerk.: Fábíán Pál, Hőnyi Ede, Földi Ervin; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998); *Növényneveink* (Priszter Szaniszló; Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998); *Útmutató a szerves vegyületek IUPAC-nevezéktáblájához* (szerk.: Nyitrai József és Nagy József; Magyar Kémikusok Egyesülete, Budapest, 1998), s ekkor még nem említettük a korábbi munkákat. – A bizottságtól függetlenül jelent meg a *Közgazdasági helyesírási szótár* (szerk.: Bárányné Szabadkai Éva és Mihalik István; Tinta Kiadó, 2002) és a *Helyesírási szójegyzék. Képzés – foglalkoztatás* (szerk. Papp Ágnes és Paróczayné Korányi Margit; Nemzeti Szakképzési Intézet, Budapest, 1994).

Feltétlenül üdvözölhetjük ezeket a kiadványokat, és kijelenthetjük: mindenképpen szükségesek. Azon viszont érdemes elgondolkodni, hogy a szaknyelvi helyesírás újabbnál újabb területeken igényel szabályozást, beavatkozást, így óhatatlanul egyre bonyolultabbá válik, hovatovább csak az adott szakma művelői tudják követni. Emiatt törekedni kell a magyar helyesírás egységességének megőrzésére, s az összehangoló munkának a letéteményese továbbra is az akadémiai bizottság kell, hogy legyen, támaszkodva a különböző szakterületek művelőire. A Magyar Nyelvi Bizottság, illetőleg az osztályképviselők személyi és anyagi lehetőségei azonban végesek, így felmerülhet új erők bevonása, de csak szakmai garanciákkal.

Néhány helyesírási részterület vizsgálata

Többszörös összetételek – mozgószabály

A szóalkotásmódok közül szembetűnően gyakorivá vált a szóösszetétel, és ezen belül a további helyesírási gondokat okozó többszörös összetétel. Nem is csodálkozhatunk ezen, mivel egyre bonyolultabb fogalmakat kell megneveznünk, különösen a szaknyelvekben. Helyesírási – és természetesen az ezt megalapozó szintaktikai – szempontból ugyan el kell különítenünk

egymástól a jelöletlenség miatt létrejövő, illetőleg a mozgószabály alkalmazása következtében kialakuló többszörös összetételeket, végső soron azonban az eredmény ugyanaz: hosszú, bonyolult, sok szótagos, olykor nehezen kiolvasható, nyakatekert összetétel. A helyesírási szabályzat 138. pontja fölhívja a figyelmet ezek elkerülésére, jelöltté téve őket ugyanis oldottabb, gördülékenyebb különírt szerkezeteket kapunk: *tervezőiroda-vezető* – *a tervezőiroda vezetője*; *gépkocsivezető-tanfolyam* – *gépkocsivezetői tanfolyam*.

Kérdés azonban, hogy a szakterminológiára mindez mennyire érvényes, hiszen itt állandósult alakulatok vannak. A gödöllői tanácskozáson is kiderült, hogy nem pusztán helyesírási, hanem nyelvtani, szóhasználati kérdésről van szó. A szaknyelvekben rengeteg egybe- és különírási gond adódik, de a buktatókat sokan nem is veszik észre, mivel még az egybeírandó összetételeket is különírják. Általános sajátossága a szakterminológiának a jelöletlenség, s ehhez társul típushibaként a széttagolás: *természeti erőforrás gazdálkodás*, *folyékony szennyezőanyag kibocsátás*. Ha ennél a jelöletlen szerkesztésmódnál maradunk, mindkétszer a szabályzat 138. b) pontját, a mozgószabály második esetét kell alkalmaznunk: *természetierőforrás-gazdálkodás*, *folyékonyszennyezőanyag-kibocsátás*. Nem szükséges bővebb magyarázat ahhoz, hogy lássuk: szerencsétlen alakulat jött létre, s bár a mozgószabály igen logikus, mégsem várható el ennek készségszintű alkalmazása sem a nagyközönségtől, sem a szaknyelvek használatától. Inkább a jelöltséget vagy a körülírást ajánljuk: *természeti erőforrásokkal való gazdálkodás*, *gazdálkodás természeti erőforrásokkal*, *folyékony szennyezőanyagok kibocsátása*. Nem választható el tehát a helyesírás és a magyaros nyelvtani szerkezet: az ortográfia szabályai az agglutináló nyelv szintaktikai szerkezeteihez idomultak, ezért a jelöletlen többszörös összetételek nem véletlenül okoznak annyi gondot.

Az említett tanácskozáson típuspéldaként szerepelt és hosszú vita tárgya volt egy növényi kártevő tükörfordítása, *az árpa sárga törpülésének mozaikvírusa*. Az angol eredeti megnevezés így fest: *Barley Yellow Dwarf Mosaic Virus*. Ennek mintájára a szakfordítók olykor a legegyszerűbb eljárást választják: *Árpa Sárga Törpülés Mozaik Vírus* vagy *árpa sárga törpülés mozaik vírus*. Az idegen hatás tehát három formában nyilvánul meg: az analitikus (széttagolt, különírt) forma megtartása, a fölösleges nagybetűsítés, illetőleg nyelvtanilag a jelöletlenség. Többféle megoldást javasolhatunk. A fentebb említett *az árpa sárga törpülésének mozaikvírusa* forma ugyan nyelvi és helyesírási szempontból megfelelő, de nem tesz eleget a szakmai megnevezésektől elvárható tömörségnek. A szakma képviselői inkább a következőt támogatták: *az árpa sárgatörpülés-mozaikvírusa*. Ezzel a kiragadott példával rávilágíthatunk az oly gyakorivá vált különírási tendencia egyik fő okára, az idegen nyelvi hatásokra, amelyek közvetlenül ugyan a fordítások révén ér-

vényesülnek, de számolni kell az áttételes következményekkel. Nem csupán elszigetelt szaknyelvi jelenségről van szó, hiszen például a számítástechnikai szaknyelv sokakhoz eljut, anglicizmusaival együtt.

A jelöletlen viszony jelöltté tételét úgy szemlélteti, mintegy népszerűsíti a bevezetőben említett Közgazdasági helyesírási szótár, hogy nagyon sok helyütt feltünteti mindkét formát: *ipar-továbbfejlesztés, ipar továbbfejlesztése; irodaház-üzemeltetés, irodaház üzemeltetése; kompetitív piacmodell, kompetitív piac modellje; munkaviszony-megszüntetés, munkaviszony megszüntetése; okmányoshitellevél-megnyitás, okmányos hitellevél megnyitása, tőkeállomány-növekedés, tőkeállomány növekedése.* (Természetesen a határozott névelőt a jelölt birtokviszonyok elé kell gondolnunk.)

Az összetételek írásának gondjaira mind jobban fölfigyelnek a szakemberek. A növényvédelmi törvény előkészítésében közreműködő Heves Megyei Talajvédelmi és Növény-egészségügyi Szolgálat illetékesei tapasztalták, hogy a minisztérium által készített dokumentumban rengeteg helyesírási hiba és következtetlenség van. 2002 elején szakvéleményt kértek az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékétől, s annak birtokában javasolták a felsőbb szervnek a szövegek felülvizsgálatát, amelyet az el is fogadott. Összesen 50 kifejezés írásmódjáról érdeklődtek, s rendkívül figyelemreméltó, hogy az összes eset egybe- és különírási probléma volt, ráadásul néhány kivételtől eltekintve mind a mozgószabállyal kapcsolatos. Tanulságos néhány bonyolult alakulatot bemutatnunk, hogy lássuk: milyen nehézségek adódnak a szaknyelvi helyesírásban. A bal oldalon áll a munkanyagban szereplő hibás változat, jobb oldalon pedig a helyes írásmódú forma.

Jogszába	Helyes forma
<i>növényvédő szermaradék</i>	<i>növényvédőszer-maradék</i>
<i>toxikus vegyi anyag tartalom</i>	<i>toxikus vegyi anyag-tartalom v. toxikusvegyianyag-tartalom</i>
<i>szermaradék határérték megállapítása</i>	<i>szermaradék-határérték megállapítása</i>
<i>szermaradék határérték előírás</i>	<i>szermaradékhatarérték-előírás</i>
<i>növényvédő szer adalékanyag és segédanyag</i>	<i>növényvédőszer-adalékanyag és -segédanyag</i>
<i>szennyező anyag minta</i>	<i>szennyezőanyag-minta</i>
<i>növényvédő szer minta</i>	<i>növényvédőszer-minta</i>
<i>növényvédő szer raktár</i>	<i>növényvédőszer-raktár</i>
<i>növényvédő szer engedély iránti kérelmek</i>	<i>növényvédőszer-engedély iránti kérelmek</i>
<i>növényvédőszer-maradék analitikai labor</i>	<i>növényvédőszermaradék-analitikai labor</i>

*vulkanikus kőzet eredetű talajjavító
anyag
humán parazita bélféreg pete szám
meghatározása*

*vulkanikus kőzet-eredetű talajjavító
anyag
a humánparazitabélféreg-pete szá-
mának meghatározása (?)*

A javított változat csupán a helyesírási hibák korrigálását jelenti, számos esetben itt is szerencsésebb más szerkesztésmódot választani, pl.: *a növényvédő szer maradéka, a szermaradék határértékének megállapítása, a növényvédő szer adalék- és segédanyaga(i), a humán parazita bélférgek peteszámának meghatározása* stb.

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a szaknyelvi terminológiában rendkívül bonyolult alakulatok is vannak. Ezek leírásához feltétlenül szükséges útmutatás, tehát a nyelvészetnek, a nyelv művelésnek továbbra is segíteniük kell az egyes tudományterületek szakembereit a nyelvi-helyesírási problémák megoldásában. Nélkülözhetetlenek az eddigiekhez hasonló normatív szótárak és szójegyzékek.

A hat szótagonál hosszabb többszörös összetételek kötőjeles tagolása

Az AkH. 138. pontja szerint a hat szótagonál hosszabb többszörös összetételeket „többnyire kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán”. A *többnyire* határozószó jelzi, hogy akadnak kivételek, illetőleg nem kell nagyon mereven alkalmazni a kötőjelezést. A hagyomány miatt ilyen a *belügyminisztérium*, a *külügyminisztérium* és a *pénzügyminisztérium*, más okból a *fizetővendéglátó* és a *fizetővendéglátás* (az utóbbi kettőben ugyanis értelmetlenséget szülne a kötőjeles tagolás), illetőleg az *egypártrendszer* és a *többpártrendszer* (itt természetesen nem a hat szótagos szabály érvényesül, hanem a mozgószabály második esete; AkH. 138. b).

Szabályaink szerint idetartozik a *tantárgy-pedagógia* főnév. A felsőoktatásban dolgozó nyelvész kollégáink között vannak olyanok, akik zavarónak és fölöslegesnek tartják a kötőjelet, s el is hagyják. Fontos könyv címében is találkozhatunk a *tantárgypedagógia* alakokkal. Ugyanez a helyzet a *valószínűség-számítással*. A matematikai kiadványok egy része (az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent Matematikai kislexikon is) kötőjel nélkül egybeírja. Általam korrektúrázott szakkönyvben a szabályos változatot javasoltam, ám a matematikus szerzők tiltakoztak a kötőjelezés ellen. Az AkH. szójegyzéke egyébként tartalmazza az előírási formát, míg a *tantárgy-pedagógia* hiányzik még az MHSz.-ből is.

Hogyan értékelhetjük a kötőjel szerepét? A többszörös összetételek kötőjeles tagolása a hosszabb szavak kiolvasását könnyíti meg, és inkább helyesírás-esztétikai kérdés, nem pedig súlyos helyesírási hiba. E szabály alkalmazásának sajátos esete, amikor hat szótagos – tehát kötőjel nélküli – többszö-

rös összetétel egy szótagos (sőt egy betűből álló) képzőt kap, s emiatt megváltozik az írásmódja: kötőjellel tagoljuk. Mindenekelőtt az *-i* melléknév-képzőre gondolhatunk, hiszen rövid, nem föltűnő, ezért egyszerűen megfigyelkedezünk arról, hogy miatta már kötőjelre is szükségünk van a szóban: *anyanyelvoktatás* – *anyanyelv-oktatási*; *adónyilvántartás* – *adó-nyilvántartási* (rendszer, szám); *adóösszeírás* – *adó-összeírási* (ív); *minőségellenőr* – *minőség-ellenőrzés*, *minőség-ellenőrzési*; *pénzvisszafizetés* – *pénz-visszafizetési* (garancia); *haderőfejlesztés* – *haderő-fejlesztési* (terv). A kötőjel gyakori elmaradásának további oka, hogy a hat szótagos, egybeírt alakulatok írásképe rögzül a tudatunkban, s az írásképmegszokott egységét megbontja a kötőjel. Ezzel éppen a kiolvasást segítő tagolás válik zavaró tényezővé. Tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy az ilyen szavakból olykor elmarad a kötőjel.

Bármilyen furcsa, de ez a kérdés a Magyar Országgyűlésben is vitatéma volt. 2002 novemberében korrektoroknak a törvények nyelvezetéről készített szakvéleményét tárgyalták a képviselők. A Miniszterelnöki Hivatal azonban nem egyezett bele a *munkaerő-piaci* (alap) és az *érdek-képviselési* (szervek) melléknévek kötőjeles írásába, és így döntött a képviselők többsége is (tehát: *munkaerőpiaci*, *érdekképviselési*). A polémia oka ugyanaz, mint előbbi példáinkban: *munkaerőpiac* – *munkaerő-piaci*, *érdekképviselés* – *érdek-képviselési*. Előrebocsátom: nem tartom szerencsésnek, ha az akadémia által szabályozott helyesírás ügyében az országgyűlés szavazással dönt, különösen akkor, amikor az ajánlott formát a Magyar helyesírási szótár tartalmazza: mindkettőt kötőjelesen. (A nagyközönség pedig ilyen alcímmel szerezhette tudomást a történetekről: „A parlament leszavazta a helyesírási szabályzatot”; Bodnár 2002.) Az előzőekben tárgyaltak fényében mégis érthető az észrevétel, ráadásul sokadrangú kérdéssről, nem pedig alapvető szabályról van szó. Ugyanakkor példát látunk arra a törekvésre, hogy különböző szaknyelvek az akadémiaiától eltérő írásmódot alkalmaznak (bővebben l. a Szaknyelvi írásváltozatok c. pont alatt).

Nagybetűsítések

Általános jelenséggé, szinte fejlődési tendenciává vált a mai magyar írásgyakorlatban a nagybetűsítés, azaz a korábban kis kezdőbetűvel írt alakulatok csupa nagy kezdőbetűs írása (intézmények nem önálló, alárendelt egységeinek neve: *Eszterházy Károly Főiskola Tanulmányi osztálya* → *Eszterházy Károly Főiskola Tanulmányi Osztálya*; rendezvények, programok, mozgalmak elnevezése: *környezetvédelmi szakírók és szakfordítók tanácskozása* → *Környezetvédelmi Szakírók és Szakfordítók Tanácskozása*; ünnepek, nevezetes napok: *anyák napja* → *Anyák Napja*; fontosabb kézikönyvek: *Magyar*

értelmező kéziszótár → *Magyar Értelmező Kéziszótár*; hivatalos iratok: *vállalkozói igazolvány* → *Vállalkozói Igazolvány*; *személyi igazolvány*, de *Magyar Igazolvány*; dokumentumok: *Szervezeti és működési szabályzat* → *Szervezeti és Működési Szabályzat*; stb. Számos további esetről szólhatnánk még, amelyek részben belső fejlemények, részben idegen hatást tükröznek.

Nehéz meghatározni az egyezmények, szerződések, stratégiák, programok, tervezetek elnevezésének írásmódját. Nyilvánvalóan címekről van szó, de kérdés, hogy állandó vagy egyedi címeknek tekintsük-e őket. Az állandó címek minden szavát – a kötőszó kivételével – nagy kezdőbetűvel írjuk (AkH. 197.), az egyedi címeknek viszont csak az első szava nagybetűs (AkH. 198.). A szabályzat megfogalmazása szerint az állandó címek közé az újságok, hetilapok és folyóiratok tartoznak, az egyediek közé a költői művek, könyvek, értekezések, cikkek, képek, szobrok, zeneművek, műsorszámok. A szabályzat tehát ebben a kérdésben nem foglal állást, magam viszont úgy érzem, hogy az utóbbihoz áll közelebb az egyezmények, szerződések stb. fogalma. Ugyanezt találjuk a kiadványok egy részében, például az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kötetben: *A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya, A regionális és kisebbségi nyelvek európai chartája, Hágai ajánlások* (Balázs 2001. 38).

Ezzel szemben már korábban is érvényesült az a gyakorlat, hogy a történelmi jelentőségű dokumentumokat nagybetűvel írták: *Függetlenségi Nyilatkozat, Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*. Két más jellegű esetben az AkH. 10. kiadásának 125. és 135. pontja – részben a hagyományra hivatkozva – megengedi a nagy kezdőbetűket (*Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd*, illetőleg *Nagy Honvédő Háború, Nagy Októberi Szocialista Forradalom*). Ez tehát kiskaput jelentett már korábban is, és mindebből az következik, hogy a fontosnak tartott megnevezéseket, címeket emeljük ki a nagy kezdőbetűkkel. De hogy mit tekintünk fontosnak vagy kevésbé fontosnak, nem objektív mérce. Manapság már az újabb nemzetközi dokumentumok minden szavát gyakran nagy kezdőbetűvel írják. Sokszor egyértelműen angol hatásáról van szó, s ez kérdésként merült föl a gödöllői konferencián is a következő példákkal: *Convention on Biological Diversity – Biológiai Sokféleség Egyezmény, Biodiverzitás Egyezmény* (esetleg: *Egyezmény a Biológiai Sokféleségről/Diverzitásról*); *Kyoto Protocol – Kiotói Egyezmény*. Nem látván meggyőző indokát a nagybetűsítésnek, inkább a következőképpen ajánlom: *Biológiai sokféleség egyezmény, Egyezmény a biológiai sokféleségről*. Szintén kérdéses a csupa nagy kezdőbetűs írásmód a következő, európai uniós rendeletek, megállapodások magyar nevében: *Common Agricultural Policy – Közös agrárpolitika, Közös Agrárpolitika* (?); *General System of Preferences – Általános kedvezmények rendszere, Általános Kedvezmények Rendszere* (?). S ha a *Regional Development* magyar megfelelője a kisbetűs

térségfejlesztés vagy *regionális fejlesztés*, akkor fölvetődhet az előző két alakulat hasonló írása: *közös agrárpolitika, általános kedvezmények rendszere* (Dróth 2000. 294). A szakfordítókra felelősség hárul, hogy a dokumentumok címét mindig egységesen, azonos formában írják, ezért is szorgalmazzák a normatív szabályozást.

A helyes írásmód megállapításának alapja, hogy tisztában legyünk a dokumentum pontos nevével, és elkülönítsük a közkeletű, ám nem hivatalos megnevezésektől, a rövidített alakoktól. Kiváló példa erre a sokat emlegetett *római szerződés*, amely általában nagy kezdőbetűs (*Római Szerződés* vagy *Római szerződés*), pedig nem ez a hivatalos neve. Az utóbbi formula: *Szerződés az Európai Unióról*. Ennek tudatában a *római szerződés* helyesen kis kezdőbetűvel írandó, annál is inkább, mert nem is egyedi név, mivel több szerződést kötöttek az olasz fővárosban. A hiteles szakmunkák – többes számban – *római szerződésekről* szólnak. A nagybetűsítés terjedését mutatja, hogy a KHSz. mégis a *Római Szerződés* formát tartalmazza. Ugyanez vonatkozik a *maastrichti szerződésre* (KHSz. *Maastrichti Szerződés*).

Hazai viszonylatban fontos dokumentumok a Magyar Országgyűlés által alkotott törvények, ezek címében – a Magyar Közlöny tanúsága szerint – mégsem nagy kezdőbetűs minden szó (1996. évi LIII. törvény a természet védelméről; in: Magyar Közlöny 1996. 53. sz.). Másféle nagybetűsítéssel találkozunk, mégpedig a törvények kiemelt tagolásában: *I. Cikk – II. Cikk – III. Cikk; I. Fejezet – II. Fejezet – III. Fejezet; I. Rész – II. Rész – III. Rész*; stb. Ha a nem számmal kezdődő címeknek csak az első szava nagy kezdőbetűs, akkor a következőképpen lenne logikus a cikkek, fejezetek és részek tagolásának helyesírása: *I. cikk – II. cikk – III. cikk; I. fejezet – II. fejezet – III. fejezet; I. rész – II. rész – III. rész*. Ám mégsem tévedésről van szó, hanem tudatos eljárásról, mert a nagy kezdőbetűs írásmódot a szövegen belül is megőrzi: „...a Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény XV. Fejezetének VII. és VIII. Címében, illetve a XVI. és XVIII. Fejezetekben meghatározott bűncselekmény miatt...” (Magyar Közlöny 2001. 11598). Úgy tűnik tehát, hogy a jogszabályok, törvények helyesírásában az általános szabályoktól eltérő gyakorlat alakult ki. Mivel nem ez az egyetlen ilyen szakterület, érdemes a szaknyelvi írásváltozatokkal külön is foglalkozni.

Szaknyelvi írásváltozatok

Sajátos jelenség, amikor elválik egymástól a köznyelvi és a szaknyelvi alakulat írásmódja. A külső szemlélő számára azonos kifejezésekről van szó, mégis egyes tudományterületek művelői más formában írnak bizonyos terminusokat, mint azt a normatív helyesírási szabályozás ajánlja. Erre láttunk példát az imént is a magyar törvények hivatalos közlönybeli gyakorlatából,

korábban pedig a hat szótagnál hosszabb többszörös összetételek kötőjeles tagolásáról szóló fejezetben a *tantárgy-pedagógia*, valamint a *valószínűség-számítás* kötőjel nélküli írásával, és ugyanilyen jellegű az Országgyűlésben tárgyalt példasor (*munkaerő-piaci – munkaerőpiaci* stb.). Most visszatérünk a parlamenti vitához, és az előző pont folytatásaként a nagy kezdőbetű szerepét vizsgáljuk tovább más megvilágításban.

A képviselők elé került a törvények és rendeletek szövegében szereplő *kormány/Kormány* helyesírása is. A törvények helyesírását véleményező szakemberek kifogásolták a *Kormány* nagy kezdőbetűs írásmódját (Bodnár 2002). Az AkH. 188. d) pontja ad útmutatást ebben a kérdésben. Ha az intézménynév teljes formája helyett csak az intézmény típusát használjuk, kis kezdőbetűt írunk: *Földrajztudományi Kutatóintézet*, de: *a kutatóintézet ki-dolgozta*. Majd így folytatódik a szabály: „Csak néhány kivétel van: *az Akadémia* (= *Magyar Tudományos Akadémia*), *az Opera* (= *Magyar Állami Operaház*) stb.” Visszatérve a kérdéshez, a teljes forma, a hivatalos tulajdonnév: a *Magyar Köztársaság Kormánya*. A jogi szaknyelvben, a jogszabályok szövegében azonban régóta természetes jelenség a nagybetűsítés, amikor valamilyen hosszabb alakulatot egyszavas megnevezéssel rövidítenek: *A szerződő felek*, *a Magyar Köztársaság miniszterelnöke és a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke (a továbbiakban Felek)*, *megállapodtak az alábbiakban*. A törvények, rendeletek szövegében elfogadható a nagybetűs *Kormány* és más nagybetűs megnevezés mint a jogi szaknyelv jelentéstöbbletet hordozó eleme, a köznyelvi írásmódban azonban nem látni indokát az ilyen nagybetűsítésnek.

A földrajz- és a történelemtudomány területére áttérve, az MHSz. tartalmazza a *Neander-völgy*, *Neander-völgyi* alakokat, amelyek megfelelnek a tulajdonnévi előtagú földrajzi nevek 176. b) szabálypontjában foglaltaknak. Kérdés, hogy az ősembert a földrajzi névből vezessük-e le, ahogy az szabályszerűnek tűnik, vagy pedig kötőjel nélkül írjuk: *Neander-völgyi ősember – neandervölgyi ősember*. Az utóbbi formával a régészeti, történettudományi szakmunkákban találkozunk. Tekinthető hagyományosnak, hiszen a XX. század első felében valóban így írták, de a kötőjel elhagyása az egyszerűsítés elvével is magyarázható, melyre analóg példa a kötőjeles földrajzi nevekből létrejött kötőjel nélküli írandó utcanév (*Tábor-hegy – Táborhegyi út*; AkH. 182.), vagy a *Gellért-hegy – Gellérthegy*, *Margit-sziget – Margitsziget* stb. [természetföldrajzi név 176. b) – városrésznév 175. b)] kettőssége. Megjegyzendő, hogy a HTSz. a *neander-völgyi ember* alakulatot tartalmazta. A kérdés tehát: el lehet-e térni az MHSz. ajánlásától? Szaporítható-e tovább az ilyen kettősségek száma? Ha helyesírásunk egységét tartjuk szem előtt, akkor nem, de ha tiszteletben tartjuk a szaknyelvi hagyományt, akkor igen.

Saját területünkön, a nyelvi fogalmak körében is találunk gondot okozó alakulatokat: *idegen nyelvi lektorátus*, *idegen nyelvi vizsgaközpont*, *idegen nyelvi könyvtár* (tulajdonnévként is, csupa nagy kezdőbetűvel), illetőleg *nyelvvizsga-bizonyítvány*. Az egyértelmű szabály (AkH. 108. és 129.) ellenére meglehetősen elterjedt a helytelen írásmód még a felsőoktatási intézmények lektorátusainak hivatalos nevében (és másutt), illetőleg a hivatalos nyelvvizsga-bizonyítványok nyomtatott szövegében, címében (*idegennyelvi lektorátus*, ill. *nyelvvizsga bizonyítvány*). Ezek a kifejezések is egy bizonyos szaknyelvi változathoz kötődnek, és a jelek szerint az illetékesek nehezen győzhetők meg az AkH.-ban és az MHSz.-ben is szereplő írásmód alkalmazásáról.

Összegezés

A szaknyelvi helyesírás gondjai abból adódnak, hogy az egymástól igen nagy mértékben különböző tudományterületek kifejezőkészlete, fogalmi rendszere is lényegesen különbözik. A helyesírás általános szabályai nem mindig tűnnek elégségesnek a sajátos alakulatok leírására. A sokféleségben valóban útmutatásra van szükség, de ez csak úgy lehetséges, ha az adott terület kiváló ismerői együttműködnek a helyesírás szakembereivel. Mivel nem beszélhetünk általánosságban a szaknyelvről, külön-külön kell megvizsgálni a terminológiákat, nem is csupán szókészletüket, hanem helyesírásukat is. Ennek az összetett nyelvstratégiai feladatnak, a szaknyelvi tervezésnek – illetve részeként a helyesírás-tervezésnek – korunk követelményeihez igazított alapelveit és céljait az utóbbi években körvonalazták. Az MTA 1997-ben rendezte meg a Tudomány és magyar nyelv című tanácskozást, amely az elméleti alapok kidolgozásában segített (Fábián 1999. 74; Szépe 1999. 119). A gyakorlati munka és a szaporodó eredmények az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának is köszönhetők (Nyr. 2002. 253–5), és jelentős kutatások folynak a Nemzeti Stratégiai Kutatások Programja keretében (Balázs 2002). Ahogy a szaknyelvek kifejezőkészlete folyamatosan változik, ugyanúgy jelentkeznek újabbnál újabb nehézségek azok leírásában. A széttartó fejlődés ellenére a szaknyelvi helyesírás-tervezésnek az egységesség követelményét kell szem előtt tartania.

Irodalom

- AkH. = *A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Szerk. Glatz Ferenc. Magyarország az ezredfordulón c. sorozat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bodnár Lajos 2002. Megvédte nagybetűjét a kormány. *Magyar Hírlap*, 2002. november 23.

- Császár Ákos 2002. Angol eredetű hibák a magyar matematikai szaknyelvben. In: *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 101–3.
- Dobsonyi Sándor 2002. Az alárendelő szóösszetételek néhány sajátos típusáról – a helyesírás szemszögéből. In: *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 116–23.
- Dobsonyi Sándor 2003. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásának mérlege.) In: *Helyesírási tanulmánygyűjtemény*. Líceum Kiadó, Eger.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! *Nyr.* 287–97.
- Fábián Pál 1999. A nyelvművelés feladatai. In: *A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA. 73–78.
- Grétsy László 2002. A szaknyelvek megújításáért. *Nyr.* 275–83.
- Grétsy Zsombor 2001. Az orvosi szavak írásának általános szempontjai és lehetőségei. *Magyar Orvosi Nyelv* 34–5.
- KHSz. = *Közgazdasági helyesírási szótár*. Szerk.: Bárányiné Szabadkai Éva és Mihalik István. Tinta Könyvkiadó, 2002.
- Kis Ádám 2002. Egy könyvkiadó a magyar számítástechnikai szaknyelvért. In: *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 281–6.
- MHSz. = *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- Szaknyelvi konferencia. Az 1992. november 6-i tanácskozás anyaga. *Nyr.* 1993: 549–614.
- Szépe György 1999. Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben. In: *A magyar nyelv az informatika korában*. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA, Budapest, 124.

(*Magyar Nyelvőr* 2003. 12–23)

Nagybetűsítések mai írásgyakorlatunkban

Helyesírásunknak egyik legfontosabb – vagy sokak szerint a legfontosabb – területe a tulajdonnevek írása. Az e területen elkövetett hibákat, főleg a helytelen kisbetűsítéseket, mind oktatásunk, mind pedig közvéleményünk igen súlyosnak tartja vagy érzi. A kis- és nagybetűk megfelelő alkalmazása már az akadémiai helyesírás kezdete, 1832 előtt is nyelvtanaink sarkalatos pontja volt (Fábián 1967: 154). A kezdőbetű azonban csak az egyik problémája a tulajdonneveknek: e szófaji kategóriának a társadalom differenciálódásával együtt járó fejlődése, új névtípusok kialakulása egyre több kérdést vetett föl (Szemere 1974: 179). Napjainkra a korábbinál sokkal bonyolultabb feladattá vált a tulajdonnév meghatározása, az, hogy mit sorolunk ebbe a kategóriába. Sokszor nehézséget jelent vagy vitatható a tulajdonnév terjedelmének körülhatárolása is. Az alábbi áttekintés azonban nem vállalkozik e

rendkívül szerteágazó elméleti kérdéskör feldolgozására, hanem a mindennapok írásgyakorlatának vizsgálatával igyekszik rámutatni az 1990-es évek bizonyos fejlődési irányára.

Mindenekelőtt írásunk címét kell értelmezni. Az egyszerűség kedvéért nagybetűsítésnek nevezett jelenségnek négy fő csoportja van, amelybe további alpontok tartoznak bele (a zárójelbe tett számok a fejezetekre utalnak):

a) az AkH. 1984.-ben rögzítettektől eltérő, nagy kezdőbetűs írásmód, amelyet társadalmi méretekben sokan követnek: az intézménynévyszerű alakulatok köznévi tagja (1.), az intézmények alárendelt egységeinek neve (2.);

b) az AkH. 1984.-ben rögzítettek eltérő értelmezésére visszavezethető nagy kezdőbetűs írásmód: rendezvények, mozgalmak, programok megnevezése (3.), közszói betűszók (10.);

c) az AkH. 1984.-ben külön nem szabályozott újabb jelenségek: értékpapírok, biztosítási formák neve (7.), állatfajták neve (9.);

d) az AkH. 1984.-ben rögzítettektől eltérő, nagy kezdőbetűs írásmód, amely azonban – az a) ponttól eltérően – csak szűkebb körben tűnik föl: ünnepek, nevezetes napok (4.), márkanevek, ételek, italok neve (5.), lexikonok, kézikönyvek címe (6.), felekezetek, rendek, templomok neve (8.), expresszvonatok neve (11.), hónapok neve (12.), foglalkozások neve (13.), rádió- és tévéműsorok címe (14.), a családnevek előtti *dr.* rövidítés (15.), hivatalos iratok, bizonyítványok neve (16.).

Egyedi példákkal még lehetne folytatni ezt a terjedelmes sorozatot, de itt olyan jelenségek bemutatását tűzzük ki célul, amelyekből általánosabb következtetéseket vonhatunk le. A különböző formák pusztá számbavétele is már jelzi, hogy nem elszigetelt esetekről, hanem egyfajta összefüggésrendszerbe illeszkedő folyamatról van szó. Célunk éppen az, hogy a látszólag nagyon eltérő helyesírási problémahelyzeteket vizsgálva megállapítsuk: létezik-e valamiféle közös mozgatórugójuk ezeknek a nagybetűsítéseknek.

Az a)–d) pontba soroltakat érdemes összevetnünk azzal, hogy helyesírásunkban mindeddig milyen tulajdonnévi kategóriákat különítettek el. Az akadémiai helyesírás előzményei (1772–1832) című kiváló szakmunka a családneveket és a földrajzi neveket dolgozza föl (Fábián 1967: 195–201). Az akadémiai helyesírás története – az AkH. 1954. tárgyalásmódjához igazodva – négy területtel: a személynevek, az állatnevek, a földrajzi nevek és az intézménynevek írásmódjával foglalkozik (Szemere 1974: 179–206). Az AkH. 1984. az iméntieket újabb négygel bővíti: a csillagnevekkel, a márkanevekkel, a kitüntetések és a díjak nevével, valamint a címekkel. A társadalmi változások eredményeként az AkH. 1994. az intézménynevek közé sorolta az alapítványok és a pártok nevének írását.

1. Az intézménynévszerű megjelölések

A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása a 190. pontban (rövidítés a továbbiakban: AkH. 190.) elkülöníti az intézménynévszerű megjelöléseket az intézménynevektől: „A pályaudvarok, megállóhelyek, repülőterek, mozik, vendéglők, eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők stb. megnevezésében az intézményi jelleg kevésbé érvényesül. Ezekben a csak intézménynévszerű megjelölésekben a tulajdonnévi, illetőleg az azzal egyenértékű tagot (tagokat) nagybetűvel írjuk, az értelmezésre szolgáló köznévi tagot (tagokat) pedig kisbetűvel kezdve különírjuk: *Keleti pályaudvar* [...] *Vén Diák eszpresszó*, *Korona cipőbolt*...” Az AkH. 1954. a 261. pontban, az intézménynevek szabályában példaként szerepeltet két boltot is: *Háztartási Bolt*, 2. sz. *Nép-bolt*. Tehát a 11. kiadás megváltoztatta a korábbi előírást. A módosítás bevezetésétől eltelt idő vagy nem volt elegendő ahhoz, hogy az új szabály átmenjen a köztudatba, vagy pedig gondok vannak a szabály befogadásával, illetve társadalmi elfogadásával. Különösen az üzletek és az éttermek (szakszerűben és pontosabban: a kiskereskedelmi, valamint a vendéglátó-ipari egységek) írásmódjának mai gyakorlatában tapasztalható eltérés a szabályzatban foglaltaktól. Mind az üzletek kiírásaiban, mind pedig nyomtatásban általános az az eljárás, hogy az értelmezésre szolgáló köznévi tago(ka)t is nagybetűvel kezdik. Ennek eredendő oka az AkH. 1954. további hatása, illetőleg az a tény, hogy nemritkán elmosódnak a határok az intézménynevek és az intézménynévszerű alakulatok között (gondoljunk csak a vállalkozásokra, bt.-kre, kft.-kre stb.).

A Hungária Szuperinfó Eger körzeti kiadásának két számát (1996. jún. 21., 234. sz.; 1996. aug. 2., 240. sz.) áttekintve megállapítható, hogy az intézménynévszerű megjelölések döntő többségének írásmódja nem követi az érvényes szabálypontot. A 234. számban 35, a 240. számban 36 idevágó példa szerepel, s a részletes adatok a következők:

	Normasértő	Normakövető Írásmód	Csupa nagybetűs
	<i>Korona Cipőbolt</i>	<i>Korona cipőbolt</i>	<i>KORONA CIPŐBOLT</i>
234. sz.			
	22 db	1 db	12 db
	62,8%	2,9%	34,3%
240. sz.			
	21 db	4 db	11 db
	58,3%	11,1%	30,6%

Néhány példa a 234. számból, a javítással együtt.

Normasértő

Félpénzes Könyvesbolt
Fantázia Festékszalón és
Vegyiáru Bolt
Teknőc Játékbolt
Műszaki Bizományos Kereskedés
Édes-Ízek Fagylaltpor
Sikk Esküvői Ruhakölcsönző
Tuti-Böngészde

Normakövető

Félpénzes könyvesbolt
Fantázia festékszalón és
vegyiárubolt
Teknőc játékbolt
Műszaki bizományos kereskedés
Édes Ízek fagylaltpor-kereskedés
Sikk esküvőiruha-kölcsönző
Tuti böngészde

(Most nem feladatunk az egyéb helyesírási hibáknak, illetőleg a nehézkes megfogalmazású neveknek az elemzése.)

Hasonlóan vegyes képet kapunk a telefonkönyvek áttekintésekor. A Magyar Távközlési Részvénytársaság Előfizetői Névsorának (sic!) Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, 1996/1997-es kiadásából valók a következő példák.

Normasétő

Csavar Szaküzlet
Erenyő-Shop Élelmiszer bolt
Rokokó Bútorbolt
Belvárosi Divat Diszkont
Alfa Tankönyv és Tanszerbolt
Pop-sarok
Sajó Vendéglő

Normakövető

Csavorszaküzlet
Erenyő élelmiszerbolt
Rokokó bútorbolt
Belvárosi divatdiszkont
Alfa tankönyv- és tanszerbolt
Popsarok
Sajó vendéglő

Az Előfizetői Névsor Arany Oldalak (sic!) fejezetében azért is nehéz megkövetelni a szabályszerű írásmódot, mert vegyesen szerepelnek itt az intézménynévnek számító vállalkozások, bt.-k, kft.-k és az intézménynévszerű megjelölések. A szerkesztők a könnyebb megoldást választották: mérlegelés nélkül nagybetűsítik az utóbbiakat is. (Legföljebb véletlenül, netán „hibaként” fordul elő néhány normakövető megoldás.)

Összegezőképpen az AkH. 190.-ről megállapítható, hogy mindennapi írásgyakorlatunkban nem érvényesül kellőképpen. A közeljövőben – várhatóan – továbbra sem fog beépülni a köztudatba, mivel a nagybetűs formák túlsúlya miatt az utóbbiak rögzülnek nemcsak az átlagember tudatában, de még az írással hivatásszerűen foglalkozók egy (jó?) részében is.

2. Az intézmények alárendelt egységeinek neve

Az AkH. 189. négy alpontban szabályozza az intézmények alárendelt egységei nevének írását. (Az AkH. 10. kiadása nem tartalmazta ezt az esetet.) Az alárendelt egységeknek három fajtáját, „fokozatát” különíti el a szabályzat: intézménynek (mint főhatóságnak) alárendelt intézményei; intézményen belüli nagyobb szervezeti egység, testület; intézmények azonos rendeltetésű kisebb egységeinek típusokra utaló megnevezése. Témánkhoz az utóbbi két eset tartozik.

Az AkH. 189. b) pontja szerint egy intézményen belüli nagyobb szervezeti egység, testület stb. neve akkor írandó intézménynévszerűen (azaz nagy kezdőbetűvel, az és kötőszó, valamint a névelők kivételével), ha az egyediség érzékeltetésére szükség van. Ez a megfogalmazás tág teret hagy a megnevezések egyéni megítélésének, a különböző értelmezéseknek. Éppen ezért általánossá vált, hogy az intézmények, hivatalok, vállalatok belső szervezeti egységeinek a nevét mérlegelés nélkül nagy kezdőbetűvel írják, és nem alkalmazzák a szabály c) pontját. Eszerint kis kezdőbetűvel írjuk az intézmények azonos rendeltetésű kisebb egységeinek típusokra utaló megnevezését: *a XI. Ker. Tanács szakorvosi rendelője* (AkH. 1984.), *a Kossuth Nyomda kereskedelmi osztálya* (AkH. 1994.). Már 1984 előtt is jellemző volt – azóta pedig még inkább az –, hogy az efféle megnevezéseket is nagy kezdőbetűvel írják. 1984 előtti példák:

Miskolc városi Tanács Művelődési Osztálya,
Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Ipari Osztálya.

1996-os példák:

Miskolci Polgármesteri Hivatal Építési Osztálya,
Miskolci Polgármesteri Hivatal Közlekedési Csoportja,
Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Művelődési és Sportirodája,
Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal Vagyongazdálkodási Csoportja,
Magyar Televízió Rt. Politikai Műsorok Főszerkesztősége,
Magyar Rádió Oktatási Osztálya,
Eszterházy Károly Főiskola Tanulmányi Osztálya.

A különböző szintű közigazgatási hivatalok azonos rendeltetésű, típusjelölő kisebb egységeinek, osztályainak nevét már akkor is gyakran nagy kezdőbetűvel írták, amikor még főnnállt a járási rendszer: *Járási Tanács Ipari Osztálya*, *Városi Tanács Ipari Osztálya*, *Megyei Tanács Ipari Osztálya*. A

mai hivatalok írásgyakorlatában pedig azért nehéz igazságot tenni, mert az osztályok mellé fölzárkóztak a csoportok, amelyek magukat legalább annyira fontosnak tartják, mint az osztályok, és így megkövetelik a nagybetűs formát saját részükre is. Az egységes írásképp miatt a hivataloknak az jelenti a könnyebb megoldást, ha nem tesznek különbséget az osztályok és a csoportok között úgy, hogy az utóbbiakat kis kezdőbetűvel írják. (Lehet, hogy egy nagyobb csoportnak több munkatársa van, mint egy kis osztálynak.) Az AkH. 189. c) pontjának első bekezdése az elmondottak alapján napjainkban nem nagyon érvényesül, ezzel szemben fő szemponttá lépett elő az egyediség érzékeltetése (AkH. 189. b), valamint a részleg fontosságának nagybetűs kiemelése.

Ingadozott a felsőoktatási intézmények tanszékeinek írásmódja is. Az általános nagy kezdőbetűs forma mellett korábban megvolt a kis kezdőbetűs változat. Az AkH. 1994-es kiadásának 189. b) pontja viszont már példaként föltünteti a *Járványtani és Mikrobiológiai Tanszék* nagy kezdőbetűs elnevezését, ezzel eldöntve a korábbi vitát, és megszüntetve a kettősséget. (Az AkH. 1994. kihagyta az AkH. 1984.-ben szereplő példák közül a következőket: *a Medicor Művek Vállalkozási Gyára*, *a Szakszervezetek Nógrád Megyei Tanácsa*, *a Hazafias Népfront X. Kerületi Bizottsága*. E három helyére került az idézett tanszéknév.)

3. Rendezvények, mozgalmak, programok neve

Az AkH. 146. pontja szerint: „A rendezvények, rendezvénysorozatok, társadalmi és politikai mozgalmak, programok stb. nevét általában kisbetűvel írjuk: *jövőkutatási konferencia*, *nemzetközi orvoskongresszus*, *légkörkutató szimpózium* [...] *a magyar nyelv hete* [...] *országos középiskolai tanulmányi verseny* stb. – Az intézményszerűeket azonban az intézménynevek mintájára írjuk: *Budapesti Nemzetközi Vásár*, *Szegedi Szabadtéri Játékok* stb.”

A 191. pont ehhez hozzáteszi: „Intézményszerű (rendszeresen ismétlődő országos vagy nemzetközi) rendezvények, kiállítások, vásárok stb. nevét az intézményekével azonos módon szokás írni: [...] *Vadászati Világkiállítás* stb. – De: *jövőkutatási konferencia* stb.”

Értelmezési gondokat okoz a rendezvények „intézményszerűsége”. Ha ez – a zárójeles magyarázatnak megfelelően – csupán a rendszerességet, a bizonyos időszakonként (évente, kétevente, ötévente stb.) történő megrendezést jelenti, akkor az összes ilyen, sorszámozott rendezvényt nagy kezdőbetűvel íránk. Ha viszont az intézményszerűségen többet értünk a pusztán rendszerességnél, akkor más megoldásra jutunk. Az ÉKsz. *intézmény*, *intézményes* szócikkei alapján az intézményszerűség fogalmába beleértendők a következő tényezők: bizonyos személyi keret; kialakult rendszer, forma, szokás; intéz-

mény, hatóság közreműködése; szervezettség. Folytatva a gondolatsort: az intézményszerűséghez hozzáérthetjük a hivatásos szervező- és rendezőgárdát (az AkH. 146. pontjának idevágó két példája ugyanis ilyen). Ha az utóbbi értelmezést fogadjuk el, akkor a rendezvények döntő többségét kis kezdőbetűkkel írjuk.

Mai írásgyakorlatunkban is tükröződik ez a kettősség. A rendezvények legnagyobb részét nagy kezdőbetűkkel írják: *XV. Országos Táncház-találkozó, Magyar Reformátusok III. Világtalálkozója, Budapesti Millecentenárium Fesztivál, Péter-Pál Napi Aratóünnep, Egyetemi Anyanyelvi Napok, IV. Egri Nemzetközi Kiállítás és Vásár, III. Országos Ifjúsági Anyanyelvi Parlament, Történelemtanárok II. Országos Konferenciája*. Ebben a – szándékosan – vegyes példasorban rendkívül eltérő tartalmú és súlyú rendezvények kerültek egymás mellé. Csupán annyi a közös bennük, hogy írásmódjukra a 191. szabályt alkalmazták, azaz mérlegelés nélkül intézményesítették őket.

Még a nyelvészeti, nyelvművelő folyóiratok sem egységesítik a rendezvények írásmódját, s ez igen zavaró, ha egyetlen lapszámban tűnik föl a kétféle változat: *III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* (Nyr. 1992: 250–253) – *II. dialektológiai szimpozion* (uo. 254–256); *9. Finn–Magyar Szemiotikai Szimpózium – 3. osztrák–magyar szemiotikai kollokvium* (az utóbbi két példa ugyanazon az oldalon, Nyr. 1992: 492); *XI. Országos Anyanyelv-oktatási Napok* (Nyr. 1994: 477) – *Fordítók és tolmácsok XIII. világkongresszusa* (uo. 475); *Anyanyelvoktatási Napok* (ÉdAny. 1996. 3: 17) – *Édes Anyanyelvünk nyelvhasználati verseny* (ÉdAny. 1996. 1: 16) – *Édes Anyanyelvünk Országos Nyelvhasználati Verseny* (uo.).

Újabb jelenség a korábban kisbetűs versenyek mind gyakoribb nagybetűsítése: *Implom József Helyesírási Verseny* (Nyr. 1995: 422–424; Magyarartanítás 1994. 4: 36 és 1996. 1: 38); *Kresznerics Ferenc Országos Anyanyelvi Verseny* (ÉdAny. 1995. 4: 15); *Verseghy Nyelvművelő Verseny* (uo. 17); *Kőrösi Csoma Sándor Anyanyelvi Vetélkedő* (uo.); de: *Nagy J. Béla országos helyesírási verseny* (uo. 14).

Az AkH. 146.-ban megadott példák közül *a magyar nyelv hetét* is írják nagy kezdőbetűkkel (pl. az 1996-os, Jász-Nagykun-Szolnok megyei országos megnyitó meghívóján). Az országos középiskolai tanulmányi versenyt e sorok írója a szabályzaton kívül eddig kizárólag nagy kezdőbetűs formában látta (pl. ÉdAny. 1996. 3: 6).

4. Ünnepek, nevezetes napok

Az ünnepek és a nevezetes napok írásának szabályát teljesen egyértelműen adja meg az AkH. 145., bár zárójelben utal az esetleges nagybetűsítés okára: „Kis kezdőbetűvel írjuk az ünnepeket, a nevezetes napokat, a rövi-

debb-hosszabb időszakokat, a történelmi eseményeket jelentő szavakat, szókapcsolatokat (bár olykor nem kicsi az érzelmi töltésük).” Ennek ellenére már 1990 előtt is gyakran lehetett látni – a megkülönböztetett tisztelet jeléül – nagy kezdőbetűvel írt alakokat: *Nemzetközi Nőnap*, *(a) Fegyveres Erők Napja*, *Pedagógusnap*. Ugyanez a helyzet ma is, gondoljunk például az *Anyák Napjára* vagy az egyházi ünnepekre (*Mindenszentek*, *Karácsony*, *Húsvét*), valamint a millecentenárium évében, 1996-ban sokszor leírt fogalomra, a *Honfoglalásra*.

Következzék ismét a statisztika: a 30 ezer példányban megjelenő Egri Riport című Heves megyei hirdetési újság 1994. évi 51. (azaz karácsonyi) számát tekintettem át. A szerkesztőség a lapnak leadott hirdetések helyesírását általában nem egységesíti. Így meglehetősen vegyes kép alakul ki, de ez arra jó, hogy felmérjük a cégek, vállalkozások hirdetéseket feladó munkatársainak helyesírását. A nyolcoldalas lapban összesen 37 olyan hirdetés jelent meg, amely ünnepi jókívánságokat is tartalmaz (*kellemes ünnepeket*, *kellemes karácsonyt* stb.). Közülük 25-ben találkozunk nagybetűsítéssel (67%), és mindössze 12-ben (33%) írták a szabályzat szerint az ünnepek nevét, illetőleg a jókívánságokat. A normasértő formák is igen változatosak – íme, néhány szélsőséges példa:

Kellemes Karácsonyi Ünnepeket és boldog új évet kíván...

Békés, Boldog Karácsonyt és eredményekben gazdag új évet kíván...

Kellemes Karácsonyi Ünnepeket és Eredményekben Gazdag Új Évet kívánnak...

Kellemes ünnepeket és Boldog Új Esztendőt kíván...

Hét olyan hirdetés is akadt, amelyben az előző mondat típus folytatásaként következő jelzős részeshatározót is nagybetűvel írták: *...kedves Vásárlóinak...; ...Kedves Vásárlóinak...* Újabban tehát egyre kevésbé érvényesül az a szabály, hogy az ünnepek és a nevezetes napok nevét kis kezdőbetűvel írjuk: *nőnap*, *pedagógusnap*, *anyák napja*, *mindenszentek*, *karácsony*, *húsvét*, *a honfoglalás* stb.

5. Márkanevek; ételek, italok neve

Csak ritkán hibáznak a márkanevek (ezen belül az ételek, italok nevének) leírásakor – általában követik az AkH. 193. és 194. pontját. Újabban azonban föl-föltűnnek keverék formák is: *Hellmann's Valódi Majonéz*, *Glóbus Sólet Csípős kolbásszal*, *Dr. Oetker Paradies Krém csokoládé ízű*, *Lamba Grape Fruit ital rostos*. Helyesen: *Hellmann's valódi majonéz*, *Glóbus sólet csípős kolbásszal* (vagy *Glóbus – Sólet csípős kolbásszal*), *Lamba rostos grépfrútital*. Az Oetker-termék neve csak annak pontos ismeretében javítható

ki (*Paradies?*), de annyit így is megállapíthatunk, hogy a *csokoládézű* egybeírando.

A termékek csomagolásán található, ötletesnek, változatosnak szánt feliratok helyesírási szempontból néha igen zavarosak. Íme, egy érdekes példa: cerbona *KÓKUSZOS Műzli KÜLÖNLEGESSÉG*. Itt éppen a gyárnak a márkanévénél is felfogható elnevezését írták végig kisbetűvel, indokolatlan viszont a *KÜLÖNLEGESSÉG* ilyesféle kiemelése. Helyesen: *Cerbona (CERBONA) kókuszos müzlikülönlegesség*. A csomagolásokon tehát a helyesírási szabályok és a hagyományos tipográfiai előírások nem érvényesülnek.

Étlapokon főleg akkor okoz gondot a tulajdonnév terjedelmének meghatározása, ha az ételek-italok megnevezésében sok a fantáziánévi elem vagy az idegen szó. Részlet az egi Pizza Club szórólappént is terjesztett étlapjáról:

Pizza Hawai (helyesen: *Hawaii*)

Pizza alla Bolognese

Pizza Tirol

Pizza Margharita

Pizza Hortobágy

Pizza Tenger Gyümölcse

Pizza Kívánság

Lasagna alla Besamel

Foghagymás Makaróni

Ilyen szövegekörnyezetben tagadhatatlan az idegen írásmód hatása a magyar szavakra. Helyesen: *Hortobágyi pizza*, *Tenger Gyümölcse pizza*, *Kívánságpizza* (*Pizza kívánság szerint*), *Fokhagymás makaróni*.

6. Lexikonok, kézikönyvek címe

A könyvek címének írásmódját az AkH. 198. pontja szabályozza: „A többszavas címekben csak az első szót és a tulajdonneveket írjuk nagy kezdőbetűvel: Magyar értelmező kéziszótár, Képes politikai és gazdasági világatlasz...”. Egyes lexikonok, illetőleg alaplűnek tekinthető kézikönyvek címét azonban szokták az állandó címek (AkH. 197.) szabálypontja szerint írni (azaz a többemű címben minden szó nagybetűvel kezdődik, kivéve az és kötőszót, valamint a névelőt). A hagyomány és a megszokás mellett még azzal is magyarázhatjuk ezt az eljárást, hogy így hangsúlyozni tudják a gyakran többkötetes mű címének állandóságát (ellentétben az AkH. 198. pontjában megfogalmazott egyedi címekkel), illetőleg a folyó szövegben az efféle kiemelés hatékonyan segíti az olvasót. Az *Új Magyar Lexikon*, a *Világiro-*

dalmi Lexikon, a Néprajzi Lexikon, a Természettudományi Lexikon, a Természettudományi Kislexikon, az Új Filmlexikon stb. nemcsak a címlapján szerepel ezzel az írásmóddal, hanem a lexikonon belül, például a bevezető rész folyó szövegében is. Nem ez a helyzet viszont a nyelvészeti kiadványokkal. Ezek ugyanis általában követik a 198-as szabálypontot (*A magyar nyelv értelmező szótára*, *Magyar értelmező kéziszótár*, *Nyelvművelő kézikönyv*), szakirodalmi hivatkozásokban mégis előfordulnak ettől eltérő, azaz nagybetűs megoldások. Még a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr hasábjain is találkozhatunk alkalmanként nagybetűsítéssel: *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (Nyr. 1988: 253; 1991: 147; MNy. 1994: 340), *Magyar Értelmező Kéziszótár* (Nyr. 1987: 508, 511 ; 1988: 125, 253; 1991: 147; 1993: 369; 1994: 86), *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I.* (Nyr. 1994: 87). Még egy lapszámon belüli következetlenség is előfordult: a Magyar Nyelvőr Szemle című rovatában egymást követte az *Új magyar tájszótár* III. (1993: 371) és *A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana I.* (1993: 383) bemutatása.

A jövőben a következetlenségeket várhatóan igyekeznek kiküszöbölni, erre utal például a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének tájékoztatója a kéziratok formájáról. A mintaként közölt bibliográfiai részletekben az AkH. 198. pontját követve csak a címek első szavának nagy kezdőbetűjét javasolják a szerzőknek, pl. *Nyelvművelő kézikönyv* (A Magyar Nyelvőr szerzőinek figyelmébe. 1996: 121–123).

7. Értékpapírok, biztosítási formák neve

Az utóbbi évtizedben egymás után jelennek meg az újabbnál újabb értékpapírok. 1984 előtt ez még nem vethetett föl helyesírási kérdéseket, így szabályzatunk nem foglal állást velük kapcsolatban. Mai írásgyakorlatunkban a nagy kezdőbetűs forma a kizárólagos: *Libertas Hozamjegy*, *Denár Kamatozójegy*, *Mezőbank Kamatozó Jegy*, *Florenus Értékjegy*, *Kincses Takarékbetétkönyv*, *Garas Betétjegy*, *Trezor Értékjegy*, *Magyar Államkötvény*. Nagy kezdőbetűsek az „alapok” is: *Növekedési Alap*, *Befektetési Alap*, *Ingatlan Befektetési Alap*, *OTP OPTIMA Nyíltvégű Értékpapír Alap* stb.

Bár ezt a gyakorlatot utólag bizonyára már nem lehet egykönnyen megváltoztatni, elképzelhető lett volna az AkH. 190. vagy a 194. pontja szerinti írásmód (a tulajdonnévi, illetőleg az azzal egyenértékű tagot, tagokat nagybetűvel, az értelmezésre szolgáló, típust jelölő tagot, tagokat kisbetűvel írva: *Libertas hozamjegy*).

Ugyancsak nagy kezdőbetűvel írják a biztosítási formák nevét: *CSOB–2000 Családi Otthon Biztosítás*; *Élet-, Lakás- és Ingatlanbiztosítás*; *Fátum Kockázati Életbiztosítás*; *Ezüstfenyő Biztosítás*.

8. Felekezetek, rendek, templomok neve

Az AkH. 147. pontja szerint kis kezdőbetűsek a vallásokhoz, felekezetekhez tartozást jelentő szavak: *buddhista, katolikus, mohamedán, református*. Ugyanide soroljuk a szerzetesrendek megnevezését: *bencés, ferences, karmelita, minorita*; de: *Ferenc-rendi*. A templomok közkeletű megnevezése általában a felekezet vagy a szerzetesrend alapján történik: *a szegedi református templom, a miskolci evangélikus templom, az egri minorita templom*. Különösen útikönyvekben, idegenforgalmi tájékoztatókban fordul elő, hogy ilyenkor nagy kezdőbetűvel írják a templom közkeletű, de egyébként nem hivatalos nevét: *Ciszterci(ta) templom, Minorita templom* (főleg ez utóbbi gyakori). Nem közismert azonban, hogy a templomot kinek a nevére szentelték föl, pedig ez tekinthető a hivatalos, tehát tulajdonnévi megnevezésnek, nem pedig a felekezet vagy a szerzetesrend alapján történő említés:

<i>egri ciszterci templom</i>	<i>Borgia Szent Ferenc-templom*</i>
<i>az egri minorita templom</i>	<i>Páduai Szent Antal-plébániatemplom</i>
<i>soproni orsolyita templom</i>	<i>Szeplőtelen Fogantatás-templom</i>
<i>a kőszegi minorita templom</i>	<i>Szent Jakab apostol templom</i>

*Az itteni tulajdonnévi alakulatok leírásában az AkH. 168. és 170. pontja szerint járunk el.

9. Az állatfajták neve

Az MTA Állattenyésztési és Takarmányozási Bizottsága, valamint az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága közösen kidolgozta, majd 1995-ben elfogadta az állatfajták nevének helyesírási szabályait. Mivel az AkH. nem tartalmaz részletes útmutatást ebben a szaknyelvi kérdésben, érdemes részletesebben megismerkedni az elméleti alapokkal, a szabályok lényegével, s azaz, hogy milyen mértékben követik ezeket a szabályokat.

A tizenegy szabály közül témánk szempontjából is a legalapvetőbb az első: „Minden fajtanevet kisbetűvel kezdünk, akár köznévi, akár tulajdonnévi eredetű: *komondor, racka, tüdőrponty, versenyposta, angol agár, bonyhádi magyar tarka, tiroli szürke marha; saintgermaini vizsla; szeremley tyúk, orlov ló, santa gertrudis marha; stb.*”

Számunka lényeges a 6. pont is:

„A tulajdonnevekből keletkezett fajtaneveket a következőképpen írjuk:

a) Az egyelemű magyar tulajdonnevekből lett fajtaneveket eredeti írásmódjukat megtartva, de kis kezdőbetűvel írjuk:

Szeremley
Tanganyika stb.

szeremley (tyúk)
tanganyika (marha) stb.

b) A latin betűs írású egyelemű idegen tulajdonnevekből lett fajtanevekben az átadó nyelv írásmódját megtartjuk, de kisbetűvel kezdve írjuk őket:

Bombay
Galloway
Berkshire
Dobermann stb.

bombay (macska)
galloway (marha)
berkshire (sertés)
dobermann (kutya) stb.

c) A latin betűs írású többelemű idegen tulajdonnevekből lett fajtanevekben az idegen írásmódot csupa kisbetűvel írva tartjuk meg:

Santa Gertrudi
New Hampshire
Costeno con Cuerno
blonde d'Aquitaine stb.

santa gertrudis (marha)
new hampshire (tyúk)
costeno con cuerno (kutya)
blonde d'aquitaine (marha)

d) A latin betűs írású, többelemű, kötőjellel kapcsolt idegen tulajdonnevekből lett fajtanevekben az idegen írásmódot csupa kisbetűvel írva, a kötőjel elhagyásával tartjuk meg:

Romney-Marsh
Maine-Anjou
Ile-de-France stb.

romney marsh (juh)
maine anjou (marha)
ile de france (juh) stb.”

Részletesen a kutyák fajtanevének írását vizsgáltam meg. Néhány kinológiai kiadvány áttekintése után megállapítottam, hogy az idézett szabályok – bár arra még nem volt elég idő, hogy a szakmán belül közismertté váljanak – nagyrészt érvényesülnek a szakkönyvekben és -folyóiratokban. Ez azt is jelzi, hogy az egységes keretbe foglalt szabályok a betetőzését jelentik az írásgyakorlatban már korábban megindult egységesülési folyamatnak.

Példáimat a következő, 1993 utáni kiadványokból vettem: A Kutya (A Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesületének kynológiai havi folyóirata), Új Kutyarevü (Hungaro-Gong Német–magyar Lap- és Könyvkiadó Kft.), Kutyarevü Extra (Ismeretterjesztő kynológiai magazin), Kutyavilág Extra (Ismeretterjesztő kynológiai magazin), Nagy Kutyalexikon (Dunakanyar 2000; 1993), Szinák–Veress: A világ kutyái (Dunakanyar 2000; 1995).

A kiadványokban általában kis kezdőbetűvel írják a tulajdonnévi eredetű fajtaneveket: *bolognese*, *chesapeake bay retriever*, *fila brasileiro*, *hamilton kopó*, *masztino napoletano*, *schapendoes*, *sheltie* (Shetland-szigeti kutya), *shiba inu*, *staffordshire terrier*, *welsh corgi cardigan*, *welsh corgi pembroke*, *west highland white terrier*, *yorkshire terrier*.

A nagy kezdőbetű általában két esetben marad meg: vagy akkor, amikor egy eléggé ismeretlen, új fajtát mutatnak be, vagy pedig akkor, ha márkanevet viselő hibridekről van szó. Ez utóbbi esetről az állatfajták szabályainak bevezetője a következőket írja: „Nem szerepelnek a szabályzatban azok a hibridek sem, amelyek márkanevet viselnek, mert írásmódjuk tekintetében a névadótól rögzített forma a követendő, még egyénieskedő, sőt bizarr írásképek esetében is.” Példák nagy kezdőbetűs írásmódra: *Cavalier King (king)*, *Charles spániel*, *Cirneco dell'Etna*, *Coton de Tulear*, *Groenendael*, *Herdershond terrier*, *Hollandse*, *Laekenois*, *Soft Coated Wheaten terrier*, *West Highland White (white) terrier*. Sok nagy kezdőbetűs névvel találkozunk akkor, amikor bemutatják a kopók közel száz változatát (Kutyavilág Extra 1995. 11. 13–18): *Gascon Saintongeois*, *Griffon Fauve de Bretagne*, *Sabueso Espanol de Monte*, *Segugio Italiano a Pelo Raso*, *Treeing Tennessee Brindle*.

Az állatfajták nevének szabályozása ugyan helyesírási kérdés, de az, hogy mit sorolunk a fajták közé, már állatrendszertani probléma, amelyen a biológus szakértők is sokat vitatkoznak.

10. A közszói betűszók

Az AkH. 283. b) pontja szerint a közszói betűszók csupa kisbetűből állnak, mivel kis kezdőbetűs szavakat helyettesítenek: *gmK* (gazdasági munkaközösség), *tbc* (tuberkolózis), *tsz* (termelőszövetkezet), *tv* (televízió). A szaktudományok körében viszont a többbelemű közszói alakulatokat is csupa nagybetűvel írt betűszókkal szokás helyettesíteni: *CB* (citizen band), *DNS* (deoxiribonukleinsav), *EKG* (elektrokardiogram). A szabálypont utolsó bekezdése azonban megengedi az ilyen köznyelvi, nagybetűvel írt betűszók használatát is: *TKM* (tájak, korok, múzeumok), *TDK* (tudományos diákkör).

Az utóbbi időben a legtöbb gond áfa (általános forgalmi adó) szavunkkal volt. Minden elképzelhető formában feltűnt: *áfa*, *Áfa*, *ÁFA*. Az AkH. 1994. szabályozta az írásmódját a szótári részben: *áfa*, *áfája*, *áfái*, *áfás számla*. Ennek ellenére mai írásgyakorlatunkban még meglehetősen vegyes a kép, továbbra is használják a nagybetűs formákat (*Áfa*, *ÁFA*). (A kérdésről bővebben l. Vörös Ferenc: Megjegyzések *áfa* szavunk írásmódjához. Magyar-tanítás 1994. 3. 30–31.)

Az *áfa* betűszóhoz hasonló írásmódú az *szja* (személyi jövedelemadó) és a *taj* (társadalombiztosítási azonosító jel). Mindkettőnek vannak nagybetűs

változatai: *SZJA*, *TAJ*, *Taj*. A *TAJ* térhódítását segíti, hogy az Országos Egészségbiztosítási Pénztár a minden állampolgárhoz eljuttatott hivatalos iratban, az ún. Hatósági Bizonyítványban a végig nagy kezdőbetűs *Társadalombiztosítási Azonosító Jel* írásmódot alkalmazza, ezzel megalapozva a szintén nagybetűs *TAJ* változatot. A *Társadalombiztosítási Azonosító Jel* azonban nem tekinthető nagybetűvel írandó tulajdonnévnek – a személyi szám, az adószám vagy a személyi igazolvány sem az. (A jelenségről bővebben l. a 16. pontot.) Az lenne a legegyszerűbb és a legszerencsésebb megoldás, ha az *áfa* mintájára egységesen megmaradnánk a kisbetűs *szja* és *taj* írásmódnál. A szabályzat szerint nem hibás az *SZJA* és a *TAJ* sem, de az *Szja*, valamint a *Taj* kerülendő.

Eddigi példáinknál régebbi a *gyes* és a *gyed*: az előbbi a hatvanas évek végén, az utóbbi a nyolcvanas évek közepén keletkezett. A *gyes* az AkH. 1984.-ben, a *gyed* az AkH. 1994.-ben szerepel, így, kisbetűs formában. Napjainkban továbbra is megvan csupa nagybetűs alakjuk (*GYES*, *GYED*), ez azonban kerülendő. Ugyanez a helyzet a *tv* (tévé) betűszóval, csak így fogadható el az AkH. és a HKsz. szerint. Megjegyzendő, hogy a ma is fölfölbukkanó, de szabálytalan *TV*, *Tv* alakot sem a korábbi AkH., sem a HTSz. nem tartalmazta.

Ahogy azt a 3. pontban (Rendezvények, mozgalmak, programok neve) már láttuk: az AkH. 146. példaként szerepelteti az *országos középiskolai tanulmányi versenyt*. A teljes név leírásakor a csupa kisbetűs írásmód lenne helyénvaló, ellentétben a mindennapok gyakorlatával. Ha viszont rövidítve, betűszóként írjuk, a *TDK* mintájára helyes az *OKTV*, végig nagybetűvel. Bizonyára a csupa nagybetűs betűszó hatására gondolják sokan azt, hogy a teljes megnevezés leírásakor nagy kezdőbetűket kell alkalmazni.

11. Expresszvonatok neve

A Magyar Államvasutak Hivatalos menetrendje nagy kezdőbetűvel írja az expresszvonatok nevét: *Orient Expressz*, *Körös Expressz*, *Hellas Expressz*, *Alföld Expressz*, *Tisza Expressz* stb. (Néhol fölösleges kötőjelet is tartalmaz a név: *Orient-Expressz*.) Bár az AkH. szabályzati része nem ad külön felvilágosítást az expresszek nevének írásáról, a szótári rész *expressz* címszavának bokrában megtalálható a *Borsod expressz* forma, s mellette az alkalmazandó szabálypontra való utalás: 140. a). Ezek szerint: „Ha egy tulajdonnév egy köznévnél minőségjelzője, a két szót különírjuk egymástól: ... a *Kalmár fiú*; *Zsiguli gépkocsi*, *Fabulon arckrém*; stb.” A javasolt formák tehát: *Orient expressz*, *Körös expressz*, *Hellas expressz*, *Alföld expressz*, *Tisza expressz*.

12. Hónapok neve

A hónapok kis kezdőbetűs írásmódja szabályzatainkban már 1879 óta változatlanul szerepel (Szemere 1974: 143), így legfőljebb csak tájékoztatlan-ság vagy bizonyos idegen nyelvek helyesírásának hatása okozhatja a nagy kezdőbetű alkalmazását. Az első esetben mondatkezdő szónak vélik a hónap nevét az évszám után: *1996. Augusztus 25.* Nemcsak plakátokon fordul ilyen elő, de föl-föltűnik ez a hibatípus a Magyar Televízió feliratain (inzertjein). Az idegen nyelv hatásával magyarázható, amikor angol vagy német szakos főiskolai hallgatók nagy kezdőbetűvel írják a hónapokat.

13. Foglalkozások, beosztások neve

A foglalkozások, munkahelyi beosztások megnevezését csak igen ritkán írják hibásan, nagy kezdőbetűvel. Igénytelen helyesírású hirdetésekben bizonyos vezető állásokat nagybetűsítének fölöslegesen: *Értékesítési Területi Vezető* (Hungária Szuperinfó 234. szám 2. lap), *Projektmenedzser* (Heti Világgazdaság 1996. 40. 116), *Irodavezető* (Heves Megyei Hírlap 1996. okt. 19. 16).

Az AkH. 152. pontjának 2. bekezdése szerint kisbetűvel kezdjük az ügyiratok, igazolványok, oklevelek végén az aláírás alatti megjelölést: *elnök, titkár, igazgató*. Ebben a helyzetben ritkán előfordul a nagybetűs forma is.

Veress Emőke
Áruforgalmi Manager
(Helyesen: *áruforgalmi menedzser*)

14. Rádió- és tévéműsorok címe

A rádió- és tévéműsoroknak az AkH. 198. pontja szerint egyedi címük van: *Esti krónika, Vendég a háznál, Tetten ért szavak, Képes krónika, Ki mit tud?* A hivatalos műsorújság azonban néhány állandó címet a 197. pont szerint ír: *Népzenei Napló, Új Zenei Újság, Irodalmi Újság; A Hét, Új Reflektor Magazin* (Rádió- és Televízióújság. A Magyar Rádió hetilapja. 1996. 41. és 42. szám).

15. A családnevek előtti dr. rövidítés

Az AkH. 153. pontja szerint a családnevek előtti doktor szót, illetőleg rövidítését csak kiemelt helyzetben (aláírásban, levélcímzésben, oszlopba rendezett névsorban stb.) és mondat elején kezdjük nagybetűvel: *Dr. Mészáros Mihály*. Mondat belsejében viszont kisbetűvel írjuk: *Ott volt dr. Mészáros Mihály is*. Az utóbbi esetben tehát nem szükséges a nagy kezdőbetűs írás-

mód, bár meglehetősen elterjedt gyakorlat. Létezik egy olyan helyesírási babona is, mely szerint a „kisdoktor” (az egyetemi doktort) kis kezdőbetűvel, a „nagydoktor” (az akadémiai doktort, azaz a tudomány doktorát) nagy kezdőbetűvel kellene írni azért, hogy megkülönböztessük a kettőt. Ilyen szabály azonban nincs.

16. Hivatalos iratok, bizonyítványok neve

A hivatalos iratok, bizonyítványok megnevezését mondatban kis kezdőbetűvel írjuk, hiszen köznevekről van szó: *személyi igazolvány, arcképes igazolvány, katonai igazolvány, születési anyakönyvi kivonat*, (egyetemi végzettséget igazoló) *oklevél*. Az utóbbi években viszont a legújabb iratok, igazolványok, bizonyítványok egy része fölösleges nagybetűsítéseket tartalmaz.

Idézet az Országos Egészségbiztosítási Pénztár leveléből, amelyet 1995 októberében minden biztosított megkapott: *„Ezen nyomtatványról leválasztott HATÓSÁGI BIZONYÍTVÁNY az Ön Társadalombiztosítási Azonosító Jelét tartalmazza. A Hatósági Bizonyítvány az egészségügyi szolgáltatásra való jogosultság igazolására önmagában nem alkalmas, arra továbbra is a Társadalombiztosítási Igazolvány, vagy az érvényes Betegbiztosítási Igazolvány szolgál.” Helyesen: hatósági bizonyítvány, társadalombiztosítási azonosító jel, társadalombiztosítási igazolvány, betegbiztosítási igazolvány.*

A közalkalmazottak félárú arcképes igazolványát 1996-ban fölváltotta az *Menetkedvezményi Egyezség* (sic!).

A nyelvvizsgázók *Állami Nyelvvizsga Bizonyítványt* kapnak (a helyes forma kiemelt helyzetben: *Állami nyelvvizsga-bizonyítvány*; mondatban: *állami nyelvvizsga-bizonyítvány*).

Van azonban jó példa is: Az APEH 1996 októberében juttatta el az adózó állampolgároknak az új *adóigazolványt*, amely tartalmazza az illető *adóazonosító jelét*.

Összegezés

A nagybetűsítésnek nevezett jelenség a legkülönbözőbb helyesírási helyzetekben tűnik föl. Az okok megnevezésekor is sok mindenre hivatkozhatunk: a szabályok hiányos ismeretére, esetleg félreértésre vagy félreértelmezésre. De kell, hogy jelzésértéke legyen annak, hogy a változások iránya ennyire egybeesik. Már nem egyszeri hibákról beszélhetünk, hanem meghatározott folyamatról, ami ugyan helyesírási szempontból normasértés, mégis tény. Tarthatjuk gyorsan terjedő divatnak, de a példákból kiderül, hogy a legtöbbször a háttérben ott van a megkülönböztetés, a kiemelés, az egyedítés (indokolt vagy kevésbé indokolt) igénye. Abból indultunk ki, hogy a társada-

lom differenciálódásával együtt járó fejlődés már eddig is újabbnál újabb névtípusokat hozott létre, és újabbnál újabb kérdéseket, gondokat vetett föl. Az utóbbi megállapítás helyesírásunk jelenére és jövőjére is vonatkozik.

Irodalom

- AkH. 1954. = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizedik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- AkH. 1984. = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- AkH. 1994. = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Tizenegyedik (példaanyagában átdolgozott) lenyomat. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Az állatfajták nevének helyesírási szabályai*. Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának belső kiadványa. Budapest. 1995. június 19.
- ÉdAny. = *Édes Anyanyelvünk*. Nyelvművelő folyóirat. 1979–.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1972.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei (1772–1832)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

SAJTÓNYELV, MÉDIANYELV

Bulvárlapok cikkeinek címadása és szóhasználata Szövegtani részelemzés

Az ezredforduló sajtónyelvének jellemzőit kutatva induljunk ki az elmúlt két évtized idevágó szakirodalmi tételeiből, hogy kirajzolódjék a nyelvi jellemzők korábbi és a mai állapota közötti különbség. Az 1970-es, 1980-as évek tudományos eredményeit a Nyelvészet és tömegkommunikáció című kétkötetes munka foglalja össze (Grétsy 1985). A maitól mindenben különböző társadalmi, politikai, sajtóbeli viszonyok közepette az átfogó tanulmányok, szakmai elemzések máig ható érvénnyel és ma is hasznosítható kutatás-módszertani példát adva szólnak kisebb részt a nyomtatott, majd nagyobb részt az elektronikus hírközlő eszközök nyelvi, stilisztikai és pragmatikai vonatkozásairól. A nyelvhasználat társadalmi meghatározottságát jelzi, hogy ekkor a különböző „tömegkommunikációs csatornák” – mai szóval: médiumok – nyelvhasználatában nincs számottevő különbség, ha a hírek műfaját tekintjük, és elenyésző, ha más műfajokat vizsgálunk (Buda 1985. 11). A bulvársajtót ekkor még semmilyen tekintetben nem lehetett pregnánsan elkülöníteni az úgynevezett központi lapoktól, a fogalomnak csupán idézőjeles alkalmazására van példa az akkori Esti Hírlap és a Hétfői Hírek kapcsán, amikor a más sajtótermékektől elütő címadásuk kerül szóba (i. m. 17). Buda Béla szerint a korabeli sajtó stílusát a nyelvi ritualizálás (kötelező fordulatok, szóképek) és a sztereotípiák határozzák meg.

Más megközelítéssel és részletesebb leírással él a Nyelvművelő kézikönyv, amelynek 1985-ben megjelent 2. kötete a *stílusrétegek* címszó alatt röviden vázolja a publicisztika stílus általános jellemzőit. A következőket állapítja meg: „A különféle stílusrétegek közül talán a sajtónyelv áll legközelebb az élet, a mindennapok nyelvhasználatához. Természetesen következik ez a sajtó széles körű kommunikációs szerepéből, a valósággal az élettel való sokoldalú, eleven kapcsolatából, a sajtóbeli közlemények tárgyi és műfaji változatosságából. Elkerülhetetlenül kifejlődött a sajtónyelvben bizonyos mesterségbeli rutin, az események, helyzetek és témák gyakori ismétlődése szükségszerűen kialakította a megfelelő sajátos sajtónyelvi szóhasználatot, és állandósított bizonyos szokványos kifejezéseket, fordulatokat. Mindez – a szaknyelvekhez hasonlóan – jellegzetes sajtófrazeológiává merevedett. A visszatérő formulák a folytonos használatban színüket veszített és kiszikkadt

tartalmú közhelyekké, megkopott sablonokká satnyultak, elszürkítve a közleményeket, lerontva a közvetlenségre, egyéni hangra törekvő stílust, és zsargonszerűvé bélyegezve a sajtónyelvet.” (NyKk. II. 625–6) „A sajtó olyan stílust alkalmaz, amely legjobban megfelel a tömeg tájékoztatás és tömegbefolyásolás céljának. A sajtónak az áttételezés nyelvi funkcióját kell ellátnia: eltérő műveltségű olvasókat kell tájékoztatnia, egyszerre kell világosan és mozgósító erővel is közölnie a mondanivalót.” (NyKk. II. 713)

Milyen lehet általánosságban az a stílus, amely eltérő – hangsúlyozom: igencsak eltérő – műveltségű olvasókhoz kíván szólni? Hipotézisként az egyszerűsítés, egyszerűsödés fogalmát emelhetjük ki. Balázs Géza Média-nyelv című, 2000-ben megjelent munkájában már korunkra érvényesen fogalmaz: „Az újságírókkal szemben alapkövetelmény, hogy gyorsolvasásra kell fogalmazniuk. Az embereknek nincs idejük végigolvasni, végigértelmezniük a mondanivalót. A gyorsolvasásra fogalmazás óhatatlanul egyszerűsítésekkel jár, de egyúttal a világosságot is igényli.” (Balázs 2000. 218) Az egyszerű nyelvhasználatot a piac elve követeli meg, és velejárója a kevés szó és a kevés műfaj (i. m. 217).

A sajtónyelv általános jellemzői után következzenek a részletek. A NyKk. a közérthetőséget, az idegen szavak értelmezését, korlátozott használatát, a találó, újszerű kifejezések alkalmazását és a figyelemfelhívó címeket tartja fontosnak, az egyébként kerülendő sablonos kifejezéseket viszont részben természetesnek érzi, mivel a sok hasonló eseményről nem lehetne mindennap merőben újszerűen írni. Ezért a sajtónyelv közléssémái nem eshetnek azonos megítélés alá az egyéb elcsépezt frázisokkal. (NyKk. 714)

Ugyanezeket látja fontosnak kiemelni Bencédy József is a Sajtókönyvtár sorozatában megjelent Sajtónyelv című munkájában, s mellettük megemlíti a neologizmusokat, amelyeknek szerinte legfőbb népszerűsítője és terjesztője a sajtó (Bencédy 1995. 30). A folytatásból azonban kiderül, hogy az egyes sajtóműfajok nyelvezete jelentős mértékben eltér egymástól, így a hír, tudósítás, kommentár, vezércikk, riport, tárcá szó- és kifejezőkészletében, mondat szerkesztésében, stílári eszközzeiben szembetűnő különbségek vannak. De hogy milyenek, arról részletes útmutatást nem kapunk. A közelmúltban jelent meg Domokos Lajos kiváló tankönyve, a Press – A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete, gyakorlata (Domokos 2002), amely a különböző sajtóműfajok nyelvi vonatkozásaira szintén nem tér ki. Igaz, részletesen foglalkozik a szövegpragmatikával, a nyelv fölötti tényezőkkel. További – kutatás-módszertani szempontból is meghatározó – pragmatikai, stilisztikai elemzések készültek a közelmúltban (Jakusné 2002; Tolcsvai 2001), így ezt a messze vezető és terjedelmesebb kifejtést igénylő kérdéskört ez alkalommal külön nem vizsgáljuk, az érdeklődő olvasót az említett friss publikációkhoz irányítjuk.

Mai sajtónk rendkívül sokszínű: megférnek egymás mellett a mértékadó orgánumok, az elkötelezett pártkiadványok, az ismeretterjesztő, a tudományos, a kulturális, a szórakoztató és a bulvárlapok, de helyet követelnek a jó szándékú, de a médiatapasztalatokat olykor nélkülöző civil kezdeményezések, a szubkultúrák termékei, és megjelenhetnek a társadalom egy része szerint nyomdafestéket nem érdemlő irományok, nyomdafestéket nem tűrő kifejezésekkel. Ennek megfelelően nemcsak a bennük feldolgozott tematika változatos, hanem a műfajok rendszere, a hozzá illeszkedő stílus és nyelvezet. Mindezek miatt nem beszélhetünk egységes sajtónyelvről, és az ezt taglaló útmutatások, tankönyvek, elemzések nemegyszer megragadnak az általánosság szintjén, vagy pedig a bennük foglaltak némileg leegyszerűsítik a valóságot. A sajtó nyelvének, stílusának éppúgy több rétege van, mint ahogy a lapok is megoszlanak az előbb említettek szerint. Az árnyaltabb kép megrajzolása végett érdemes komplex szövegtani vizsgálatot végezni a szintaktikai, szemantikai, pragmatikai és stilisztikai szint feltárásával.

Az alábbi elemzésben arra vállalkozom, hogy a felsorolt szempontok közül a bulvárlapok szövegeinek címadásáról és a szóhasználatáról adjak képet. A szóhasználaton belül a vizsgálat kiterjed az idegen szavakra, a képszerűség összetevőire, a frazeológiai egységekre, a szólások használatára, a stílusra, különös tekintettel a bizalmas stílus és a szleng elemeire. A szintaktikai szint elemzését a következő tanulmány tartalmazza (Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata napilapok szövegei alapján). A szövegpragmatikára viszont külön nem térünk ki, mivel róla a már említett újabb szakmunkák részletesen szólnak, így a hatáskeltés, a befolyásolás tényezőiről és a diskurzuselemzésről.

A vizsgált cikkek kiválasztása nem véletlenszerűen, hanem meghatározott elvek alapján történt: belekerült az elemzésbe a lap első négy, valamint utolsó oldalának minden írása a *Blikk* 2003. augusztus 2-ai és minőségi bulvár megjelölésű *Színes Mai Lap* 2003. augusztus 7-ei számából. A feldolgozott műfajok: hír, rövidhír, riport, tudósítás, glossza. Egyáltalán nem szerepelnek sporthírek, sporttudósítások, hirdetések és apróhirdetések. Az utóbbiakat már csak azért is célszerű elkerülnünk ebben az áttekintésben, mert szövegtani jellemzőik igen nagy mértékben különböznek az említett jellegzetes publicisztikai műfajokétól. Összesen 48 cikkel foglalkozunk, közülük 25 a *Blikk*-ben, 23 a *Színes Mai Lap*-ban jelent meg. A két lapot esetenként kezdőbetűikkel rövidítjük: *Blikk* – (B), *Színes Mai Lap* – (ML)

Címek

Az írott és az elektronikus médiában egyaránt meghatározó szerepe van a címeknek, így érdemes alaposabban foglalkozni velük. A sajtóbeli címeknek tizenkét típusát különíti el Kemény Gábor: 1. leíró, eseményközlő, 2. téma-

megjelölő (nem rematikus), 3. protokoll, 4. szenzációs, 5. lakonikus, 6. kérdő, felszólító mondatos (nem kijelentő), 7. semmitmondó, 8. sűrítő, 9. alliteráló, 10. parafrázis (módosított felidéző), 11. közhelyes, 12. humoros, szójátékos (Kemény 1989). A vizsgált anyagból hiányoztak a protokoll, a semmitmondó, az alliteráló címek, a parafrázisok és a közhelyek, tehát összességében kellően változatos címadással találkozunk.

Sajátos összefüggés figyelhető meg a címek tartalma, nyelvi megformálása és a cikk megjelenési helye között. Úgy tűnik, hogy igazán figyelemfelhívó címek, illetve témák az első és az utolsó oldalon kapnak helyet, míg a belső lapokon kisebb arányban találkozunk „ordító” címekkel. Érdemes figyelni a címlapon megjelenő képekre is: jelen van a vér és az erotika. A címek csoportosítása:

Címlap:

(B)

Schumacher hadat üzent a McLarennek [fénykép]

Beckham kilóra megveszi Ronaldót

Szaddám Huszein átszabta magát? [fénykép]

Sárba dőngölte egy fiatalember a rablót [fénykép a sérült ápolásáról]

Hobóék jubileumi koncertje

Melltartókat árvereztek el (r)

Megtizedelte a gin a gyászoló rokonokat (r)

Fájdalomdíjért perelte be az orvost (r)

Villámot fotózni érkeznek a turisták (r)

Liz Taylor, 1959 [fürdőruhás fénykép]

(ML)

Magvasi szerint ifjabb Knézy Jenő megölte apját [az első oldal felét betöltő cím]

Brutális ollós gyilkosság [az elvérzett áldozat fényképével]

Utolsó oldal:

(B)

Begyógyul-e az ózonlyuk? [monokinis lány fényképével]

Kapa állt a fejébe [két fényképpel, premier plán és kistotál]

Elhunyt Marie Trintignant

Lincseléstől féltik a piromániást (r)

Rács mögött a gyilkos drogkereskedők (r)

Az izlandiak élnek a legtovább (r)

(ML)

Britney agresszív az ágyban
Szorult helyzet [erotikus fényképpel]
Levágta ujját és elvitte a kocsiját
Őrizetben a prostigyilkos

Belső oldalak:

(B)

Szaddám szakállá megnőtt, haja ősz?
Lőni vagy nem lőni?
Berkecz nem kap munkát
Kulcsár öt ügyfele 1,8 milliót kér
Erdogan kormányfő bukása
Tisztelegni tanulnak a leendő Grippen-pilóták
Mi újság? Hegedűs Róbert
Labdáznak a tigrisek
Sárba döngölte egy járókelő O. Andrást

(ML)

A nap kérdése – Lesz-e népszavazás a kórháztörvényről?
Megszólal az ollós gyilkos
Állati törvény
Engedmények kötelezettsége
*Harmincas volt a múmia (r)**
Ingyenes locsolás (r)
Kerékpáros halála (r)
Szökésben (r)
Őrizetben a rasszista (r)
Magát lőtte mellbe (r)
Hamis a bizonyítvány
Légkondicionáló okozta a kórt
Terézváros nem találja vagyonát
Öbölátúszás hátszéllel
Negyedszázados Anita
Kossuth császárral
Ráment a kapcsolata a fogdaszerelemre

*R = rövidhír. A vizsgált lapokban mínuszos hír nem volt, csak címmel ellátott rövidhír.

Az első oldalon szereplő címekben – még a külpolitikai tudósítások élén is – megjelennek a bizalmas szóhasználat vagy a szleng elemei, szólásai (*kilóra megveszi, átszabatta magát, sárba döngölte*). Előfordulnak túlzások, kétes igazságtartalmú kijelentések (*Magvasi szerint ifjabb Knézy Jenő megölte apját*). Az utóbbit érdemes rövid pragmatikai elemzéssel megvizsgálni, vajon milyen hatással van a befogadóra. A egész mondatos cím fókusza a *K. J. megölte apját*, a *Magvasi szerint* olyan bevezető mondatrészlet, amelynek túl nagy jelentőséget nem tulajdonít az olvasó. Mivel a tudatban rögzülő lényeges hír maga a fókusz, ezáltal átértékelődik a cím egésze, és elszakad a valóságtól. A cím itt nyílt bűnügyi gyanúsítássá lép elő, noha a cikk tartalmából kiderül, hogy meglehetősen kétséges ennek a feltételezésnek az igazságtartalma. Rendszerint az efféle szerkesztés következményei a sajtóperek, a helyreigazítási kérelmek.

A belső oldalakon megjelent címek között arányaiban kevesebb a szenzációhajhász, több a témamegjelölő, korrekt kijelentés: *Berkecz nem kap munkát – Kulcsár öt ügyfele 1,8 milliót kér – Erdogan kormányfő bukása – Tisztelegni tanulnak a leendő Grippen-pilóták – Terézváros nem találja vagyónát – Öbölátúszás hátszéllel*. Kevés a rövid, egy-két szavas cím; a tartalmas, informatív szókapcsolatok vagy mondatok jól eligazítanak arról, hogy miről szól a cikk. A címek típusa változatos. A rövidhírekre jellemző a kriminalitás: *Kerékpáros halála – Szökésben – Őrizetben a rasszista – Magát lőtte mellbe*. Az *Őrizetben a rasszista* nem bizonyított minősítést tartalmaz. A belső oldalak címei között alig van szlenges kifejezés. Kissé furcsa, túlzottan tömör egy meglehetősen terjedelmes írás élén a *Negyedszázados Anita* cím, amelyben egyik vezető közéleti személyiség lányának 25. születésnapjáról van szó.

A címekről összességében megállapíthatjuk, hogy általában jól kifejezik a cikk tartalmát, nyelvtani, szemantikai, pragmatikai (két kivételtől eltekintve) és stilisztikai szempontból egyaránt.

Szóhasználat

Idegen szavak

Összesen 68 idegen szó szerepelt a vizsgált anyagban, közülük mindössze néhány ismétlődött, így a szóelőfordulások száma 85. A 4811 szövegszónak ez alig 2%-a (pontosan: 1,76%-a), tehát az idegen szavak aránya igen minimális. Itt elég az összesített adatokat közölnünk, mivel mindkét lapról ugyanezt mondhatjuk el.

Mai nyelvhasználatunkról gyakran hallani az általánosítást: elárasztanak bennünket az idegen szavak, különösen a legújabb angol jövevényeket kárhoztatják egyesek. Erre a nyelvváltozatra tehát nem igaz a fenti megállapítás. Természetesen más lenne a helyzet, ha a számítástechnika nyelvét, a szóra-

koztatóipar (film, videó, zene), illetőleg egyes újabb sportágak szókészletét vizsgálánk. Az idegen szavak alacsony száma és aránya a bulvárlapokban pozitívum: megfogalmazásukban az érthetőségre törekednek – még ha erősen purista szemmel nézve jó néhány idegen elem magyarral helyettesíthető is lenne.

Ha az idegenszerűségek eredetét nézzük, feltűnő, hogy nagy részük latin eredetű, nem pedig angol. (Bár némelyik latinizmus mai használatában jogosan feltételezhetünk némi angol hatást is.) Hangsúlyozni kell, hogy az alábbiak jelentős része nemzetközi műveltség szó, így használatuk megszokott, természetes, magyar megfelelővel nem helyettesíthető. Nem találunk gyakran használt, túlzásba vitt, elkoptatott divatszót, egyedül a *brutális* melléknév négyszeri előfordulása jelzi a bulvárlapok sajátos témaválasztását. Érdekes még a *díva* háromszori megjelenése két szóösszetételben (*szexdíva*, *popdíva*). Újítással alig találkozunk (*gruppenparti*). Elmondhatjuk tehát, hogy az idegen elemek száma nem magas, nem okoz megértési nehézséget.

A következő idegen szavak fordultak elő a vizsgált cikkekben (zárójelben az előfordulások száma):

<i>agresszív</i> (2)	<i>injekció</i>
<i>akklimatizáció</i>	<i>inkasszó</i>
<i>amnesztia</i>	<i>intelligencia</i>
<i>bróker</i> (2)	<i>interjú</i>
<i>brutális</i> (4)	<i>intim</i> (2)
<i>dezodor</i>	<i>kamera</i>
<i>diktátor</i>	<i>karakter</i>
<i>dokumentum</i>	<i>katasztrófa</i>
<i>drog</i> [kereskedő]	<i>klíma</i>
<i>ex</i> [fogdaparancsnok]	<i>koncert</i>
<i>flekk</i>	<i>konzul</i>
<i>fotó</i> (3)	<i>konzulátus</i>
<i>fotózni</i>	<i>kozmikus</i>
<i>front</i> [ember] (2)	<i>legális</i>
<i>funkcionál</i>	<i>[lég]kondicionáló</i>
<i>gengszter</i>	<i>lincselés</i>
<i>gin</i>	<i>masszírozó</i> [gép]
<i>gruppenparti</i>	<i>mini</i>
<i>higiéné</i>	<i>misszió</i>
<i>homoszexuális</i> (2)	<i>mumifikálódott</i>
<i>illegális</i>	<i>operatív</i>
<i>információ</i> (2)	<i>ödéma</i>
<i>informátor</i>	<i>paraméter</i>

piromániás
popdív
pozitívum
probléma
professzor
prosti
prostituált
sofőr
speciális
specializálódott
spórol

spray
széf
szex (2)
szexdív (2)
sztár (3)
szuper
sztriptíz
terrorista
tesztpilóta
tipp (2)
verzió

Bizalmas, szleng kifejezések

A bizalmas, szleng kifejezések száma mindössze 16. Kétharmad részük a Blikkből való. A két lapban nemcsak arányuk tér el jelentős mértékben, hanem stílusértékük is különbözik. A Blikk alább szereplő kifejezései inkább szlengesek, a Színes Mai Lap hat felsorolt szava bizalmas nyelvi. A közel 400 mondathoz és 5000 szóhoz képest ez meglehetősen alacsony szám (0,3%). A megfogalmazásra tehát nem jellemző a túlzott közvetlenség, a bizalmaskodó hangvétel. Ezekhez hasonló kifejezésekkel mértékadó (nem bulvár) napilapok egyes cikkeiben is találkozhatunk:

(B)

coki mindenkinek
feldobta a rendőrségen ('feladta')
feldobták Huszein családját
Huszein nehogy eliszkoljon az amerikaiak előtt
egy frászt kelek fel
kilóra megveszi
rárohad a falazat ('börtönben sínylődik')
sárba döngöl (2)
suska
zsaru

(ML)

cucc
cukkol
csücsül
lufi
srác
szülinap

Frazeológia – szólások, képszerűség, terpeszkedő kifejezések

Feltűnően kevés szólást, illetőleg képszerű kifejezést találunk a mintegy 400 mondatban, szám szerint mindössze 12-t, közülük hárommal már találkoztunk a bizalmas, szleng kifejezések között:

(B)

*kilóra megveszi
sárba döngöl (2)
rárohad a falazat
kisiklik a keze közül
szorul a hurok*

(ML)

*elcsavarta a fejét
fényt derített rá
kézben tartja a dolgokat
kioltotta az életét
megdobogtatja a szívet
odaédesgette magához
szúrós tekintettel méregeti*

Az előző pontban jelzettekhez hasonlóan ebben a tekintetben is különbözik a két lap: a Blikk három újszerű szlenges szókapcsolata mellett hagyományos szólás mindössze kettő fordul elő (*kisiklik a keze közül, szorul a hurok*). A Színes Mai Lapból viszont hiányoznak a szleng szólások. Összességében elmondhatjuk, hogy nem jellemzőek a képszerűség eszközei, a szerzők mindvégig egyszerű, köznyelvi fordulatokat alkalmaznak. Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a nyelvművelés által terpeszkedő kifejezéseknek nevezett szókapcsolatok (*átadásra kerül, bizonyítást nyer, intézkedést fogantatosít, végrehajtásra kerül, vizsgálatot folytat*) nem szerepelnek zavaró mértékben. Korábban sajtónyelvi jellemzőnek tartották őket, és elmarasztalólag szóltak róluk. A vizsgált anyagból nem ez derül ki, és elvértve történő használatukat nem lehet hibául felróni, már csak azért sem, mert bizonyos típusai egyre megszokottabbakká válnak (*akadályt képez, adóssággal rendelkezik, késésben van, hiány mutatkozik*).

Nyelvhelyesség, helyesírás

Igen nagy pozitívuma a vizsgálatnak, hogy a legszigorúbb megítéléssel is csak elvértve lehetett néhány kisebb nyelvhelyességi hibát találni. Az utóbbi minősítés – „hiba” – igazságtalanul szigorú is, mivel többnyire olyan nyelvi jelenségekről van szó, amelyeket ma már a nyelvhasználók általában nem éreznek helytelennek. Ezek a következők:

A kapcsolatban névutó nem túl szerencsés használata: *...a francia közársasági elnök megrendülését fejezte ki ... a színésznő halálával kapcsolatban* (inkább: *miatt*). Azért is érdemes kicserélni itt másik, érzékletesebb névutóra, mert a cikkben közvetlenül utána tőváltozatával találkozunk: *A színésznő [...] egy filmforgatás kapcsán Litvániában tartózkodott.*

A *köszönhetően* névutószerű használatakor stílusosabb, ha csupán pozitív jelentéstartalmú fogalmakkal kapcsoljuk össze, ám kevésbé megfelelő ebben a mondatban: *Az esőzésnek köszönhetően 18 lakás került víz alá* (inkább: *az eső/esőzés miatt*). Tanúi vagyunk annak a folyamatnak, hogy a *köszönhetően* elveszti pozitív jelentéstartalmát, és előbb-utóbb semleges hatású névutóvá válik.

Csupán egy vitatható igekötő-használati kérdéssel találkoztunk: *Németországban a magasabb egészségügyi szolgáltatás nehezen elérhető* – inkább: *nehezen érhető el*. Az igekötős igenevek igekötője tagadáskor, valamint akkor, ha hangsúlyos határozó előzi meg, elválik, és az igenév után kerül. A mondat másik, kevésbé feltűnő javítanivalója: *magasabb egészségügyi szolgáltatás helyett magasabb szintű*.

A szövegekben ugyancsak egyszer-egyszer szerepelt a *csak és kizárólag* tautologikus (szószaporító) forma, valamint a divatozó *nem igazán* ('nem nagyon, nem eléggé, nem túlságosan') kifejezés.

Szintén egyetlen helyről hiányolhattuk a birtokos jelző szükséges *-nak, -nek* ragját, onnan viszont nagyon hiányzott (ML9): *A szomszéd házból egy fiatalember lép ki. Ő Imre bácsi, a meggyilkolt öreg unokája*. Szó szerint véve: a szomszédból kilépő fiatalember Imre bácsi. Az előzményekből persze tudjuk, hogy a meggyilkolt öreg Imre bácsi, de a mondatban ezt a tényt szintaktikailag is egyértelműsíteni kell. Mivel az értelmező jelzős szerkezet (*a meggyilkolt öreg*) miatt elválik egymástól a birtokos szerkezet két tagja (*Imre bácsi unokája* – *Imre bácsinak az unokája*), ki kell tenni a birtokos jelző ragját mind a birtokos jelzőre, mind pedig annak értelmezőjére: *Ő Imre bácsinak, a meggyilkolt öregnek az unokája*.

Többször előfordul a lapokban a kiemelő szórend, az úgynevezett rikkancsszórend. Főleg a rövidhírek címadására jellemző az ilyen fókuszba állítás, de ez érthető, sőt talán kíváncsú is: *Melltartókat árvereztek el, Megtizedelte a gin a gyászoló rokonokat, Fájdalomdíjért perelte be az orvos, Villámot fotózni érkeznek a turisták, Harmincas volt a múmia*; más cikkek címében: *Lincseléstől féltik a piromániást, Légh Kondicionáló okozta a kórt*. Ilyenkor a közlésben legfontosabbnak ítélt mondatrészek kerülnek a cím élére, ezzel együtt nagyobb nyomatékot, kiemelő hangsúlyt kapnak. Ha viszont a cikkek szövegében találkozunk indokolatlan nyomatékosítással, azt már jogosan kifogásolhatjuk: *Megtizedelte a gin a gyászoló rokonokat. Tizen hunytak el egy kameruni halotti toron, miután koccintottak az elköltözött rokon emlékére*. (Egyenes szórenddel: *Tizen elhunytak egy...*) Az efféle szerkesztésmód magukban a cikkekben csak ritkán jelentkezett.

A vizsgált anyagban zavaró helyesírási hibák nem fordultak elő. Örvendetes, hogy a számítógépes elválasztás miatt korábban megszorodott és gyakran kifogásolt helytelenségek mára eltűntek, bizonyára a korszerűbb

programoknak köszönhetően. Egyedül az összetett mondatok központosításában volt néhány javítanivaló, jobbára a tagmondathatárokon elmaradó írásjel miatt: *Nem tudta mikor kell jönni.* – Helyesen: *Nem tudta, mikor kell jönni.* Ez jelenség tipikusnak mondható, különösen akkor, amikor a kapcsolóelemek hiányoznak. Ilyenkor a rövid, néhány szavas – utalószó nélküli – főmondatot követi a mellékmondata, amelyből sokszor elmarad a kötőszó: *Nem tudta [azt], [hogya] mikor kell jönni.*

(A vizsgált lapok mondattani és mondatszerkezeti elemzését a következő írás tartalmazza.)

Irodalom

- Bencédy József 1995. *Sajtónyelv.* Sajtókönyvtár sorozat. Sajtóház Kiadó.
 Buda Béla 1985. A tömegkommunikáció nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátossága. In: Grétsy László (szerk.): *Nyelvészet és tömegkommunikáció.* II. kötet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 7–29.
 Domokos Lajos 2002. *Press.* A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete, gyakorlata. Teleschola, Budapest
 Grétsy László (szerk.) 1985. *Nyelvészet és tömegkommunikáció.* I–II. kötet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
 Jakusné Harmos Éva 2002. A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből. *Nyr*, 142–56.
 Kemény Gábor 1989. Milyen címen? Címzavakban a sajtónyelvi címadásról. In: *Szaknyelvi kalauz.* Szerk.: Bíró Ágnes. Gondolat Kiadó. 101–133.
 NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. 1980–1985.
 NyKsz. = *Nyelvművelő kézikönyvtár.* Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó. 1996.
 Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata. *Nyr*. 299–318.

(*Kommunikáció és nyelvhasználat. Tanulmányok a gazdaság- és a társadalomtudományok köréből.* Szerk.: H. Varga Gyula. Líceum Kiadó, Eger, 2004. 29–43)

Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata napilapok szövegei alapján

Az utóbbi két évtizedben a sajtónyelvről egyre elmélyültebb vizsgálatok jelentek meg, mégis kevés figyelem jutott a grammatikai tényezőknek és a mondatszerkezeti sajátságoknak. Mindenekelőtt tekintsük át az idevágó főbb

publikációkat, hogy számbavehessük eredményeiket. Időrendben haladva az első helyre kívánczik Békési Imre Szövegszerkezeti alapvizsgálatok című kiváló munkája, amely magyar újsághíryanag elemzésével készült. A bevezető fejezetben röviden foglalkozik a szerző a mondat belső megszerkesztettségével, a beépítettséggel is (Békési 1982). Ugyancsak meghatározó mű Róka Jolán Az újságszövegek szerkezeti és stílustipológiája (Róka 1986).

Az 1970-es, 1980-as évek tudományos eredményeit a Nyelvészet és tömegkommunikáció című kétkötetes munka foglalja össze (Grétsy 1985). A maitól mindenben különböző társadalmi, politikai, sajtóbeli viszonyok közepette az átfogó tanulmányok, szakmai elemzések máig ható érvénnyel és ma is hasznosítható kutatás-módszertani példát adva szólnak kisebb részt a nyomtatott, nagyobb részt az elektronikus hírközlő eszközök nyelvi, stilisztikai és – pragmatikai vonatkozásairól, a mondatszerkezetiekről azonban nem. Bencédy József a Sajtókönyvtár sorozatában megjelent Sajtónyelv című kötetében is a szókészlet és a frazeológia problémakörét, valamint a neologizmusokat tekinti a legfontosabbnak. Kiemeli még az egyes sajtóműfajok nyelvezetének jelentős eltérését: a hír, a tudósítás, a kommentár, a vezércikk, a riport, a tárcza szó- és kifejezőkészletében, mondatszerkesztésében, stílus eszközeiben szembetűnő különbségek vannak, de hogy milyenek, arról részletes útmutatást nem kapunk. (Bencédy 1995)

A Nyelvművelő kézikönyv szerint: „A sajtó olyan stílust alkalmaz, amely legjobban megfelel a tömeg tájékoztatás és tömegbefolyásolás céljának. A sajtónak az áttételezés nyelvi funkcióját kell ellátnia: eltérő műveltségű olvasókat kell tájékoztatnia, egyszerre kell világosan és mozgósító erővel is közölnie a mondanivalót.” (NyKk. II. 713) Milyen lehet általánosságban az a nyelvezet, amely eltérő – olykor igencsak eltérő – műveltségű olvasókhoz kíván szólni? Hipotézisként az egyszerűsítés, egyszerűsödés fogalmát ragadhatjuk ki. Balázs Géza Médianyelv című munkájában már korunkra is érvényes megállapítást tesz: „Az újságírókkal szemben alapkövetelmény, hogy gyorsolvasásra kell fogalmazniuk. Az embereknek nincs idejük végigolvasni, végigértelmezniük a mondanivalót. A gyorsolvasásra fogalmazás óhatatlanul egyszerűsítésekkel jár, de egyúttal a világosságot is igényli.” (Balázs 2000. 218) Mindkét kíváncsi – az egyszerűség (egyszerűsítés), illetőleg a világosság – mondatszerkezeti szempontból értelmezhető és jól levezethető.

Áttekintésünkből látszik, hogy az utóbbi időszak sajtónyelvének mondat-tani sajátosságait nem tárták föl kellőképpen, ezért e tárgyú elemzésünk új eredményekkel kecsegtet. A vizsgálat céljai a következők:

1. Számszerű adatokkal alátámasztani mindazt, amit a sajtónyelv jellemzőiről az eddigi szakirodalmi tételek megállapítottak.

2. Részletesen bemutatni a nyomtatott sajtó hírnyelvi szövegeinek általános mondatszerkezeti sajátosságait.

3. Összehasonlítani a politikai és a bulvárlapok híryelvi szövegeinek mondatszerkezeti sajátosságait.

A vizsgált cikkek kiválasztása nem véletlenszerűen, hanem meghatározott elvek szerint történt: a tényközlő, eseményleíró műfajokra irányult. A politikai napilapok közül a Magyar Nemzet (MN) október 2-ai számából az első két oldal összes írása (tematikailag bel- és külpolitikai híre, tudósítása), valamint a 9. oldal hosszabb, háromhasábos, ugyancsak belpolitikai tudósítása került bele az elemzésbe. A bulvárlapokból is a bel- és a külpolitikai írásokra szorítkozunk, ezek a lap első négy, valamint utolsó oldalán találhatók, a Blikk (B) 2003. augusztus 2-ai és minőségi bulvár megjelölésű Színes Mai Lap (ML) 2003. augusztus 7-ei számából. A feldolgozott műfajok: hír, rövidhír, riport, tudósítás. Egyáltalán nem szerepelnek sporthírek, sporttudósítások, glosszák, jegyzetek, hirdetések és apróhirdetések. Az utóbbiakat már csak azért is célszerű elkerülnünk ebben az áttekintésben, mert szövegtani és mondattani jellemzőik igen nagy mértékben különböznek az említett jellegzetes publicisztikai műfajokétól. A glossza és a jegyzet szubjektív hangja nagyobb teret enged a nyelvi változatosságnak, az egyéni és az egyedi formáknak. A sporthíreket és -tudósításokat azok szakzsargon jellege, illetőleg könnyedebb, olykor szlenges hangvétele és fogalmazásmódja miatt nem szerepeltetjük, akár a hirdetések és az apróhirdetéseket, amelyek sajátos nyelvezete minden egyéb sajtóműfajtól elüt. Összesen 64 cikkel foglalkozunk, közülük 25 a Blikkben, 23 a Színes Mai Lapban, 16 a Magyar Nemzetben jelent meg. A részletes elemzés előtt tekintsük át a főbb statisztikai adatokat, amelyek igen beszédesek: jól rámutatnak a bulvárlapok és a politikai lapok különbözőségének nyelvi megnyilvánulására.

1. Mondatszerkezeti sajátosságok

a) A korpusz adatai

	Bulvárlap	Politikai
A mondatégszek száma:	375	155
A mondatégségek száma:	751	381
A szóelőfordulások száma:	4811	3349

b) A részvizsgálatok átlagértékei (kerekítve)

A cikkek átlagértékei

A cikkek száma:	48	16
Ebből rövidhír (1–3 mondatégsz):	13	5
A mondatégszek átlagos száma cikkenként: (mondatégszek/cikkek)	7,8	9,6

A mondategészek átlagos száma cikkenként: (a rövidhírek nélkül)	10,7	14
A mondategységek átlagos száma cikkenként: (tagmondatok/cikkek)	15,6	23,8
A mondategységek átlagos száma cikkenként: (a rövidhírek nélkül)	21,4	34,6
A szóelőfordulások átlagos száma cikkenként: (szóelőfordulások/cikkek)	100	209
A szóelőfordulások átlagos száma cikkenként: (a rövidhírek nélkül)	137	304

A mondatok és mondategységek átlagai

Szerkesztettségi mutató

(mondategységek/mondategészek):	2,0	2,45
---------------------------------	-----	------

Telítettségi mutató I.

(szóelőfordulások/mondategészek):	12,8	21,6
-----------------------------------	------	------

Telítettségi mutató II.

(szóelőfordulások/mondategységek):	6,4	8,79
------------------------------------	-----	------

Az adatok tanúsága szerint számottevő különbség van a bulvár- és a politikai napilapok cikkeinek mondattani sajátosságai között. Az eltérés 20 és 140% között ingadozik, tehát egyértelmű, jelentős és tendenciaszerű. A bulvársajtó írásai sokkal rövidebbek, 20-40%-kal kevesebb mondategészből állnak, mint amit a másik napilaptípusban találunk. Ha az egy cikkre jutó mondategységeket nézzük, tovább nő az eltérés aránya, és a szóelőfordulásokat tekintve pedig elérjük a 100% fölötti különbséget. Tehát nemcsak maguk az írások rövidebbek, hanem az egy mondatra, mondategységre jutó szavak száma is kevesebb. Észrevehető különbség még az is, hogy a bulvárlapokban több a 1–3 mondategységből álló rövidhír, a politikai napilapban viszont 4 mondatos rövidhírek is vannak. A további, részletesebb elemzésben már eltekintünk a rövidhírek adataitól, hogy a valóban összehasonlítható, azonos műfajú és jellegű írások mutatóit ne befolyásolja.

Vizsgálatunkban Deme László mondatszerkezeti sajátosságokat feltáró módszerének főbb elemeit követjük (Deme 1971). Felhasznált munkájában a közlő próza, a fejtegető próza és a szépirodalom műfajait adatolta, közülük az első áll legközelebb a sajtóbeli műfajokhoz.

a) Szerkesztettségi mutató. A szövegkonstrukciót jól kifejezi a mondat-egységek és a mondategységek hányadosa, a szerkesztettségi mutató. Ez a fontos adat tehát azt jelzi, hogy egy mondategész átlagosan hány tagmondatból áll. A sajtónyelvben a befogadhatóság szempontjából az egyszerű, kevés tagmondatra bomló mondatok tűnnek előnyösebbnek, újabb gondolat újabb mondategészt igényel. A vizsgálat adatai ezt a hipotézist alá is támasztják: a bulvárlapokban viszonylag alacsony értékkel – 2,008 – találkozunk: kevés a többszörösen összetett mondat, és a mondategységek átlagosan két mondat-egységből állnak. Érezhetően különbözik ettől a politikai napilap 2,45-ös átlaga, tehát nagyobb szerepet kapnak a legalább három tagmondatos mondatok. Érdekes mindezt összevetni Deme László adataival: a szerkesztettségi mutató legalacsonyabb értéke nála a közlőprózában 1,88 és 1,99 között ingadozik, más műfajokban viszont 2,4 és 3,5 között változik (i. m. 136–157). Hasonló megállapításokra jutott Mikszáth-szövegek vizsgálatával V. Raisz Rózsa is (V. Raisz 1993. 73). Ezekhez viszonyítva tehát a sajtónyelv valóban a legalsó kategóriába tartozik.

b) Telítettségi mutatók. A telítettségi mutatók a mondategységek és a mondategységek szóelőfordulásainak átlagát jelzik. A szerkesztettségi mutatóhoz képest jelentősebb különbség adódik a bulvárlapok és a politikai napilapok között, természetesen az előbbieket alacsonyabbak: egy-egy mondategész átlagosan 12,8, illetőleg 23,8, egy-egy mondategység pedig 6,4, illetve 8,79 szóból áll. Deme vizsgálatában a következőket találjuk: a mondategységek telítettségi mutatója 15,67, a mondategységeké 8,32 (i. m. 273; 276). Adataink sorában különösen magasnak tarthatjuk a 23,8-es értéket, és ennek okairól alább részletesen szólunk.

Elemzett szövegeink is alátámasztják Deme Lászlónak azon megállapítását, hogy minél hosszabb a mondategész, annál rövidebbek a benne foglalt mondategységek, és annál kevesebb szóelőfordulást tartalmaznak. Vizsgálata szerint a mondat-hosszúság növekedése kedvez az ultrarövid (négy szónál rövidebb) mondategységek megjelenésének (i. m. 280). A cikkekben az az oka ennek, hogy a többszörösen összetett mondatokban gyakran szerepelnek rövid abszolút főmondatok utalószóval vagy anélkül, alannyal és állítmánnyal, (*X. bejelentette, hogy...; Y. azt nyilatkozta, hogy...; Z. kiállt amellett, hogy...*), módosító mondatrészletet tartalmazó mondatok (*Úgy tűnik...; Valószínű, hogy...; Feltételezhető, hogy...*).

c) Bonyolultsági mutató. A bonyolultsági mutató a mondategységekben belül a mondategységek kapcsolásainak számát, illetőleg annak átlagát jelzi. Az egyszerű mondatban – mivel egyetlen mondategységből áll – nincs kapcsolás, mutatója: 0. A két tagmondatos mondatban egy, a három tagmondatosban kettő a kapcsolások száma, és így tovább. Általános képletnek tekinthetjük, hogy a kapcsolások száma eggyel kevesebb, mint az adott mondatban

lévő mondat egységek száma. A szöveg mondat egéseit kifejező értékek átlaga adja a bonyolultsági mutatót. (Deme 1971. 163) Ezt az adatot kétféleképpen számíthatjuk ki: vagy úgy, hogy figyelembe vesszük az egy tagmondatos (nullás értékű) mondat egéseket, vagy pedig úgy, hogy kihagyjuk őket. A korpusz egészére vonatkozó bonyolultsági mutató számához tudnunk kell, hogy mennyi az 1, 2, 3, ...n mondat egységből álló mondat egések száma. A két laptípus adatának összevetése végett tájékoztatásul közöljük a százalékos arányokat is:

	Bulvárlap	Politikai lap
	A mondatok száma – %-a *	A mondatok száma – %-a **
1 mondat egység	121 – 32%	28 – 19%
2 mondat egység	182 – 48%	60 – 38%
3 mondat egység	49 – 13%	45 – 29%
4 mondat egység	16 – 4,6%	15 – 9,6%
5 mondat egység	6 – 2%	5 – 3%
6 mondat egység	1 – 0,4%	1 – 0,7%
7 mondat egység		1 – 0,7%

* Százalékos arány a bulvárlapok teljes korpuszán belül.

** Százalékos arány a politikai lap teljes korpuszán belül.

Ezeknek az adatoknak az ismeretében meghatározhatjuk a bonyolultsági mutatót, ami a kapcsolások számának és a mondat egések számának hányadosa. Az első esetben figyelembe vesszük az egy mondat egységből álló mondat egéseket:

Bulvárlap

$$(121 \cdot 0 + 182 \cdot 1 + 49 \cdot 2 + 16 \cdot 3 + 6 \cdot 4 + 1 \cdot 5) : (121 + 182 + 49 + 16 + 6 + 1) = 357 : 375 = 0,952$$

Politikai lap

$$(28 \cdot 0 + 60 \cdot 1 + 45 \cdot 2 + 15 \cdot 3 + 5 \cdot 4 + 1 \cdot 5 + 1 \cdot 6) : (28 + 60 + 45 + 15 + 5 + 1 + 1) = 226 : 155 = 1,458$$

A második esetben figyelmen kívül hagyjuk az egy tagmondatos mondatokat. Ekkor a bulvárlapok bonyolultsági mutatója 1,405; a politikai lapé 1,779.

A kétféleképpen elvégzett számítás után jellemző adatnak tekinthetjük a kettő százalékosan kifejezett különbségét, ami a bulvárlapok esetében 147% (közel másfélszeres különbség), a politikai lap esetében viszont sokkal kisebb, 122%.

A bonyolultsági mutató mindegyik értéke jelzi, hogy a két napilaptípus mondatszerkezeti sajátosságai határozottan eltérnek egymástól. A kontrollszövegekkel összevetve azt tapasztaljuk, hogy az egy tagmondatos mondat-egészeket is magában foglaló érték nagyjából hasonló, mint amit Deme László a közlőprózáról megállapított, de lényegesen eltér az egyéb szövegtípusok mutatóitól (Deme 1971. 174). Ugyancsak jelentős a különbség, ha sajtóbeli szövegeink értékeit V. Raisz Rózsa szépprózai adataival vetjük össze (V. Raisz 1993. 76).

Tekintsünk a számok mögé is! Az iménti táblázatban láttuk, hogy a korpuszban mindössze egyetlen példa akadt 7 mondategységből álló mondat-egészre. A mondatot elolvasva meggyőződhetünk annak bonyolult szerkezetéről: nehezen áttekinthető, a második fele kissé zavaros (*ha ... hacsak ... ha*) – olyan, mint amilyen a témája. (Egy mondaton belül idézőjeles, zárójeles mondategység, illetőleg gondolatjeles kapcsolás.)

Fokozza a törvény használhatatlanságát, hogy konkrét információk megfogalmazása nélkül legfeljebb annyit mondhat a tanár: „baj van a gyerekkel”, de ha a szülő tovább érdeklődik, a tanárnak hallgatnia kell – hacsak nem szerzi be a tanuló írásbeli felhatalmazását (ha az már megtanult írni).

Hasonlóan szövevényes a második leghosszabb, 6 mondategységből álló mondat: *Csorbul a bizalmi viszony másik része is: amit a pedagógus eddig meg tudott oldani a diákkal és a szülővel folytatott párbeszéd során, abba most – amennyiben érinti a titkortartási kötelezettség – be kell vonnia a gyermekjóléti szolgálatot akkor is, amikor erre nem biztos, hogy szükség lenne.*

A bulvársajtó rövidebb mondatai között is előfordul olyan, amelynek szerkezeti lazaságai az élőbeszédre emlékeztetnek: *Farmerszoknyát is talált az ajándékok között, amely annyira mini, hogy többen azzal cukkolják Anitát, hogy akkora, mint egy sál.* (A második mondategység nem kijelölő jelzői, hanem mellérendelő értékű – „és az annyira mini” –, ezért helyesebb lenne az *ami* kötőszó.)

d) Egyensúlytörvény. Deme László szerint a többszörösen összetett mondatok két terjedelmesebb pillére az első és az utolsó tagmondat, a közbülsők rövidebbek. A napilapok cikkeiben – legalábbis ilyen nagyságú korpuszon – nem mutatható ki ez a szabályosság, éppen ellenkezőleg: meglehetősen nagy a változékonyság a többszörösen összetett mondatok tagmondatai tekintetében. Ez inkább a megfogalmazás esetlegességét, hevenyészett voltát

jelzi, az átgondoltabb megkomponált, megszerkesztett műfajokkal szemben, mint amilyeneket Deme vizsgált.

2. A mondattani sajátosságok különbségének okai

A bulvárlapok és a politikai napilapok mondattani sajátosságainak jól adathozható és tendenciaszerű különbségét az alábbiakkal magyarázhatjuk.

a) A politikai napilapok híryanagában, különösen a protokollhírekben elengedhetetlenül szükséges, hogy a bonyolult fogalmakat is pontosan, egyértelműen és szabatosan nevezzék meg: *az állampolgári jogok biztosa – a polgári titkoszolgálatokat felügyelő miniszter*. Az ilyen – definíciónak is beillő – többszavas megnevezések helyett a bulvárlapok az egyszerűbb, rövidebb, köznyelvi, ám nem hivatalos megjelölést használják: *ombudsman – titokminiszter*.

b) A politikai napilapokban gyakoribbak egy mondat egységen belül a hosszabb mellérendelő szerkezetek, felsorolások nevekkkel, beosztásokkal: *Az adatvédelmi biztos, az állampolgári jogok országgyűlési biztosa általános helyettesének és az oktatási jogok biztosának álláspontja az, hogy ... – Kökény Mihály egészségügyi miniszter és Polt Péter legfőbb ügyész tárgyalást folytatott a hálapénzzel kapcsolatban*.

A mellérendelés előfordulhat egy tagmondaton belül több szinten, több szerkezettag között. Példánkban a halmozott névszók közös névutója a szerkezet végén áll: *A törvény a tanuló védelmét és jogainak kiteljesítését a szülő és a pedagógus közötti bizalmi légkör megteremtése és hármójuk együttműködése helyett a szülő előtti titkolódzással akarja megvalósítani*. (A mondat mellérendelő szerkezetek: 1. halmozott tárgyak, 2. halmozott névutómellékneves jelzők, 3. halmozott helyettesítő v. állapothatározós szerkezettagok.)

c) A bel- és a külföldi események leírásakor a politikai napilapok nem kerülhetik el a nemegyszer hosszú, többszavas tulajdonnevek – államnevek, hivatalok, intézmények, vállalatok stb. – pontos feltüntetését: Például: *A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (PSZÁF) meghosszabbította a K & H Equities Rt. tevékenységének korlátozására vonatkozó határozatát*. (Ugyancsak megfigyelhetjük a hivatalos hangú fogalmazás velejáróját, a terjengősséget, melyből nyelvváltozabeli és stílusbeli különbség adódik.) – *Nem javasolja a Balaton vízpótlását a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem vízi közmű és környezetmérnöki tanszéke* (11 szavas alanyi rész).

d) A politikai napilapok átgondoltabb, szerkesztettebb fogalmazást jelzi az is, hogy nemcsak felsorolásszerű kapcsolatos mellérendelések fordulnak elő, hanem szorosabb logikai viszonyt (ellentétet, következtetést, magyarázatot) kifejező bonyolultabb szerkezetek is: (MN7) *Ez utóbbi az, ami a köz-*

nyelvben **mentést, tehát** például balesetek helyszínére történő **kivonulást, a sérültek ellátását, és azok kórházba szállítását jelenti.** (A mellékmondatban a halmozott tárgyak közül az elsőhöz következtető tömbként kapcsolódik a 2., 3., 4. szerkezetes együttese: $T_1 \rightarrow (T_2 - T_3 - T_4)$. – (MN14) *Ugyanannyiszor szerepelt 2002-ben a kormányváltást megelőzően a Reggeli, Déli és Esti krónika adásaiban az akkori ellenzék, azaz az MSZP és az SZDSZ, mint az akkor kormányzó koalíció.* (A főmondatban az alanynak értelmezőszerű magyarázó utótagja van: $A_1 \leftarrow (A_2 - A_3)$)

3. Kötőszóhasználat az összetett mondatokban

Bizonyos fokig nyelvhelyességi (másképpen viszont fogalmazási) kérdés az összetett mondatok kötőszóhasználatára. Ennek kapcsán két jelenségről kell részletesen szólni: a vonatkozó mellékmondatok gyakori előfordulásáról és a kötőszóelhagyásról, ezen belül főleg a *hogy* törléséről. Mindkét mondat szerkesztési sajátosság nagyon jellemző a vizsgált anyag egészére, és nem csupán egyes szerzőkhöz köthető, hanem jól láthatóan általános jegy, szövegtipológiai sajátosság.

a) A *hogy* kötőszó elhagyása. A Nyelvművelő kézikönyv szerint a *hogy* kötőszó elhagyható sok alanyi és tárgyi mellékmondatból, főképpen ha bennük kérdő névmás vagy névmási határozószó is van (*a levélből nem tűnt ki, [hogy] mikor szállítsuk az árut*), és ugyancsak elhagyható a függő idézetekből (*Apád is mondta, [hogy] milyen hanyag vagy*). (NyKk. I. 878) Sem itt, sem pedig a későbbi NyKsz.-ban nem utalnak a szerzők arra, hogy a kötőszóelhagyás olykor zavaró vagy hibás is lehet, és arra sem, hogy sajtónyelvi jelenség lenne.

A *hogy* kötőszó elhagyásával bővebben foglalkozik a Magyar leíró nyelvtan (Mondattan I.). Itt is első helyen szerepel az ún. beágyazott kérdés (*Azt kérdezte, követik-e/kik követik?*) és a beágyazott felkiáltás esete (*Aggaszt, milyen ostoba filmet játszanak a tévében.*), amelyek végső soron alanyi és tárgyi mellékmondatok. A kérdés bonyolult voltát mutatja, hogy tíznél több további esetet különítenek el a szerzők: pl. beágyazott kijelentő mondat utalószóval, ragos utalószóval, *úgy* utalószóval, *az* utalószóval, valamint kötőszóelhagyás nem igei régens esetén, utalószó nélküli mellékmondatokban, felszólító módú mellékmondatokban, kötőmódú mellékmondatokban, mondatátzömvödés esetén stb. (Kálmán 2001. 176–9).

Bővebben érdemes foglalkozni a függő (beágyazott) kijelentő mondatok szerepével. A sajtóbeli példák jelentős részében a kötőszó elmaradásakor a tagmondat határon szokásos vessző helyébe – igen kifejezően – kettőspont kerül. Így olyan átmeneti mondat szerkezet jön létre, amely a szó szerinti és a függő idézetek között áll: az idézett szöveg ugyan nem szó szerint, hanem

függő mondatként szerepel, ám szerkezetileg – a *hogy* kötőszó hiánya és az utalószó (általános, de nem kivétel nélküli) elmaradása miatt – jobban elkülönül egymástól az idéző mondatnak tekinthető főmondat és az idézetként álló függő kijelentés. A kettőspont ráirányítja a figyelmet a fő mondanivalót hordozó mellékmondatra. Mindhárom vizsgált lapra jellemző, hogy ezt az eljárást igen gyakran alkalmazzák, és rendszeresen előfordul néhány mondaton belül többször is, mint ahogy már első példánkban látjuk:

Szabó Ferenc, a Külügyminisztérium szóvivőjének helyettese lapunkkal közölte: sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudja a híreket. Elmondta: valóban jelen van az az igény, hogy...

Hobo elárulta: most már biztos, hogy...

A bank megírta: nem áll szándékában fizetni.

A főmondatok ritkábban utalószót tartalmaznak, bár ez a megoldás olykor vitatható:

Végül azt találta ki: kedvese vesse alá magát a hazugságizsgálónak, [és akkor kiderül, ki mond igazat].

A monitoringbizottság adatai azt mutatják: a kormányváltás után a párt szereplése drasztikusan lecsökkent a hírműsorokban.

A kettősponttal való kiemelés nemcsak tárgyi, hanem határozói alárendelésekben is előfordul, itt nem mindig tarthatjuk szerencsésnek:

Varga Mihály felhívta a figyelmet arra: a bevételek tervezett növelése komoly adóemelésekkel jár. Összességében úgy vélte: a bejelentett költségvetés hátrányos a gazdasági élet szereplői számára.

A bíró felhívta a figyelmet: a gyülekezési törvény kimondja, hogy ...

A Magyar leíró mondatban nem fogadja el azokat az eseteket, amikor **(a)** a főmondatához vesszővel kapcsolt alanyi vagy tárgyi mellékmondat éléről hiányzik a *hogy* kötőszó: *Elmondta, *Ø elmentek nyaralni.* **(b)** A ragos utalószó ki van téve: *Rájöttem arra, *Ø el kell mennem.* **(c)** Úgy utalószó főkuosz, kérdő vagy tagadó főmondatban: *Tegnap/Mikor/Nem döntöttek úgy, *Ø elmennek nyaralni./?* **(d)** Az az utalószó kötött kötelező vonzat: *Az van/Az történt, *Ø elmentek nyaralni.* **(e)** Nem igei régens esetén: *Igazad van abban, *Ø el kéne költözni. Túl fiatal (ahhoz), *Ø megházasodjon.* **(f)** Kötőmódú mellékmondat: *Megtiltottam neki, *Ø elmenjen.* Az iméntiekén kívül vannak még további, egyértelmű szabállyal le nem írható vagy bizonytalan esetek is. (Kálmán i. m.) Sajtónyelvi példáink többsége tárgyi alárendelés:

Ithon bebizonyítottam, Ø orvosi kezelés közben került a szer a szervezeteembe.

Azt állítja, Ø Taylor házában nemegyszer partikra került sor.

Most azt fontolgatja, Ø pert indít meghurcoltatása miatt: ...

A kötőszóelhagyás halmozása egy mondaton belül, kettőspont, illetőleg vessző a tagmondathatáron:

Végül azt találta ki: kedvese vesse alá magát a hazugságvizsgálónak, és akkor kiderül, Øki mond igazat.

Felvetette azt is, Øinduljon etikai eljárás azon szülészeken ellen, akikről az interneten kiderült: az ellátásért pénzt kérnek.

A hogy kötőszó törlésére jellegzetes példa egy 7 mondatos cikk, amelyből 4 esetben hiányzik a kötőszó (ML14: Terézváros nem találja vagyonát). Csak az érintett mondatokat közöljük, némileg rövidítve: *Üres volt a Postabank széfje, így továbbra sem lehet tudni, Øhol vannak a hatodik kerület milliói. Utóbb kiderült, ØIspánky a pénzt még februárban a Postabank Bécsi úti fiókjában helyezte el.[...] Többet úgy vélték, Øa pénz még mindig a bankban hever elzárva. (4) A VI. kerület polgármestere a Színes Mai Lapnak elmondta: Øa széfet már kinyitották...*

A hogy kötőszó sajtónyelvi szerepéről megállapíthatjuk: **(a)** legtöbbször tárgyi alárendelésekben fordul elő, amelyeknek gyakran kijelentést tartalmazó rövid főmondatuk van (*állít, bejelent, elárul, elmond, elrendel, ír, javasol, jelez, kérdez, kijelent, megír, mond, nyilatkozik*); **(b)** sokszor az ismétlés elkerülése végett hagyják el; **(c)** gyakran az írásjel és a mondat szerkezet megváltoztatásával, kettőspont alkalmazásával kerülik el; **(d)** elhagyása a hírnyelvi stílus szövegsajátossága, amelynek oka lehet még a tömörségre, rövidsége való törekvés, az egyszerűsítés.

b) Más kötőszók elhagyása. A kötőszóelhagyási tendencia nemcsak a *hogy* esetében figyelhető meg. Számos fajtája van, közülük érdekes az egyébként szorosabb viszonyban tekinthető magyarázó utótag hiányzó kötőszava:

A szervezők reggel 9 órától egészen 13.30-ig várják az úszókat, a helyszínen már reggel 8-tól nevezhetnek a résztvevők. A versenyen 14 éves kortól bárki részt vehet, [ugyanis] felső korhatár nincs. Az időjárás is a lehető legjobban alakul, [ugyanis] a versenyzőket jótékony hátszél segíti majd.

A palesztinok mindezt keveslik, [ugyanis] szerintük mind a hatezer fogásban lévő palesztint szabadon kell bocsátani.

Idén is kedveztek az égiek Anitának – nem esett az eső. (A kötőszóhiányt gondolatjel tölti ki.)

A kötőszó-nélküliség laza mellérendelést is rejthet:

A főszerkesztő közös megegyezéssel távozik a köztévétől, feladatait átmenetileg Rudi Zoltán látja el.

A bukott elnök családjának többi tagjára nem vadásznak, Szaddám két lányának és kilenc unokájának Jordánia nyújtott menedéket.

A rendőrség jogszerűen járt el a Kossuth téri tüntetés felosztatásakor; a bíróság elutasította az ezt vitató állampolgári keresetet. (A két tagmondat különálló voltát a pontosvessző kiemeli.)

A mai napon is folytatódnak a számlaegyeztetések: a pénzügyi intézet által először elismert követelések és a jelenleg egyeztetett számlák között jelentős az eltérés. (Kifejtő magyarázó jelleg)

A kötőszóhiány halmozódása egyetlen cikkben (ML9): (1) *Tamás anyjával él, Ø semmilyen kapcsolata nincs apjával.* [...] (2) *Tamás már hetek óta otthon van.* (3) *Nyilatkozni nem akar, Ø sietve távozik.* [...] (4) *Soha semmilyen gond nem volt vele, Ø kicsi kora óta ismerem.* (5) *Nem félek, amiért hazajött.* (6) *Azóta viszont nem láttam, Ø szerintem alig megy valahova.* (7) *Imre is gyerekkora óta ismerte, Ø odaédesgette magához.* (8) *Nem tudom, Ø mi történhetett köztük...* Az utolsó esetet, a *hogy* kötőszó elmaradását az előző pontban taglaltuk, a megelőző szövegrészletben viszont más kötőszók hiánya tűnik föl. A szerkesztetlenség jele, hogy három esetet (3., 6., 7.) laza kapcsolatos mellérendelésnek elemezhetünk. Ez azt jelenti, hogy nincs szoros tartalmi-logikai kapcsolat a két tagmondat között, hanem két cselekvés, két kijelentés egymás mellé rendelése, pusztán az időbeli egymásutániség miatt. Az 1. sz. mondat másféleképpen átmeneti: lehet laza kapcsolat, és – kevésbé meggyőzően – talán ellentétes mellérendelés is. A 4. mondat látszólag szintén laza kapcsolatos viszonyt takar, valójában azonban ellipszist rejt: *Soha semmilyen gond nem volt vele, [és ezt tudom, hiszen] kicsi kora óta ismerem.* Az ellipszis itt egy teljes tagmondatra, valamint az azt követő mondategység kötőszavára terjed ki. Az így kiegészített három tagmondatos mondatban laza kapcsolatos mellérendelés és magyarázó mellérendelés van.

Az utóbbi összefüggő szöveget, valamint a (b) pontba sorolt további példákat áttekintve megállapíthatjuk, hogy a korpuszban alapvető fogalmazási jellemző a laza szerkesztésmód, illetőleg a szerkesztetlenség. A kötőszó gyakori hiánya nem stíluselemnek, hanem inkább fogalmazási modorosságnak vagy egyszerűsítésnek tekinthető. Emiatt töredezetté, kevésbé összefogottá válik a szöveg, kohéziója tehát gyöngébb, mint a kötőszós szerkesztésmód esetén.

c) Vonatkozó mellékmondatok. Az összetett mondatok kapcsolódási típusainak adatai: a mellérendelés aránya 45%, az alárendelésé 55%, s az utóbbinak közel fele vonatkozó mellékmondat, tehát az összes kapcsolásnak egyharmada. Különösen gyakoriak a jelzői és az értelmező (jelzői és határozói) mellékmondatok:

Szigorú rendőrségi őrizetben tartják Stephane Jousse-t, azt a férfit, aki felelős a... (értelmező jelzői mellékmondat)

Életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték azt a német drogkereskedőt, aki... (kijelölő jelzői mellékmondat)

Meghalt az a férfi, aki tegnap hajnalban Akasztón, kerékpárján egy tehérgépkocsi takarásában át akart haladni a menetirány szerinti jobb oldalra. (kijelölő jelzői mellékmondat)

Elfogták K. Lászlót, aki július 20-án este... (értelmező jelzői mellékmondat)

Halmozódásuk: Még mindig keresik azt a férfit, aki a gyanú szerint több pénzváltót kirabolt a Balatonon. A rendőrség nyilvánosságra hozta a pénzváltó biztonsági kamerájának felvételét, amely rögzítette a rablást. (kijelölő jelzői és értelmező jelzői mellékmondat)

A tragédia a múlt hét végén történt, amikor Cantat brutálisan megverte őt. A litván hatóságok azonnal letartóztatták a férfit, aki azóta előzetesben van. (értelmező időhatározói és látszólag értelmező jelzői mellékmondat, valójában mellérendelő értékű alárendelés)

Csak ritkán fordul elő *ami* névmással szerkesztett mellérendelő értékű alárendelés: *A jövő évtől keresletcsökkenéssel kell majd számolni, ami [és ez] hatással lesz az új építkezések alakulására is.*

A jelzői és az értelmezői mellékmondatok szerkezeti sajátossága, hogy a főmondat és a mellékmondat egyaránt bővített, sőt számos bővítményük van. Ilyen szempontból összevethetők az alanyi és a tárgyi alárendelésekkel, amelyek főmondata – mint a 3. a) pontban már láttuk – nem feltétlenül tartalmaz ugyanilyen arányban bővítményeket. Más megközelítésben: a jelzői és az értelmezői mellékmondatokra az információgazdagság a jellemző. Alkalmazásukra éppen azért van szükség, hogy a több bővítménnyel megerősített szimultán mondat szerkezetet felbontsa kisebb egységekké, jelesül mellékmondatok segítségével.

4. Összegezés

Mondatszerkezeti sajátosságokat bemutató elemzésünkben a főbb tendenciákat emeltük ki, a teljességre nem törekedhettünk. A Mellékletben a 64 felhasznált cikkből csupán 14 adatait részletezzük, mivel a táblázatszerű feldolgozás meglehetősen helyigényes. Másféle, részben statisztikai vizsgálatokkal tovább árnyalható a sajtónyelvről alkotott kép. A 2. számú mellékletből kitűnik például, hogy a **mondatok** kapcsolódásának elemzése révén további hasznos tipológiai megállapításokat tehetünk. Itt csak az összetett mondatok főkapcsolását elemeztük, eltekintettünk az összes kapcsolat vizsgálatától, a mellé- és az alárendelések fajtájának pontosabb megnevezésétől. Érdemes figyelmet szentelni a laza mellérendeléseknek, a szervetlen mondatrészleteknek, az egyszerű és az összetett mondat határsávjába tartozó

mondategységeknek és más sajátosságoknak. Így is kitűnik azonban, hogy a két laptípus milyen sok tekintetben eltér egymástól. Bizonyíthatónak tekinthetjük azt, hogy a bulvárlapok mondat szerkezete egyszerűbb, kevésbé bonyolult, mint a politikai lapoké. A mondatok, a szövegek, a cikkek rövidebbek, könnyebben áttekinthetők, könnyebben felfoghatók, mint a politikai napilap írásai.

Mellékletek

(1/a) A szóelőfordulások* száma tagmondatonként, mondatonként, cikkenként

Bulvárlap – részlet

A cikk száma	A mondat száma	A szavak száma tagmondatonként	A szavak száma mondatonként	A szavak száma cikkenként
1.	1.	5 – 12 – 9 – 5	31	49
	2.	7 – 6 – 5	18	
2.	1.	3 – 8 – 3 – 11	25	50
	2.	7	7	
	3.	2 – 16	18	
3.	1.	14 – 2 – 9	25	61
	2.	5 – 6	11	
	3.	18 – 7	25	
4.	1.	13	13	62
	2.	11 – 4	15	
	3.	12	12	
	4.	1 – 2 – 8	11	
	5.	6 – 5	11	
5.	1.	15	15	59
	2.	12	12	
	3.	11	11	
	4.	2 – 3 – 11 – 5	21	
6.	1.	12 – 8	20	
	2.	5 – 8 – 12	25	
	3.	2 – 6	8	

	4.	9 – 12	21	
	5.	2 – 3 – 10	15	
	6.	6 – 5	11	
	7.	4 – 7	11	
	8.	4 – 4 – 7 – 5	20	142
7.	1.	11 – 7 – 5 – 7	30	
	2.	12 – 12	24	
	3.	12 – 3 – 8 – 8	31	
	4.	5 – 4 – 7	16	
	5.	4 – 5 – 1 – 3 – 5	18	
	6.	1 – 3 – 2 – 8	14	
	7.	9 – 6	15	
	8.	10 – 12	22	
	9.	4 – 9	13	
	10.	13 – 7	20	
	11.	7 – 8	15	
	12.	9	9	
	13.	13	13	
	14.	5 – 7	12	
	15.	3 – 4	7	
	16.	11	11	
	17.	6 – 5 – 5	16	
	18.	6 – 3	9	
	19.	5 – 5	10	306

* A táblázatban a *szóelőfordulások*at röviden *szavaknak* nevezzük.

**(1/b) A szóelőfordulások* száma tagmondatonként, mondatonként,
cikkenként**

Politikai napilap – részlet

A cikk száma	A mondat száma	A szavak száma tagmondatonként	A szavak száma mondatonként	A szavak száma cikkenként
1.	1.	12	12	32
	2.	8 – 12	20	
2.	1.	17	17	58
	2.	12 – 22	34	
	3.	7	7	
3.	1.	7 – 10 – 2 – 5	24	63
	2.	10 – 4	14	
	3.	6 – 6	12	
	4.	3 – 10	13	
4.	1.	16 – 3 – 12	31	172
	2.	12 – 7 – 3	22	
	3.	28	28	
	4.	14	14	
	5.	8 – 9 – 8	25	
	6.	8 – 7 – 7 – 6	28	
	7.	3 – 9 – 12	24	
5.	1.	6 – 4	10	145
	2.	8 – 8	16	
	3.	1 – 9 – 3 – 5 – 3	21	
	4.	16 – 2	18	
	5.	7 – 7	14	
	6.	1 – 8	9	
	7.	7 – 8	15	
	8.	4	4	
	9.	5 – 3 – 5 – 4	17	
	10.	1 – 10 – 10	21	
6.	1.	15	15	
	2.	7 – 15 – 2	24	
	3.	16 – 4 – 12	32	

	4.	3 – 16	19	
	5.	8	8	
	6.	10 – 6	16	
	7.	6 – 7	13	
	8.	1 – 9 – 10	20	
	9.	10	10	
	10.	8 – 6	14	171
7.	1.	4 – 15	19	
	2.	9 – 23 – 10	42	
	3.	9	9	
	4.	11 – 20 – 9	40	
	5.	6 – 19 – 5	30	
	6.	5 – 10 – 10 – 4	29	
	7.	16 – 10 – 12 – 4	42	
	8.	2 – 17	19	
	9.	8 – 21 – 16	45	
	10.	11 – 11 – 4	26	
	11.	7 – 12 – 9	28	
	12.	2 – 11	13	
	13.	6 – 6 – 6 – 4	22	
	14.	9 – 14	23	
	15.	12 – 4 – 8 – 5	29	
	16.	9 – 31	40	
	17.	9 – 4	13	
	18.	12 – 8	20	
	19.	7 – 6 – 10	23	
	20.	3 – 6 – 10	20	
	21.	5 – 11 – 16	32	
	22.	17 – 7	24	
	23.	4 – 10 – 4 – 5 – 5 – 8 – 5	41	
	24.	3 – 9	12	
	25.	8 – 8 – 8	24	
	26.	7 – 15 – 10 – 5 – 4 – 3	44	
	27.	4 – 9 – 11	24	
	28.	9 – 4 – 6	19	
	29.	11 – 9	20	
	30.	2 – 2 – 7 – 7	18	
	31.	4 – 5 – 16	25	

32.	$5 - 14 - 2$	21	
33.	$4 - 11 - 6$	21	
34.	$5 - 4 - 7 - 2$	18	
35.	$7 - 20$	27	
36.	$6 - 13$	19	
37.	$6 - 7 - 10$	23	943

* A táblázatban a *szóelőfordulásokat* röviden *szavaknak* nevezzük.

**(2. a) A mondategységek és a mondategészek száma,
a mondatok főkapcsolásának típusa***
Bulvárlap – részlet

A cikk száma	A mondatok tagmondatainak száma és a főkapcsolás típusa	A mondat-egészek száma	A mondat-egységek száma
1.	$4a - 3m$	2	7
2.	$4a - 1 - 2a$	3	7
3.	$3a - 2m - 2ml$	3	7
4.	$1 - 2m - 1 - 3m - 2m$	5	9
5.	$1 - 1 - 1 - 4a$	4	7
6.	$2a - 3a - 2a - 2a - 3a - 2m - 2a - 4m$	8	20
7.	$3a - 2v - 4v - 3a - 5a - 4a - 2a - 2a - 2m$		
	$2m - 1 - 1 - 2m - 2m - 1 - 2v - 2a - 2m$		
	$2v$	19	44

**(2. b) A mondategységek és a mondategészek száma,
a mondatok főkapcsolásának típusa***

Politikai napilap– részlet

A cikk száma	A mondatok tagmondatainak száma és a főkapcsolás típusa	A mondat-egészek száma	A mondat-egységek száma
1.	1 – 2m	2	3
2.	1 – 2m – 1	3	4
3.	4a – 2a – 2m – 2v	4	10
4.	3v – 3v – 1 – 1 – 3m – 4v – 3m	7	18
5.	2m – 2m – 5a – 2m – 2m – 2a – 2v – 1 –		
	4a – 3a	10	25
6.	1 – 3m – 3v – 2a – 1 – 2m – 2v – 3a – 1 – 2m	10	20
7.	2a – 2v – 1 – 3a – 3a – 3v – 4v – 2a – 4v – 3a		
	– 3a – 2a – 4a – 3a – 3m – 2a – 2a – 3a – 3a –		
	3a – 2m – 7m – 2a – 3a – 6v – 2m – 3a – 2a – 4a		
	3a – 3a – 3a – 4v – 2m – 2a – 3v	37	108

Rövidítések a (2/a-b) táblázatokban: *a* = alárendelő főkapcsolás, *m* = mellérendelő főkapcsolás, *ml* = laza mellérendelő főkapcsolás, *v* = vonatkozó mellékmondatos alárendelő főkapcsolás

Irodalom

Békési Imre 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Nyelvészeti Tanulmányok sorozat 20. sz. Akadémiai Kiadó.

Bencédy József 1995. *Sajtónyelv*. Sajtókönyvtár sorozat. Sajtóház Kiadó.

- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Domokos Lajos 2002. *Press*. A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete, gyakorlata. Teleschola, Budapest
- Grétsy László (szerk.) 1985. *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. I–II. kötet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Jakusné Harmos Éva 2002. A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 142–56.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 1989. Milyen címen? Címzavakban a sajtónyelvi címadásról. In: *Szaknyelvi kalauz*. Szerk.: Bíró Ágnes. Gondolat Kiadó. 101–133.
- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv* I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. 1980–1985.
- NyKsz. = *Nyelvművelő kézisztár*. Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó. 1996.
- Róka Jolán 1986. Az újságsszövegek szerkezeti és stílustipológiája. Akadémiai Kiadó.
- V. Raisz Rózsa 1993. A Mikszáth-elbeszélések mondatszerkesztése. In: *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Tanulmányok a magyar nyelvről. 59–82.

(Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről. Líceum Kiadó, Eger, 2005. 105–124)

Műsorcímek a Magyar Rádióban

A hatáskeltés tényezői között fontos szerep jut a címeknek. A jó cím – kis túlzással – fél siker, legalábbis annyiban, hogy hallgatókat, érdeklődőket vonz. A jellegtelen, semmitmondó műsorcím hatáskeltésre kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmas. E fontos tényezőn kívül a szövegtan számos további szempontból vizsgálja a címeket mint a globális kohézió egyik kifejeződését (Szikszainé 1999). A legfontosabb az, hogy mennyire adja vissza a mű vagy a műsor témáját, és hangulatában, stílusában, összhatásában megfelel-e a tárgynak. Döntő a nyelvi leleményesség, az ötletesség, a figyelemfelhívó jelleg, az egyediségre való törekvés, hogy nyelvünk gazdag tárházából a leginkább odaillő formát találjuk meg. Elemezhetjük a nyelvi összetevőket: sok mindenről árulkodik a címben szereplő szavak szófaja, a cím terjedelme, hossza, az, hogy állítmányt is magában foglaló teljes mondat vagy névszói kifejezés (nominális cím). Felmerülhetnek nyelvhelyességi, helyesírási kér-

dések is. Mindezekből kitűnik, hogy bőven akad mondanivaló a címadás kapcsán, és terjedelmi okokból csak a leglényegesebb dolgokra térhetünk ki.

A címek vizsgálatához a 2003. októberi műsorokat vettem alapul, ezen belül is csak az állandó címeket. Ennek két oka van: egyrészt itt nem lenne értelme foglalkozni az irodalmi adaptációk, színházi közvetítések, zenei alkotások címével (*Bánk bán*, *Az ügynök halála*; *Varázsfuvola*), másrészt az állandó műsorok száma már önmagában is igen nagy. *Nem is gondolnánk, hogy* a három adón közel háromszáz állandó műsorral találkozhat a hallgató, a következő megoszlásban: Kossuth – 104, Petőfi – 103, Bartók – 73. Ennyi cím került bele a felmérésbe.

A részletek előtt érdemes áttekintenünk **a címek fajtáit**. A sajtóbeli címeknek tizenkét típusát különíti el Kemény Gábor: 1. leíró, eseményközlő (alannyal és állítmánnyal), 2. témamegjelölő (névszói, nominális), 3. protokoll, 4. szenzációs, 5. kérdő, felszólító mondatos, 6. lakonikus, 7. sűrítő, 8. alliteráló, 9. semmitmondó, 10. közhelyes, 11. parafrázis (módosított felidéz), 12. humoros, szójátékos (Kemény 1989). A rádióműsorok címében is hasonló változatossággal találkozunk, ám szerencsére hiányoznak az üres, semmitmondó, közhelyes és a protokoll címek, tehát azok, amelyeket az iménti csoportosítás is a kevésbé sikerültek közé sorol.

Az **állandó címekről** beszélve először az állandóság egyik velejárójáról szólunk: egyszerű szavak, mindennapi fogalmak is sajátos, különös hangulatot kaphatnak. Vegyük példának a Falurádió címet, hogy szemléltessük azt a folyamatot, ahogy egy közömbös, semleges (motiválatlan) stílushatású szó meghatározott érzéseket, érzelmeket kiváltó szóvá alakul. A Falurádió szó szerinti jelentése (denotátuma) önmagában nem hordoz sajátos hangulatot. E több mint fél évszázados műsor azonban ismerőinek, hallgatóinak – különösen azoknak, akik hosszú ideje figyelik –, többet jelent, mint egyszerű szóösszetétel. Minél régebbi a nyelvünkben egy szó, minél régebbi egy műsor-cím, annál több járulékos hangulati tényező társul hozzá (konnotáció), és az átélrt tapasztalatok összessége hozzáadódik az eredetileg semleges jelentéshez. Így látszólag egyszerű szavak, kifejezések, műsorcímek már önmagukban is hatást tudnak kifejteni. Évek-évtizedek alatt így lett fogalom a Falurádió, a Krónika, a Napközben, a Szívküldi, az Édes anyanyelvünk és még tucatnyi műsor.

A három adó műsorainak címadása határozottan elkülönül egymástól, ezért a továbbiakban célszerű külön-külön szólnunk róluk. Ezt természetesen tarthatjuk, ugyanis mindhárom adónak kialakult a sajátos arculata, és ez nemcsak a műsorszerkezetben, a témaválasztásban, a feldolgozásmódban nyilvánul meg, hanem a stílusban, a nyelvezetben és – mint látjuk – a címadásban is.

Először a hírműsorokról és a nagyobb műsoregységekről. Egyedi jelleget kapva ebben is szerencsésen elválíék egymástól a három adó, a Kossuth *Krónikái* – komoly hangú megnevezés – az egész napot ügyesen átfogják (*Reggeli krónika, Délelőtti krónika, Déli krónika, Délutáni krónika, Esti krónika, Késő esti krónika*), a Petőfi adót napszaktól függetlenül a *Hírpercek* és a *Sportpercek* egyedik, a Bartók műsorában viszont elég a legegyszerűbb forma: *Hírek*. (S ne feledkezzünk meg dicsérőleg szólni a kiváló szignálokról!) A napszakoknak további műsorrendszervező erejük van, a Kossuthon kevésbé (*Napközben, Kossuth éjszaka*), a másik két adón annál inkább (*Kívánságreggel, Sportreggel, Délelőtt, Kettőtől ötig, Éjfél után...; illetve Muzsikáló reggel, Hangverseny délidőben, Muzsikáló délután, Kora esti hangverseny, Notturmo*). Nagyon találóak.

A rádióműsorok címei viszonylag **rövidek**. Éppen a közelmúltban végeztem felmérést a sajtóbeli címadásról, ahol igen jellemző az egész mondatos, több (olykor 6-8) szóból álló cím. Nyilvánvaló okokból ez elképzelhetetlen a rádióban, itt a tömörségnek meghatározó szerepe van. A sűrítés egyik eszköze pedig a szóösszetétel, ezért a rádió egyszavas címeinek többsége összetett szó. A Kossuth rádióban 32%, a Petőfi műsorai között viszont 43% az egyszavas címek aránya.

Kossuth: *Aranyemberek, Barangoló, Cigányfélóra, Digitális, Érintő, Falurádió, Felhang, Fórum, Hangversenymúzeum, Hagyományápolók, Hírek, Holnaprakész, Időutazás, Ítélet, Kertbarátok, Kopogtató, Mérleg, Műsorajánló, Művészlemez, Napközben, Névjegy, Operettkeringők, Oxigén, Rádiófónia, Rádiószínház, Sportvilág, Szonda, Társalgó, Törvénykönyv, Vállalkozásklinika, Világóra, Világstúdió, Világvevő*.

Petőfi: *„Felejthetetlen”, Bagatell, Blues, Csillagtúra, Csúcsforgalom, Daráló, Délelőtt, Drogér(i)a, Eurofoci, Gramofonalbum, Gyökereink, Gyöngyhalász, Hintaszék, Hírpercek, Jazzmagazin, Jazzportré, Kabarécstörtők, Kataposta, Kerengő, Kitekintő, Kívánságreggel, Korkérdés, Kölyökrádió, Lelátó, Leporoló, Memoriter, Mesesziget, Mozgás!, Moziklub, Művilág, Müzli..., Önazonos, Őszikék, Parti, Premier, Promenáda, Sportpercek, Sportreggel, Szalmaszál, Szellemjárás, Szívküldi..., Verkli, Világgege, Zenesarok*.

Eltérő adatok jellemzik a Bartók adót: a címek hosszabbak, 40%-uk több szóból áll, és megjelenik a körülírás: *60 éves a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara, A Magyar Rádió Gyermekkórusának felvételeiből, A XX. század legjobb felvételei az EMI gondozásában, Megelevenedő legendák – fejezetek a BBC archívumából, Rézfúvós kamaraegyüttesek régzene felvételeiből*. Ennek megfelelően az egyszavas címek aránya itt a legalacsonyabb, 25%: *Balettzene, Bravissimo! Égővek, Gyerekpáholy, Hangadó, Hangraforgó, Hangszerszólók, Hangversenykülönlegességek, Jazz-lemezkülönlegességek,*

Kóruspódium, Kultúrhistóriák, Muzsikások, Notturmo, Opera-művészlemez, Operakarmesterek, Orgonamuzsika, Összkiadás, Pianissimo, Pódium, Repríz, Teleobjektív. A Bartók rádió egyszavas címei bonyolultabb zenei fogalmakat jelölnek, amelyeket csak bonyolultabb módon lehet megnevezni, ezért közöttük nagyobb számban fordul elő többszörös összetétel (*Hangverseny-különlegességek, Jazz-lemez-különlegességek, Opera-művészlemez, Operakarmesterek*), ezek helyesírási vetületével külön foglalkozunk.

Térjünk még vissza a Petőfi rádió műsorainak címéhez! Itt több esetben találunk **körülírást tartalmazó alcímet**, és ezek jól kiegészítik a rövid, **áttételes főcímet**: *A vélemény szabad* (Interaktív félóra a hallgatókkal), *Ahol élünk, ahogy élünk* (Az életmód magazinja), *Csúcsforgalom* (Egy mobil óra közlekedőknek), *Gyöngyhalász* (A Művészeti Főszerkesztőség legsikeresebb beszélgetései), *Kataposta* (Levelekre válaszol a szerkesztő-műsorvezető), *Szalmaszál* (Kik azok, akik néha éppen az utolsó szalmaszálat nyújtják az elesetteknek?), *Verkli* (Kedvenc slágereink a kuplétól az operettig). A Kossuth rádió szerkesztői – a vallási műsoroktól eltekintve – kevésbé élnek az alcím adta lehetőséggel, pedig így egyértelműbbé válnának az áttételes címek.

Mai nyelvművelésünk egyik központi kérdése az **idegen szavak** és az idegenszerűségek szerepe és terjedése. Érdekes tehát megvizsgálnunk a műsorok címében is az idegen szavak előfordulását, valamint arányát. Általánosságban azért nehéz röviden szólni erről a témáról, mert megítélése alapvető szemléleti kérdés. Már az sem egyértelmű, hogy mit tartunk idegen szónak és jövevényszónak, de ennek részleteiben most nincs értelme és szerepsére nem is kell elmélyednünk. Mégpedig azért, mert a címekben szereplő idegen vagy idegen eredetű szavak többsége mással, egyértelmű magyar megfelelővel nem helyettesíthető. Különösen igaz ez a zenei műfajok nevére, és a címekben előforduló idegen szavak jelentős része ilyen: *jazz* (8 címben!), *blues*, *klasszikus* (*kamarazene*), *szimfonikus*, *opera*, *operett*, *pop*, *rock*. A Kossuth műsorcímeiben mindössze néhány – kikerülhetetlen – idegen eredetű szó található: *A múzsák kertjében, Hangversenymúzeum, Klasszikusok koránkelőknek, Krónika*. Az ilyeneket nem is szabad ugyanolyan idegen szónak tartanunk, mint a legújabb jövevényeket. Mindössze néhány huszadik századi újdonsággal találkozunk, mint amilyen a *Digitális* és a *Szonda*. A Petőfi adó szókészletét nagyobb mértékben jellemzik az idegen szavak: *Bagatell, Blues, Café Montmartre, CD-börze, Drogér(i)a, Eurofoci, Folk-óra, Gramofonalbum, Jazz-show, Jazzmagazin, Jazzportré, Magyar jazz, Nemzetközi jazz, Memoriter, Müzli..., Parti, Pax rádió, Premier, Promenáda, Rock and gól, Új generáció, Szieszta* – de a műsorok témáját, stílusát, hangvételét jól tükrözik. A Bartók rétegműsoraiban ritkább alakulatokkal találkozunk: *Bravissimo! Jubilate deo, Notturmo, Pianissimo, Repríz,*

A Magyar Rádió műsorcímeinek **helyesírását** három alkalommal, az 1990-es évek elején, közepén és végén vizsgáltam, melynek összesített eredménye megjelent a Pagoda c. szakmai lapban (1998. nov.–dec., 38–41). Akkor föltűnő sajátosság volt az indokolatlan kötőjelek alkalmazása. 1991-ben 11, 1996-ban 5 és 1998-ban 8 állandó műsor címében szerepelt formabontó, játékos vagy fölösleges kötőjel. Több esetben olyan modorosságnak tűnt, amely igazi többletjelentést nem adott, inkább széttörte a szóképet: *Drog-ér(i)a*, *Élő-szó*, *Iskola-példák*, *Köz-igazgatás*, *Mikro-fon*, *Mikrofon-próba*, *Test-őrségen*, *Zene-szó-tár*. Dicséretes, hogy az egyértelmű hibákat csakhamar kijavították: *Nosztalgia-parádé* – *Nosztalgiaparádé*, *Vállalkozásklinika* – *Vállalkozásklinika*, *Drog-ér(i)a* – *Drogér(i)a*. (Összehasonlításként jelzem, hogy a Magyar Televízióban akkor sokkal több, funkciótlan kötőjelet tartalmazó címmel találkozhattunk.) Most viszont örömmel tapasztalhatjuk, hogy nem szaporodott tovább a fölösleges kötőjelet tartalmazó címek sora: mindössze 8 példát találtam a kötőjel sajátos használatára: *Folk-óra*, *Gordiusz-játék-tér*, *Hang-szóró*, *Irodalmi-Élet-Képek*, *Modem-idők*, *Terep-járó*, *Zene-java*, *Zene-szóval*, *Életmű-töredék* (az utóbbi kivételével mindegyik a Petőfi műsora). A részletek. *Folk-óra*, *Modem-idők*: szabály szerint ugyan nem kellene kötőjel, de olyan egyedi összetételről van szó, amelynek a felismerését, megértését, kiolvasását segíti a kötőjeles tagolás. *Hang-szóró*, *Terep-járó*: jelentéstöbbletet ad a kötőjel. *Zene-java*: játékos alakulat talán a *színe-java* mellérendelő összetétel hatását tükrözi, *Irodalmi-Élet-Képek*: a kötőjelek és a második és a harmadik szó nagy kezdőbetűje a kötőjelek után mindenképpen indokolatlan. Ebben a csoportban hiába keressük a *Gondolat-jel* műsorát, mivel benne nem az úgynevezett kiskötőjel, hanem nagyköötjel – valójában tehát nem gondolatjel – található. (Gondolatjellel viszont így fest: *Gondolat – jel*) Kifejező írásmódú címnek tarthatjuk.

Csupán röviden említem meg azt az esetet, amikor a címek minden szavát nagy kezdőbetűvel írják, a korábban említetteken kívül ilyen az *Irodalmi Újság* és az *Új Zenei Újság*. Egyrészt – mint látjuk – csak néhány műsort érint, másrészt a 2001-es konferencián már szó volt róla, harmadrészt számuk a kilencvenes évekhez képest jelentősen csökkent. Tudnivaló, hogy a csupa nagy kezdőbetűs írásmód a sajtótermékek címében indokolt, s a mostanra megmaradt példáink valahogyan arra kívánnak emlékeztetni, ezért a nagy kezdőbetű súlyos hibának nem tekinthető, de további terjedése semmiképpen sem lenne kívánatos.

Akad viszont néhány egyértelmű hiba is. A *Pénz Piac Profit* cím három szava közé valamiféle írásjel mindenképpen szükséges, vagy vessző: *Pénz, Piac, Profit*; vagy gondolatjel: *Pénz – Piac – Profit*. S akkor még nem beszéltünk a nagybetűs írásmód szükségességéről: nem lenne elég a *Pénz, piac, profit*? Különírandó a *Koraesti hangverseny* első szava, tehát helyesen: *Kora*

esti hangverseny (analóg példa a *Késő esti krónika*). Indokolt lenne a kötőjeles tagolás a *Hangversenykülönlegességek* címében, a többszörös összetétel miatt így helyes: *Hangverseny-különlegességek*. Csak a kötőjeles egybeírás fogadható el a *régizene felvételek* esetében: *régizene-felvételek* (a teljes cím szabályosan: *Rézfüvös kamaraegyüttesek régizene-felvételeiből*).

A címek mögött ott van a Magyar Rádió műsorának egésze, hatalmas szellemi kincse. Ebből következik, hogy még hosszan folytathatnánk áttekintésünket, s akár mindegyik műsor címéhez fűzhetnénk valamilyen megjegyzést, ám akkor visszaélnénk az olvasó türelmével. Remélhetőleg az eddigiekből is kiderült, hogy közszolgálati rádiónk címadásával összességében meg lehetünk elégedve. Abban is biztosan lehetünk, hogy a szerkesztők ötlettára kimeríthetetlen, és az „Állandóságban is a változás” jegyében képesek újítani.

Irodalom

Balázs Géza 2000. *Médianyelv*. Magyar Rádió Oktatási Osztály, Budapest

Kemény Gábor 1989. Milyen címen? Címzavakban a sajtónyelvi címadásról. In: *Szaknyelvi divatok*. Szerk.: Bíró Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest

Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest

(*Anyanyelvi konferencia – 2003. december 1. A Magyar Rádió kiadványa, Budapest 2003. 15–24*)

Műsorelemzések a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságában

A Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának legfőbb feladata egyes műsorok vagy műsortípusok nyelvi elemzése. A havonta megtartott üléseken az állandó tagokon – nyelvészeken és rádiósokon – kívül részt vesznek az érintett műsorok, szerkesztőségek képviselői, akik az előre elkészített és kiküldött jelentés ismeretében tárgyalják meg a témát. Az elemzések nem szorítkoznak pusztán nyelvhasználati jellemzőkre, hanem szélesebb területet ölelnek föl: sokoldalú szövegtani elemzésként figyelembe veszik a külső körülményeket, a műfaj követelményeit, a kommunikációs folyamat összetevőit, így például a célközönséget, a befogadóra tett hatást és egyéb tényezőket. Sohasem egyetlen műsorszámot vizsgál a bizottság: ha például egy hetente jelentkező félórás tudományos magazintról van szó, akkor az elemzés készítője legalább 4-5 adás teljes szövegét megkapja magnószalagon, s így kellő anyag áll rendelkezésre az általánosabb vélemény kialakításához.

Az elemzések általában a következő területeket érintik:

- a műsor(típus) általános bemutatása (tartalma, szerkezete, célja, illetőleg a kommunikációs alaphelyzet követelményei);
- a vizsgált anyag meghatározása (az adás időpontja, szerkesztője, rendezője, hivatásos közreműködői);
- a hangzó beszéd összetevőinek elemzése (pl. artikuláció, hangsúly, intonáció, beszédsebesség stb.);
- szóhasználat (szakszavak, idegen szavak; a nem közismert fogalmakat megmagyarázzák-e);
- szövegtani elemzés (különös tekintettel a pragmatikai tényezőkre);
- stilisztikai adekvátság, nyelvhelyesség.

A továbbiakban a szerző 2004-es és 2005-ös saját műsorelemzéseiből emel ki néhány olyan megállapítást, amelyek általánosíthatóak voltak miatt tanulságosak lehetnek. A felmérések a Kossuth rádió közéleti-belpolitikai műsoraira, valamint a közszolgálati Magyar Rádióhoz tartozó Miskolci Regionális és Nemzetiségi Stúdió körzeti magazinjára terjed ki (az utóbbi is a Kossuth hullámhosszán hallható három észak-magyarországi megye területén a reggeli órákban).

1. A műsorvezetők állandó fordulatai. A műsort is és a műsorvezetőket is jellemzik bizonyos állandó fordulatok, amelyek egyrészt a megkülönböztetést, az egyeditést szolgálják, másrészt pedig fogódzót jelentenek az élő műsort indító – még oly gyakorlott – beszélőnek, hogy a nyelvi panelként szolgáló mondatai automatikus hangoztatásával pillanatok alatt belelendüljön az adásba. Mindig a következő, hagyományos sablonnal él az egyik tapasztalt műsorvezető: *Jó estét kívánok, kedves hallgatóink. Önök az Esti Krónikát hallják. A mikrofonnál: ...* Ennél színesebb megoldás a hírek kérdő mondatos, szintén egy személyhez köthető felkonferálása: *Mi újság itthon és a nagyvilágban?* – Vannak összetettebb beköszöntők is: *Jó reggelt kívánok kedves hallgatóinknak határainkon innen és túl. Váljék egészségükre az éjszakai nyugalom.* Az ilyen megfogalmazással személyesebbé válik a sokszor csak formális köszöntés. Értékes nyelvi elem a *váljék* szabályos ikes ragozása a ma gyakoribb *váljon* ellenében, illetőleg a szintén választékos, ritka *nyugalom* főnév. Ugyancsak a közvetlen kapcsolatot erősíti a többes szám első személyű *hallgatóinkat* forma. Más médiumokban vagy más műsorokban használatos a *hallgatót/nézőt, hallgatókat/nézőket*, ami ugyan szintén helyes, ám kevésbé személyes, kissé rideg. – A lekonferálások frazeológiájából két példát idézünk: *Eddig tartott a mai Krónika. – Így és eddig szólt a Krónika.* Az utóbbi kapcsolatos mellérendelése összefüzi a mód- és az időhatározót; bár szokatlan megoldás, de nyelvtanilag elfogadható, levezethető (*így szólt és eddig szólt...*).

2. A hangsúly hátracsúszása. A hangsúlyozás kérdései közül egyetlen, ám meglehetősen gyakori jelenség bemutatására van lehetőségünk. Mint ismeretes, a kérdőszónak, a tagadószónak és az utalószónak általában szakaszhangsúlyt kell kapnia, ám e tartalmatlannak látszó – de a hangsúllyal kiemelve mégis lényeges közlendőt hordozó – szavak helyett mai beszédünkben tendenciaszerűen az utánuk következő tartalmas ige vagy főnév kap nyomatékot. Szerkesztőink, riportereink közül többen ennek enyhébb válfajára hajlamosak, azaz a kis hangsúllyal (jelölésünkben pontozva) ellátott kérdőszó vagy mutató névmás után az ige vagy főnév indokolatlanul erősebb nyomatékot kap (aláhúzva, vastagítva):

a) Kérdőszó

Mi közünk volt nekünk az avarokhoz?

(Az intonáció is rossz: nem a kérdőszónál, hanem az *avarok* főnév első második szótagja között esett a hanglejtés.)

Helyesen:

Mi közünk volt nekünk az avarokhoz?

(Az intonáció helyesen: a kérdő névmás és az azt követő szó között, tehát a mondat elején esik, ún. elől eső hanglejtéstípus.)

Hasonlóan: *A kultúra mint erőforrás hogyan játszhat szerepet Miskolc város fejlődésében?* Helyesen: ...*hogyan játszhat.*

Ennek a hibatípusnak ritkább, ám erőteljesebb változata, amikor az egy szólamba tartozó két elemet rövid szünettel széttagolják: *Püspök atya, akkor milyen | bevételei vannak az egyháznak?* Helyesen: ...*milyen bevételei...*

b) Utalószó

Mi lesz azokkal a szolgáltatásokkal, amelyek...

A magyar történelemben voltak-e olyan pillanatok, amikor...

Helyesen:

Mi lesz azokkal a szolgáltatásokkal, amelyek...

A magyar történelemben voltak-e olyan pillanatok, amikor...

c) Tagadószó

A gyapjaspille támadása nem kerüli el térségünket.

Helyesen:

A gyapjaspille támadása nem kerüli el térségünket.

Bonyolultabb jelenség: hosszú (nem intonált, monoton) mondat utolsó szava kap indokolatlanul erős nyomatékot: *Nem lehetne-e inkább a majdani pénzalapokat egy már meglévő közszolgálati tévéstúdióra költeni?* Helyesebben: *Nem lehetne-e inkább a majdani pénzalapokat egy már meglévő*

közzszolgálati tévéstudióra költeni? (Vagy: ...egy már meglévő közzszolgálati tévéstudióra költeni?)

d) Ritkább esetek

A hangsúly hátracsúszása más mondat szerkezetben, szintaktikai helyzetben is előfordul. Gondot okozhat a halmozott jelzők nyomatéka. Egy riportban többször elhangzott a következő: ...*miskolci avasi templom*. Helyesen: *miskolci avasi templom*. Csak szembeállításban lehet a *templom* szakasz hangsúlyos: *Az avasi templom, nem pedig a kilátó van a képen*.

Erzelemmentes közlésben kifogásolhatjuk, hogy a felsősokú melléknév *leg-* előtagjának nyomatéka áttevődik a melléknévre: *legnagyobb, leglátványosabb*; ez csak érzelmileg színezett közlésben szokásos, egyébként helyesebb így: *legnagyobb, leglátványosabb*.

3. A beszédtempó. A hivatásos beszélők tempója az áttekintett anyagban semmiképpen sem mondható gyorsnak, a hadarásnak nyoma sincs. A benyomáson alapuló szubjektív véleményt érdemes egzakt vizsgálattal alátámasztani. A fonetikusok elkülönítik egymástól az artikulációs tempót és a beszédtempót. Az előbbi az egy másodperc alatt kiejtett hangok számát jelenti, míg az utóbbiba beletartoznak a szünetek is, tehát a beszédtempó kisebb értékkel jellemezhető. A vizsgált anyag a belpolitikai műsor részét képező híradás, valamint a műsorvezető azt követő jegyzete. Az előbbi esetében 12, az utóbbi esetében 13 a másodpercenként kiejtett beszédhangok átlaga. A kontrolladatokhoz képest ez kedvező eredmény (Bóna 2006a 81).

A kommunikációval és a médiával foglalkozó minden szakembernek és hivatásos közreműködőnek érdemes lenne nagyobb figyelmet fordítani a beszédtempóra. Nem közismert még szakmai körökben sem, hogy milyen vizsgálatokat végeznek többek között a rádiós beszéd sebességéről is az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán Gósy Mária vezetésével. Ezért összefoglalom az MR Nyelvi Bizottságának felkérésére készített jelentés néhány tanulságos megállapítását, amelyeket egzakt kísérleti adatok támasztanak alá. Az artikulációs és a beszédsebesség a kereskedelmi rádiókban jóval nagyobb, mint a Magyar Rádióban. A kereskedelmi adók hírolvasóinak és műsorvezetőinek átlagos artikulációs tempója még a reklámokénál is nagyobb. Ez a tempó, illetve a kevés beszédszünet megnehezíti a hallgató beszédészlelését és -felfogását, különösen az idősebb korosztálynak nehéz feldolgoznia a hallottakat. A megértést az is zavarja, amikor beszéd közben zenei aláfestés hallatszik. Összegezeként megállapítható, hogy a hallgató beszédfeldolgozását a tartalom és a szerkesztettség mellett segíti a közepes artikulációs és beszédsebesség, a beszédszünetekkel való tagolás és a pontos artikuláció (Bóna 2006b 5).

4. Riporteri kérdések – szövegkapcsoló elemek. Kérdezni tudni kell! A műsorokban jó példákat találunk arra, hogyan lehet igazán gördülékennyé tenni a beszélgetéseket. A vizsgált anyagban a miskolci stúdió egyik riportere – akinek műsorai a budapesti rádióban is rendre feltűnnek – hatásos szövegtani kapcsolóelemei révén ügyesen szövi tovább a nyilatkozó szavait. Közbevetéseiben, kérdéseiben mindig találunk olyan visszautaló elemet, amely folyamatossá teszi a beszélgetést, vagy más, a szóbeli érintkezésre jellemző, a kapcsolattartást megerősítő, illetőleg érzelmi vagy modális többletet adó fordulatot (szakszóval: diskurzuspartikulát). Példaként egy tarnaszentmáriai riportból idézünk:

(Nyilatkozó) *...jönnek el.* – (Riporter) *De eljönnek-e valóban...* [ellentétes kapcsolat]

(Nyilatkozó) *...vagyunk büszkék.* – (Riporter) *Nem mondom, erre büszkék lehetnek, de mire büszkék még?* [érzelemkifejező fordulat, diskurzuspartikula; tulajdonképpen az egész mondat visszautalás; a *de* és a *még* utal előre]

És amely templomot bemutatja nekünk... [két kötőszói kapcsolóelem]

Akkor megint tovább léphetünk? [határozószói kapcsolóelem]

Az utóbbit magam is tudom igazolni. [visszautalás]

Szóval miből pénzeli a falu? [következtető értelmű kötőszó, diskurzuspartikula]

Polgármester úr említette, hogy... [udvarias megnevezés mint kapcsolat-tartó és visszautaló elem]

A társalgási nyelv ilyen fordulatai más témájú beszélgetésekben sem zavaróak, éppen ellenkezőleg, ezek teszik a riportokat természetessé, közvetlenné. Például „komoly” gazdasági vagy politikai témákban is elfogadható, ahogy a Borsod megyei rendőrfőkapitánnyal készített interjúban hallhattuk: *Igaz is, ha már itt járunk, a múltkor panaszkodtak, hogy kevés a rendőr.* Az efféle fogalmazásmód arról tanúskodik, hogy a riporter együtt él beszélgetőtársa minden rezdülésével, fölkészültsége, tapasztaltsága révén azonnal reagál az elhangzottakra. Ezzel szembeállíthatjuk a kezdő riporter magatartását, amikor nem tud elszakadni az előre megtervezett kérdéssortól, és nem használja ki a beszélgetés folyamán adódó újabb lehetőségeket.

5. Szóhasználat

a) Idegen szavak. A széles körű hallgatóságot, tehát eltérő műveltségi szintű rétegeket megcélzó műsorral szemben alapkövetelmény a közérthetőség. Az idegen szavak használatának gyakorisága sokatmondó adat. A műsorvezetők és a riporterek szövegeiben csak elvétve szerepel idegen szó, és az is kikerülhetetlen, szükséges elem. A nyilatkozók helyzete azonban más. Számos riportalany természetesen saját szaknyelvét, sőt szakzsargonját kell,

hogyan használja, ennek ellenére mégsem tapasztalható az idegenszerűségek túlzásba vitele. A magas képzettségű riportalanyok (történészek, politológusok, egyéb szaktudományok művelői, egyetemi oktatók stb.) jól magyaráznak, figyelembe veszik a befogadó felet, tudatosan ügyelnek arra, hogy kerüljék a nehezen érthető szakterminusokat. Jó példa az azonnali önkorrekcióna (a kikerülhető idegen szó magyar megfelelőjének megadására) egy történésztől: *...az extrémisták, tehát a szélsőségesek...* – Más esetben maga a riporter vetette közbe a nélkülözhetetlen értelmezést: (Nyilatkozó) *...hogyan dekriminalizálódjon a kábítószer-fogyasztás.* – (Riporter) *Vagyis kerüljön ki a törvényi szöveg hatálya alól.*

Az egyik belpolitikai műsor 45 perce alatt a következő idegen szavak szerepeltek a riportalanyok nyilatkozataiban és a politikai jegyzetben: *privatizáció* (3-szor – a *magánosítás* nem hangzott el), *privatizál* (3-szor – a *magánosít* sem szerepelt), *profit* (3-szor), *extraprofit*, *kreativitás*, *koncentráció*, *kurbiliz*, *optimista*, *pesszimista*, *régió* (2-szer – mellette többször szinonimája: *térség*), *totális*, *abszolút*, *proletarizál*, *posztkommunista*, *tendencia* (2-szer), *spekuláció*, *degradálódik*, *legitimált* (magyar megfelelőjével értelmezve), *nosztalgia*, *legpozitívabban*, *lojális*, *internet*, *integrál*, *konkrét*, *pozitív*, *rezsi*, *infarktus*, *tolerancia*, *extrémista* (magyar megfelelőjével értelmezve), *attitűd*, *aktív*, *(jogi) formula*, *radikalizmus*, *atrocitás*, *vegzál*, *média*, *bojkottál*, *kódolt*, *sztár* (2-szer), *produkció*, *geg*, *sztori*. Bár némelyikük magyar megfelelővel helyettesíthető, a felsoroltakat mégsem kifogásolhatjuk, mivel a szöveggörnyezetben megállják a helyüket, szinonimájuk pedig nem teljesen azonos értékű vagy hangulatú. Az idegen szavak többsége a politikai és (köz)gazdasági témájú szövegekben lelhető föl. Napjainkban az anglicizmusok elszaporodását szokták jelezni, itt mégsem ezeket, hanem – néhány kivételtől eltekintve – a klasszikus, latinus műveltségyszókat találjuk.

Érdekes módon sok idegen szó szerepel a sportvezetőkkel készített beszélgetésekben (pl. a hétfői sportmagazinban). Egy jellemző mondat: *Nincs szponzori szerződésünk olyan kaliberű partnerekkel, akikkel optimálisan tudnánk együttműködni* – mondja a nyilatkozó. *Selejtező* szavunk helyett ma már általánossá vált a *kvalifikáció*, *partíjlevező*-ből hivatalosan *asszisztens* lett, az angol labdarúgó-bajnokság első osztályát pedig *Premier League*-nek halljuk. Mindezekről azonban nem a munkatársak tehetnek, ők csak a nyilatkozók megfogalmazását idézik vagy közvetítik.

b) Szólások, képszerű kifejezések. A képszerűség elemei viszonylag jelentős mértékben jelen vannak a nyilatkozók megszólalásaiban és a rádiós munkatársak jegyzeteiben (újabbán: rádiós publicisztika). Ez azért is figyelemre méltó, mert az írott sajtóban végzett közelmúltbeli felméréseimben éppen azt tapasztaltam, hogy a politikai és a bulvárlapok anyagaiban rendkívül kevés szólást és metaforát használnak. Az itteni példák közül igen jelleg-

zetesek azok a szemléletes kifejezések, amelyek a belpolitikai és a gazdasági témákhoz kapcsolódnak: *felkurblizzák a gazdaságot, szárnyal a tőzsde, a profithajszó megeszi az életet, csavar a profittermelés gépezetében, ...a politikusok, mint bokréta a kalap mellett... zsákutcából nem lehet gyorsan kijönni; a jegenyefa csúcsán vagyunk, és a legkisebb szélről letörünk; a mágnások a fa törzse, a nap kezd kisütni, kétkezi politikusok bugyborékolásai, ne kerüljünk a hordóra (= a műsor ne a hordószónoklatok helye legyen), történelmi határt lép át, a nép a vállára emeli, fogyasztói kosár, törekeny egészséges ember, lehúzzák a rolót, a rendszer a munkátlanságot tenyésztette, segítő kezet nyújt, hidegen hagyja, a párbeszéd labdája az amerikai térfélen pattog, felpuhítják a törvényt, a tűzzel játszik, bedobta a felvetést, gulyáskommunizmus.*

c) Szaknyelvek. A Magyar Rádió – különböző műsorai révén – természetesen mindenféle nyelvváltozatot megjelenít, és sokszor nélkülözhetetlen a szaknyelv. A hivatásos munkatársak szóhasználata, stílusa ilyenkor is megfelel a közlési helyzetnek. A saját megfogalmazású szövegek érthetőek, igazodnak a témához és annak hangvételéhez. A tudósítások nyelvezete úgy lesz igazán szakszerű, ha az adott eseményhez, sajtótájékoztatóhoz stb. kötődő szakszavakat pontosan közvetíti. Éppen ezért nem tarthatjuk hibának – hanem éppen ellenkezőleg, erénynek –, hogy ilyenkor a szakmai fordulatok nagyobb számával találkozunk. A Borsod.-A.-Z. Megyei Iparkamara üléséről szóló tudósításban például efféléket hallottunk: *bruttó hozzáadott érték, pályaaorientált, reálszféra, a város vonatkozásában (= a városban!), tekintetében* – az utóbbi kettő a hivatalos nyelvhasználat sajátos velejárója. Egy MÁV-tájékoztatón pedig ezek szerepeltek: *tender, vasúti pályarendszer-korszerűsítés, Inter City-hálózat, forrásfelszabadítás*. – Egyik vezető politikusunk helyi előadásáról a riporter ezt az elkoptatott frázist emelte ki: „*Mai világunkra az jellemző, hogy életünk a máról szól, nem a holnapról.*” Ugyanitt elhangzott: *a hallgatók kezdeményezése (= kezdeményezése), a siker mítosza*. A politikusok szavait valóban nem szabad megváltoztatni, és nem baj, ha a szélesebb hallgatóság értesül sajátos fogalmazásmódjukról.

c) Politikai-közéleti nyelv. A kereskedelmi rádiókkal összevetve a műsoridő jelentős részét teszik ki a politikai, közéleti témák feldolgozása, és rendszeresek a politológusokkal folyó beszélgetések. Minden kornak megvannak az elkoptatott divatos szavai, kifejezései, amelyek egyrészt jellemzik az adott időszakot, másrészt viszont leegyszerűsítik a fogalmazást, mivel könnyen alkalmazható panelként, nyelvi építőelemként szerepelnek. Az ilyen közterek szerencsére nem találhatók meg a műsorvezetők és a riporterek vizsgált szövegeiben. A politológusok nyilatkozataiban viszont sűrűbben szerepeltek a mai közéleti nyelvhasználatra igen jellemző fordulatok: *aggályos* ('kifogásolható') javaslat, *úgymond* ('hogy úgy mondjam'), *előre*

menekül, nem európai stílusú, megmérettetés, ezt a harcot kell megharcolni. – Az elkoptatott nyelvi divatokkal ellentétes jelenség a nyelvi újítás, a mérés vagy egyedi szókapcsolatok alkotása. Az egyébként igen nagy anyagban csupán néhány ilyen példával találkoztunk, többségük politikai és gazdasági fogantatású: *pénzmagyarok, konzumidióták* (mástól idézték), *Európa balekja, elsumákol* (szintén idézet), *párbeszéd* helyett *pártbeszéd*.

A sajátos szaknyelvi fordulatok olykor halmozódnak is, mint például az egyik közéleti személyiség tevékenységét elemző tízperces vitaműsorban, amikor a szakértők többek között ilyen kifejezéseket használtak: *prezentáció, megjelenési felület, kommunikáció, kommunikál* (érintkezik, beszél, nyilatkozik) [a személy] *megjelenési felülete, megjelenési forma, megjelenési lehetőségek, hívószavak, hitelteleníti az üzenetet, felépített üzenetek, prezentáció, a megjelenés prezentációja, prezentációjában hallhattunk bakikat*. Ugyanitt 17-szer hangzott el a *kommunikáció*, pl. ilyen kapcsolatokban: *kormányzati kommunikáció, a párt kommunikációja, a politikai élet kommunikációja, bevált kommunikáció, a kormányoldal kommunikációja* (2-szer), *kommunikációs fellépés, kommunikációs fogások, kommunikációs módszerek, kommunikációs csapat, kommunikációs séma, kommunikációs csatorna, kommunikációs PR-fogások* stb. Ugyancsak nagy számban (24 előfordulással) szerepeltek ritkább idegen szavak, amelyeket a közönség nem mindig ért pontosan: *ambiciózus, autoriter, cizellált, fazonírozás, habitus, impulzív, karizmatikus, kopizás* (kopírozás, másolás), *legitimizáltság, muníció, politikai marketing, pozicionálja a helyzetét* stb.

6. Nyelvhelyesség. Az elemzett anyagokban a műsorvezetők és a riporterek nyelvhelyességi hibát nem ejtettek, és a nyilatkozók szövegeiben is csak elvétve akadt olyan vitatható példa, amely nem is tekinthető súlyos vétségnek. Következzék néhány észrevétel. Nyelvművelőink jó része továbbra is fenntartással kezeli a *magasságában* időre vonatkozó, névutószerű használatát; sajátos módon éppen a gazdatüntetés egyik vidéki résztvevőjétől hallhattuk (*június magasságában meg fogjuk etetni...*). – Újabban terjed a befejezett melléknévi igenév használata olyankor, amikor a hagyományos időviszonyítás folyamatos melléknévi igenevet igényelt: *A Magyar Nemzet élénk visszhangot kiváltott írást jelentetett meg*. Helyesebben: *...élénk visszhangot kiváltó írást*. Amikor a cselekvő értelmű igenév egyidejű a múlt idejű igei állítmánnyal, akkor a folyamatos melléknévi igenév a megszokottabb. – A nyilatkozóktól többször hallhattuk a *-ban, -ben* határozórag helyett a lazább *-ba, -be* változatot. A beszélt nyelvben gyakori egyszerűsödés, magasan képzett diplomások esetében is. – Előfordult a határozatlan névelő idegenszerű, mellőzhető alkalmazása: *...egy történelmi határt lép át*. – A riportalanyoktól, főleg politikusoktól, közéleti szereplőktől többször hallhattuk az évszámok

főlöslgesen túlpontosított változatát (2007 – *kettőezerhét*; helyesen: *kétezerhét*). Jelzőként a *két* számnevet használjuk, ha nem okoz félreértést, így a következő mondatban is jobb lett volna: *Kettő díszvendége lesz a gálaestnek*. Ezzel szemben elfogadható, sőt helyeselhető az elhangzott változat ebben a kijelentésben: „*Kettő százalékuk mondta, hogy a drogfüggő az bűnöző*.” (Itt valóban nem mindegy, hogy a hallgató a *két* százalékot esetleg *hét*-nek érti.)

A komplex szövegtani elemzés kiválóan mutatja, hogy a nyelvi szintek és a szövegalkotó tényezők nem választhatók el egymástól, legfőljebb csak az ilyen mesterséges részelemzésekben. Érdekes összefüggés lehet például a szövegtagolás és a nyelvhelyesség, pontosabban helyes fogalmazás között, ahogy azt következő idézetünk tanúsítja: ...*a svájci tulajdonú cement- és betongyártással foglalkozó cég*; az egész kifejezést egyetlen szakaszhangsúly (*svájci*) fogja össze, így a *tulajdonú* jelző szünet nélkül egybekapcsolódik a következő mondatrészszel (*cement-*). Idézetünkben a korábban már említett halmozott jelzős szerkezetek okoznak gondot, ám némi átalakítás segít kiküszöbölni a tagolási hibát. Kétféleképpen járhatunk el: egyrészt vesszővel és szünettel elválasztjuk egymástól a két szerkezetet: *a svájci tulajdonú, cement- és betongyártással foglalkozó cég*. Másrészt viszont kiküszöbölhetjük a szórend okozta tagolási gondot: a két összetartozó fogalom nagyon eltávolodott egymástól. Jobb megoldás: *a cement- és betongyártással foglalkozó svájci tulajdonú cég*.

7. Stílusváltás. Az előzőekben bemutatott, mindenki által ismert jelenségeknél sokkal fontosabbnak tarthatjuk a stílusváltás folyamatát. A választékosnak, igényesnek tartott mintanyelvünk – korábbi megnevezéssel a normatív nyelvváltozat, illetőleg mai szóhasználattal a sztenderd – egyfelől folyamatosan bővült közvetlen hangú, bizalmas, sőt egyre erőteljesebb csoportnyelvi (argó, szleng) elemekkel, egyre durvább kifejezésekkel. Kemény Gábor már az 1992-es nyelvművelő konferencián felhívta erre a figyelmet, ám akkori példái manapság már nem is szűrnak szemet (Kemény 1993. 416). Az utóbbi években különösen a közéleti, politikai nyelvhasználat szavakban is érzékelhető eldurvulásának voltunk tanúi, amelyet óhatatlanul közvetített, továbbadott a rádió is: *lenyúl, az átverés költségvetése, handabandázik, mutyizás, katyvasz* (pl. hivatalos tervezetekre, előterjesztésekre vonatkoztatva), *az embereket hülyítik*. Előttünk zajlott le, hogy a másfél évtizedes enyhítő-finomkodó *csúsztatásból* mostanra *hazugság* lett. De utalhatunk másféle szövegkörnyezetre is. A rádió kulturális sávjában hangzott el egy olyan félórás beszélgetés, melynek színész résztvevői annyira bizalmasra, lazára vették a figurát, hogy tucatnyiszor hangzottak el – itt most nem idézendő – obszcén kifejezések. Enyhébb példával élve, a közelmúltban készült az a

reklámjelenet, amelyben két fiatal – egy fiú és egy lány – rendkívül türelmetlen, ingerült hangon vitatkozik egymással. A mindennapinak nevezhető helyzetgyakorlatot a stíluson kívül a szóhasználat is aláfesti a következő elemekkel: *gáz van, kutyü*. Az erőteljes stílusváltást kiválóan szemlélteti, hogy négy évtizede még határozott nyelvművelői tiltakozást váltott ki A Tenkes kapitánya tévéfilmsorozat hatására születet, üde gyermekhangon előadott dal egy sorának stílusa (*Én úgy imádom ezt az irtó klassz kapitányt!*) az *irtó* és a *klassz* jelzők köznyelvbe emelésével.

Köznyelvünket tehát a rétegnyelvek is alakítják, és egyre általánosabb a bizalmas, olykor zavaróan bizalmaskodó stílus. Mindez szorosan kapcsolódik és egyben átvezet mondandónk következő részére, a magatartáskultúra területére.

8. Magatartáskultúra. Kultúra, viselkedés és annak nyelvi vetülete szorosan összefügg egymással. Ezek gondjait évtizedek óta folyamatosan jelzik a szakemberek, ám a problémák – a 20. században többször megélt gyökeres társadalmi változások miatt – mindig újratermelődnek. Érintkezésünk következő területeiről érdemes itt szólnunk: a tegeződés terjedése, a magázás és az önözés, illetőleg a megszólítási zavarok (vö. Domonkosi 2002).

Bővebben most csak a megszólítási zavarok rádiós vetületéről. Sokszor tapasztaljuk, hogy a beszélők nem találják a megfelelő megszólítási formát, és a legegyszerűbb megoldást választják: inkább elkerülik a megszólítást. Előfordul ez a riportokban, beszélgetésekben is, és akkor különösen feltűnő, ha magas beosztású nyilatkozót szólaltat meg az újságíró. Az udvarias eljárás ilyenkor a beosztás + *úr*, illetőleg a beosztás + *asszony* megszólítás: *elnök úr*, *elnök asszony*, *miniszter úr*, *miniszter asszony*. Áldemokratikus elkerülő stratégia helyettük a vezetéknév + beosztás, és nem is mindig helyénvaló. Gondoljuk el a következő esetet: Kit szólíthatunk a kórházban *Szabó úrnak*? Semmiképpen sem a professzor urat vagy az igazgató-főorvost, de még az adjunktust sem. *Szabó úr* lehet a kórházban a portás, a raktáros vagy sokféle más beosztásban tevékenykedő munkatárs, és ezzel a formulával kellőképpen kifejezzük a tiszteletünket. Az udvariasságnak tehát fokozatai, árnyalatai vannak. Mégis egyre sűrűbben előfordul, hogy magas társadalmi presztízsű személyeket az utóbbi, *Szabó úr*-féle módon szólít meg a beszélgetőtárs. A társadalmi normák sem állandóak, és elképzelhető, hogy idővel a szokás ezen a téren is változik.

Irodalom

- Balázs Géza 2000. *Médianorma*. A Magyar Rádió kiadványa. Budapest.
- Bóna Judit 2006a. *A beszédtempó*. Vizsgálati jelentés a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága számára. 2006. március.
- Bóna Judit 2006b. A beszédtempó sajátosságai. In: *II. egri kiejtési konferencia*. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Eger, Linceum Kiadó. 79–87.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. sz.
- Kemény Gábor 1993. Normaváltás közben. *Nyr.* 416–7.

(Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a gazdaság- és társadalomtudomány köréből. Szerk.: H. Varga Gyula, Linceum Kiadó, Eger, 2007)

20070331